Archiwum Państwowe w Olsztynie
Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego

Komunikaty Mazursko-Warmińskie

Kwartalnik nr 3(297)

Olsztyn 2017

Komunikaty Mazursko-Warmińskie

Czasopismo poświęcone przeszłości ziem Polski północno-wschodniej

RADA REDAKCYJNA: Stanisław Achremczyk (*przewodniczący*), Darius Baronas, Janusz Jasiński, Igor Kąkolewski, Olgierd Kiec, Andrzej Kopiczko, Andreas Kossert, Jurij Kostiaszow, Cezary Kuklo, Ruth Leiserowitz, Janusz Małłek, Sylvia Pocytė, Tadeusz Stegner, Mathias Wagner, Edmund Wojnowski

REDAGUJĄ: Grzegorz Białuński, Grzegorz Jasiński (*redaktor*), Jerzy Kiełbik, Alina Kuzborska (*redakcja językowa: język niemiecki*), Bohdan Łukaszewicz, Karol Maciejko (*z-ca sekretarza*), Aleksander Pluskowski (*redakcja językowa: język angielski*), Jerzy Sikorski, Seweryn Szczepański (*sekretarz*), Ryszard Tomkiewicz

Instrukcja dla autorów dostępna jest na stronie internetowej pisma

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

Wydano dzięki wsparciu finansowemu
Archiwum Państwowego w Olsztynie
oraz
Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych

Articles appearing in Masuro-Warmian Bulletin are abstracted and indexed in BazHum, ERIH Plus and Historical Abstracts

Redakcja KMW informuje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie elektroniczne.

Adres Redakcji: 10-402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87, tel. 89 527 66 18, www.obn.olsztyn.pl; kmw@obn.olsztyn.pl

ISSN 0023-3196

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Rafał Panfil

DZIEJE BADAŃ NAD RAPORTEM WULFSTANA ORAZ PRÓBY LOKALIZACJI TRUSO W LATACH 1599–1873

Słowa kluczowe: Historia nauki, staroangielski Orozjusz, sprawozdanie Wulfstana, Truso, Prusy

Schlüsselwörter: Wissenschaftsgeschichte, altenglischer Orosius, Bericht von Wulfstan, Truso, Preußen

Keywords: History of Science, Old English Orosius, Wulfstan's report, Truso, Prussia

Powojenne polskie badania archeologiczne prowadzone od początku lat 80. XX wieku pod kierownictwem elbląskiego archeologa Marka Jagodzińskiego doprowadziły do odkrycia koło miejscowości Janów Pomorski gm. Elbląg[1] pozostałości rozległej wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-handlowej i portu położonego na dawnym pograniczu słowiańsko-pruskim/estyjskim, datowanej obecnie na VII–XI wiek i identyfikowanej z poszukiwanym od stuleci Truso[2]. Okres ponad trzydziestu lat od dokonania tego ważnego odkrycia wydaje się być dość krótki w stosunku do faktu, że o istnieniu we wczesnym średniowieczu osady Truso dowiedziano się już pod koniec XVI wieku. Celem niniejszego artykułu jest w miarę pełne przedstawienie procesu poszukiwań Truso, który trwał kilka stuleci (1599–1873) i zaabsorbował w tym czasie kilkudziesięciu językoznawców i historyków z różnych krajów europejskich[3]. Trzeba w tym miejscu od razu zaznaczyć, że

[1] Janów Pomorski st. 1, AZP 17-52/1, wpisane do rejestru zabytków woj. warmińsko-mazurskiego decyzją nr C-132 z dnia 16 lutego 1984 r. jako Komorowo Żuławskie, gm. Elbląg – osada otwarta.

[2] Wybór najnowszej literatury na temat badań archeologicznych prowadzonych na terenie osady w Janowie Pomorskim gm. Elbląg st. 1 zob.: M.F. Jagodziński, *The settlement of Truso*, w: *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard*, Maritime Culture of the North, 2, Roskilde 2009, ss. 182–197; idem, *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem*, Elbląg 2010, ss. 9–17; idem, *Roots of Truso, Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Wrocław 2013, ss. 113–150; idem, *Scandinavians and West-Balts contribution to the study on the issue of the influence of the scandinavians on the development of settlement and economic-political structures in west-balts during the viking age*, Quaestiones Medii Aevi Novae, 2014, t. 19, ss. 391–423; idem, *Truso – the legend of the Baltic Sea*, Elbląg 2015; S. Brather, M.F. Jagodziński, *Der Wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso). Geopsyhikalische, Archäopedologische und Archäologische Untersuchungen 2004–2008*, Bonn 2012; *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, red. M. Bogucki, B. Jurkiewicz, Studia nad Truso, t. I:2, Elbląg 2012.

[3] Na temat ten pisali wcześniej: E. Carstenn, *Zur Geschichte der Trusoforschung*, Altpreussische Mo-

kwestia identyfikacji Truso stanowiła w XVI, XVII i XVIII wieku częstokroć temat poboczny, komentowany przy okazji badań lingwistycznych nad językiem staroangielskim, prowadzonych głównie przez uczonych angielskich. Problem lokalizacji Truso pojawił się dopiero w momencie zainteresowania tym tematem uczonych skandynawskich i niemieckich (pruskich).

Pierwsza cezura wyznaczona w niniejszym artykule odnosi się do roku publikacji fragmentu relacji Wulfstana przez Anglika Richarda Hakluyta[4]. Data druga to rok powstania w Elblągu towarzystwa naukowego *Elbinger Altertumsgesellschaft* (Elbląskie Towarzystwo Starożytności), dla którego jednym z głównych celów działalności było poszukiwanie Truso metodami archeologicznymi[5]. Okres po drugiej wojnie światowej omówił w swojej monografii Truso Marek Jagodziński[6].

Jedynym źródłem pisanym, informującym nas o istnieniu Truso jest tzw. sprawozdanie Wulfstana. Wraz z relacjami Norwega Ohthera zamieszczone ono zostało jako dodatek do IX-wiecznego anglosaskiego przekładu i przeróbki późnoantycznego dzieła geograficznego Paulusa Orosiusa *Historiarum adversum Paganos Libri Septem*, a dokładniej mówiąc, do *Opisu Europy* zamieszczonego w tymże przekładzie[7]. Na początku sprawozdania opisano drogę morską z ośrodka handlowego Hedeby, położonego u nasady Półwyspu Jutlandzkiego, do Truso, położonego na terytorium zwanym Witlandem nad jeziorem Druzno u ujścia Wisły. Nazwa Truso pojawiła się w tej relacji dwukrotnie. Wspomnianego przekładu z łaciny na język staroangielski[8] dokonano na polecenie króla Wessexu Alfreda Wielkiego (849–889) około roku 890. Był on jedynym władcą angielskim obdarzonym tym przydomkiem, głównie ze względu na powstrzymanie najazdów duńskich wikingów oraz reformom w dziedzinie edukacji i języka staroangielskiego[9]. Sam Wulfstan, zwa-

natsschrift, Bd. 48, 1911, ss. 37–63 oraz skrótowo M. F. Jagodziński, *Truso…*, ss. 37–43. Niniejszy artykuł stanowi uzupełnienie pracy Carstenna.

[4] R. Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Vol. 1–2, London 1599, s. 6.

[5] R. Panfil, *Dzieje badań archeologicznych prowadzonych przez Elbląskie Towarzystwo Starożytności (Elbinger Altertumsgesellschaft) w latach 1874–1945*, Elbląskie Studia Muzealne, 2011, nr 2, ss. 67–109.

[6] M. F. Jagodziński, *Truso*…, ss. 43–46.

[7] Pełny wykaz literatury na temat dzieła Orozjusza i jego kolejnych edycji zob.: J. Bosworth, *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius*, London 1859, ss. XXXIX–LXI; E. Carstenn, *Zur Geschichte der Trusoforschung*, Altpreussische Monatsschrift, Bd. 48, H. 1, 1911, ss. 40–56; G. Labuda, *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa–Łódź 1961, ss. 21–33; J. Bately, *The Old English Orosius*, The Early English Text Society, Supplementary Series, 6, London, New York, Toronto 1980, ss. XI–XX; eadem, *Wulfstan's voyage and his*…, ss. 26–28.

[8] Old English, dawniej nazywany w literaturze anglo-saskim (Anglo-Saxon Language).

[9] Zob.np.: C. Plummer, *The Life and Times of Alfred the Great*, Oxford1902, reprint New York 1970; S. Keynes, *The cult of King Alfred the Great*, w: *Anglo-Saxon England*, vol. 28, red. M. Lapidge, M. Godden, S. Keynes, Cambridge 1999, ss. 225–356; Alfred the Great: Asser's Life of King Alfred and Other Contemporary Sources, wyd. S. Keynes, M. Lapidge, Harmondsworth 2004; R. Abel, *King Alfred the Great and his Biographers: Images and Imagination*, w: *Writing Medieval Biography, 750–1250: Essays in Honour of Frank Barlow*, red. D. Bates, J. Crick, S. Hamilton, Woodbridge 2006, ss. 61–75.

ny również Wulfstanem z Hedeby, pozostaje postacią tajemniczą. Nie wiadomo, czy był Anglosasem czy Duńczykiem, jego osoba nie występuje w żadnym innym źródle z okresu panowania króla Alfreda[10]. Ze względu na to, że podróż swą odbył z duńskiego Hedeby, wszelkie próby powiązania jego pochodzenia z Anglią pozostają w sferze spekulacji[11].

Jedyny znany dzisiaj rękopis staroangielskiego Orozjusza, w którym zachowała się wspomniana relacja Wulfstana, to tzw. Cotton/Cottonian MS (od nazwiska właściciela, sir Roberta Cottona – rękopis/manuscript C.), którego czas powstania szacuje się obecnie na połowę XI wieku[12]. Rękopis ten był podstawą odpisów wykonanych w XVII i na początku XVIII wieku przez Franciscusa Juniusa, Williama Esltoba i George'a Ballarda, oraz podstawą edycji Barringtona, Thorpe'a i Boswortha z końca XVIII i z XIX wieku.[13] Drugi, starszy, pochodzący prawdopodobnie z początku X wieku rękopis Tollemache albo Lauderdale MS (od nazwiska właściciela, duka Lauderdale – rękopis/manuscript L.) został częściowo zniszczony w XVII stuleciu. Usunięto z niego karty od 9 do 16, na których zapisano zakończenie relacji Ohthera i najpewniej całą relację Wulfstana[14]. Zostały one zastąpione później przez kopię opartą na XVII-wiecznym odpisie Juniusa (MS Junius 15). Obydwa rękopisy są niezależnymi kopiami wspólnego archetypu (czyli egzemplarza, od którego pochodzą wszystkie późniejsze kopie), którego rękopis się nie zachował. Być może był to egzemplarz wspomniany w pochodzącym z roku 1248 katalogu biblioteki opactwa benedyktyńskiego w Glastonbury w hrabstwie Somerset. Oba teksty napisane zostały w różnych dialektach języka staroangielskiego: zachodnio-saksońskim (*early West-Saxon*, *late West-Saxon*) z elementami dialektów northumbryjskiego (*Northumbrian*) i mercjańskiego (*Mercian*) oraz rękami różnych skrybów: L. jednego i C. czterech. Relacje Ohthera i Wulfstana pochodzą z odrębnego źródła, prawdopodobnie ze skryptorium w Winchester, choć również różnią się od siebie dialektami, w których je spisano[15].

Studia nad „wymarłym" językiem staroangielskim rozpoczęto w Anglii w XVI wieku, gdzie mówiono już wówczas językiem określanym dzisiaj mianem *Early Modern English*. Za pioniera tych badań uważany jest Lawrence Nowell (ok.

---

[10] Zob.: J. Jesch, *Who was Wulfstan*?, w: *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard*, Maritime Culture of the North, 2, Roskilde 2009, ss. 29–36.

[11] P. Urbańczyk, *On the reliability of Wulfstan's report*, w: *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard*, Maritime Culture of the North, 2, Roskilde 2009, ss. 43–47.

[12] J. Bately, *The Old English Orosius*…, s. XXV.

[13] Ibidem, s. XXV, przyp. 2.

[14] Ibidem, ss. XXIII–XXV.

[15] R. Panfil, *Þæt is mid Estum þeaw þæt þær sceal ælces geðeodes man beon forbærned. Co właściwie powiedział Wulfstan o paleniu zmarłych przez Estów we fragmencie swojego sprawozdania z podróży do Truso?*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2015, nr 4, s. 558.

1510/20–1576)[16], absolwent Oksfordu, antykwariusz, historyk i kartograf, autor pierwszego słownika anglosaskiego *Vocabularium Saxonicum*[17]. Podczas swojego pobytu w Londynie, gdzie mieszkał i pracował w domu sir Williama Cecila (1520–1598)[18], sekretarza i doradcy królowej Elżbiety I, jako wychowawca jego podopiecznego[19], zaprzyjaźnił się z prawnikiem, politykiem a także antykwariuszem Williamem Lambarde (1536–1601)[20]. Ten za namową Nowella, opublikował w roku 1568 pierwszy zbiór anglosaskich praw pt. *Archaionomia*[21]. To właśnie Lambarde był tym, jak się ogólnie przypuszcza, który przetłumaczył całe sprawozdanie Ohthera i fragment sprawozdania Wulfstana na współczesny angielski[22]. Zrobił to na prośbę Richarda Hakluyta (1552–1616), pisarza i duchownego, który opublikował wspomniany fragment zatytułowany *Wolstans Nauigation in the Eastsea, from Hetha to Trusco, wchich is about Danzig* w roku 1599, w pierwszym tomie drugiej, rozszerzonej i poprawionej edycji swojego dzieła wydanego pierwotnie pod tytułem: *The Principall Navigations, Voiages and Discoveries of the English Nation*[23]. Praca ta pozostaje podstawowym źródłem wiedzy o ekspansji kolonialnej Anglii w czasach Tudorów. Dzięki wydaniu tej książki, po 700 latach dowiedziano się o istnieniu zapomnianego Truso, o której to nazwie nie wspominały żadne inne źródła pisane. Nie wspominają o Truso też żadne źródła dziejopisarskie, nie wiedział o nim ani Piotr z Dusburga, ani urodzony w Tolkmicku niedaleko Elbląga XVI-wieczny kronikarz Simon Grunau, który w swojej kronice zamieścił wiele wiadomości o charakterze etnograficznym na temat Prusów[24]. Osobliwie, pamięć o Truso przetrwała

[16] R.J.S. Grant, *Laurence Nowell, William Lambarde, and the Laws of the Anglo-Saxons*, Amsterdam–Atlanta 1996, ss. 12–15; C. Berkhout, *Laurence Nowell (1530–ca. 1570)*, w: *Medieval Scholarship: Biographical Studies on the Formation of a Discipline*, red. H. Damico, D. Fennema, K. Lenz, New York 1998, ss. 3–16. W starszej literaturze L. Nowell jest często mylony ze swoim bliskim krewnym, Laurence Nowellem, dziekanem z Lichfield.

[17] A. H. Marckwardt, *The Sources of Laurence Nowell's „Vocabularium Saxonicum"*, Studies in Philology, Vol. 45, No. 1, 1948, ss. 21–36; *Laurence Nowell's vocabularium saxonicum*, wyd. A. H. Marckwardt, Michigan 1952.

[18] A.F. Pollard, *Burghley, William Cecil, Baron, (1521–1598)*, w: *The Encyclopædia Britannica, a dictionary of arts, sciences, literature and general information*, New York 1910, 11th ed., vol. 4, ss. 816–817.

[19] Edwarda de Vere, 17 hrabiego Oxfordu (1550–1604) – R.J.S. Grant, op. cit., s. 11.

[20] P. Wormald, *The Lambarde problem: eighty years on*, w: *Alfred the Wise: Studies in Honour of Janet Bately*, red. J. Roberts, J. Nelson,Cambridge 1997, ss. 237–275.

[21] W. Lambarde, *Archaionomia, siue de priscis anglorum legibus libri*, London 1568; R.J.S. Grant, op. cit., ss. 10–11.

[22] D. Barrington, *The Anglo-Saxon Version, From the Historian Orosius. By Alfred the Great Together with an English Translation from the Anglo-Saxon*, London 1773, s. XXV.

[23] R. Hakluyt, *The Principall Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, made by Sea or overland, to the remote and farthest distant quarteres of the Earth, at any time within the compasse of these 1600 yeres*, London 1599, s. 6. Zamieszczony w tym wydaniu fragment sprawozdania Wulfstana opublikowano z licznymi pomyłkami świadczącymi o trudnościach z odczytaniem staroangielskiego tekstu, np. Truso występuje tam raz jako *Trusco*, drugim razem jako *Frusco*, Wulfstan jako *Wolstan*, Wisła jako *Wixel*, *Eastmere* zamiast Estmere, *Ilsing* zamiast Ilfing etc; E. Carstenn, op. cit., s. 40.

[24] *Simon Grunau's preussische Chronik*, Die preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Bd. 1–3, hrsg. von M. Perlbach, Leipzig 1876–1896.

tylko w odległym kraju, dzięki działalności literackiej zainspirowanej przez króla Alfreda Wielkiego i pracy uczonych angielskich doby renesansu.

Dalszy ciąg sprawozdania Wulfstana opisujący zwyczaje pogrzebowe Estów, doczekał się pierwszego wydania drukiem w 1659 roku. Stało się to za sprawą uczonego Williama Somnera (1598–1669), autora słownika języka staroangielsko-łacińsko-angielskiego: *Dictionarium Saxonico-Latino-Anglicum*, gdzie fragment ten zamieszczono pod hasłem *Geðrync* – picie – w tłumaczeniu na język łaciński[25].

Obie relacje Ohthera i Wulfstana wydano w całości drukiem dopiero w roku 1678 w postaci tekstu oryginalnego oraz jego łacińskiego tłumaczenia, którego podjął się prawnik z Oxfordu Christopher Wase (1625–1690)[26]. Był to dodatek do biografii Alfreda Wielkiego, autorstwa angielskiego historyka i polityka sir Johna Spelmana (1594–1643): *Ælfredi Magni, Anglorum Regis invictissimi vita tribus Libris comprehensa*[27]. Podobnie jak w słowniku Somnera[28], sprawozdaniom Ohthera i Wulfstana nadano wówczas starożytną nazwę *periplus*, która na jakiś czas przylgnęła do nich w ówczesnych edycjach tych źródeł[29]. Dzieło Spelmana zostało jeszcze ponownie wydane w przekładzie angielskim w roku 1709 przez uczonego z Oxfordu Thomasa Hearne (1678–1735), jednak już bez *periplusa* Wulfstana[30]. W wymienionych pozycjach autorzy podjęli pierwsze próby interpretacji informacji z raportu Wulfstana. Halkuyt wskazywał na położenie Truso „w pobliżu Gdańska", Somner zasugerował, że Wulfstan był poddanym króla Alfreda, a Hearne nazwał go wprost Anglikiem. Spelman tłumaczył nazwę Weonadland (Kraj Słowian) jako Wandalia, pozostawiając w zasadzie całość raportu bez komentarza[31].

Załącznik do dzieła Spelmana wzbudził zainteresowanie w zjednoczonym królestwie Danii i Norwegii jako jedno ze źródeł do historii ojczystej, oczywiście głównie ze względu na relacje Norwega Ohthera. Dodatek ten został wydany drukiem w roku 1733 w Kopenhadze, jako reprint, przez Andreasa Busse (1679–1755)[32]. Tym razem jako załącznik do jego edycji *Księgi Islandczyków (Islendingabók)* autorstwa średniowiecznego historyka islandzkiego Ariego Thorgilssona

[25] W. Somner, *Dictionarium Saxonico-Latino-Anglicum*, Oxonii 1659, bez paginacji.

[26] E. Cardew Marchant, *Wase, Christopher (1625?–1690)*, w: *Dictionary of National Biography*, London 1899, Vol. 59, s. 439.

[27] J. Spelman, *Ælfredi Magni Anglorum Regis invictissimi vita tribus Libris comprehensa*, Oxonii 1678, załącznik 6, ss. 207–208.

[28] *Quo sensu voce utitur Alvredus Rex, Saxonicus, ut fertur Orosii interpres, un eujusdam Wulfstani sub eodem Rege periplo Orientali.*

[29] Termin ten jest zlatynizowaną formą greckiego słowa *periplous*, w dosłownym tłumaczeniu oznaczającego żeglować wokół. W późniejszych czasach został przyjęty przez żeglarzy fenickich i rzymskich, oznaczał dokument opisujący charakterystyczne elementy wybrzeża danego akwenu, które służyły kapitanom statków jako punkty orientacyjne podczas żeglugi.

[30] J. Spelman, *The life of Alfred the Great*, wyd. T. Hearne, Oxford 1709, s. 154, przyp. 1.

[31] Idem, *Ælfredi Magni Anglorum…*, s. 207.

[32] E. Carstenn, op. cit., s. 41.

Mądrego[33]. W komentarzach do tekstu Busse, jako pierwszy, podjął się bardzo nieudanych prób interpretacji szczegółów i nazw geograficznych zawartych w *periplusie* Wulfstana. Truso zidentyfikował jako miasto szwedzkie Trosa w Sudermanii (*Södermanland*), Witland, kraj zamieszkały przez Estów jako krainę historyczną Virland w Estonii (obecnie Virumaa), Prusów/Estów pomylił z ugrofińskimi Estończykami a Eastland z Estonią[34]. Udało mu się natomiast poprawnie zidentyfikować rzekę Wisle z Wisłą oraz rzekę Ilfing z nazwą Elbing czyli miastem Elblągiem w ówczesnych Prusach Królewskich[35]. Z „ustaleń" Bussego wynikało, że raport Wulfstana opisywał podróż z Hedeby w Danii do „miejsca" stanowiącego geograficzny miszmasz, zamykającego się w trójkącie pomiędzy ujściem Wisły i Elblągiem w Prusach Królewskich a południowo-wschodnią Szwecją na przeciwległym brzegu Bałtyku oraz Estonią ówcześnie należącą do Rosji.

Naukową dyskusję z Bussem podjęło 20 lat później dwóch uczonych hanowerczyków: Christian Ulrich Grupen i Johann Philipp Murray. Christian Ulrich Grupen (1692–1767)[36], burmistrz Hanoweru i prawnik, archiwista, bibliotekarz oraz historyk prawa opublikował w 1764 roku pierwszy tom swojej książki pt. *Orgines Germaniae*[37], w której opisywał rozprzestrzenianie się Germanów w starożytności i wczesnym średniowieczu. Odniósł się również do publikacji przez Bussego *periplusa* Wulfstana, poprawiając jego interpretacje szczegółów geograficznych. Estmere słusznie skojarzył z Zalewem Wiślanym, który nazwał Jeziorem Estów[38],

[33] A. Busse, *Periplus Ohtheri, Halgolando-Norvegi, ut et Wulfstani, Angli, secundum narrations eorundem de suis, unius in ultimam plagam Septrentionalem; utriusque autem in mari Balthico Navigationibus, jussu Aelfredi Magni, Anglorum Regis, seculo s Nativitate Christi nono factis*, w: *Arii Thorgilsis Filii, Cognomento Froda, Id Est Multiscii Vel Polyhistoris, in Islandia quondam Presbyteri, Primi in Septentrione Historici, Schedae, seu Libellus de Islandia, Islendinga – Bok dictus*, Havniæ 1733, ss. 1–28; idem, w: *Frodæ, Filii Arii Thorgilsis Liber Historicus de Islandia*, Hafniæ 1744 – reprint periplusa Othera i Wulfstana z 1733 r.

[34] Ibidem, ss. 20–21.

[35] Ibidem, s. 21, przyp. c.

[36] H.W. Rotermund, *Grupen (Christian Ulrich)*, w: *Das gelehrte Hannover oder Lexikon von Schriftstellern und Schriftstellerinnen, gelehrten Geschäftsmännern und Künstlern, die seit der Reformation in und außerhalb der sämtlichen zum Königreich Hannover gehörigen Provinzen gelebt haben und noch leben, aus den glaubwürdigsten Schriftstellern zusammengetragen*, Bd. 2, Bremen 1832, ss. 190–195.

[37] C. U. Grupen, *Orgines Germaniae oder das älteste Teutschland unter den Römern, Franken und Sachsen*, Bd. 1, Lemgo 1764.

[38] Jak większość późniejszych wydawców tekstu Wulfstana, włącznie z G. Labudą, Grupen niesłusznie tłumaczył nazwę Estmere jako Morze albo Jezioro Estów/Estyjskie, wywodząc człon –mere od angielskiego lub staro angielskiego słowa oznaczającego małe jezioro lub morze. Każdy, kto zna Zalew Wiślany wie, że trudno określić ten akwen mianem małego jeziora lub morza. Dlatego wydaje się, że zapis Estmere jest zanglicyzowaną formą nazwy staropruskiej, gdzie – mere wywodzi się od staropruskiego **marī* (Słownik Elbląski nr 65) – zatoka, zalew, o wspólnej etymologii indoeuropejskiej z rzeczownikiem staroangielskim *mere*, od indoeuropejskiego rzeczownika **mórí* – morze. Dowodem na takie przypuszczenie mogą być: historyczna litewska nazwa Zalewu Wiślanego – Aistmares (lub Aismares), a także używana jeszcze w XVII w. nazwa Zalew Pruski (gdzie "pruski" równoznaczne jest z "estyjski"), zob. G. Lengnich, *Geschichte der Lande Preussen, Königl. Polnischen Antheils seit dem Jahr 1606. bis auf das Ableben Königs Sigismundi III*, Dantzig 1727, Documenta, nr 54, s. 137 – *Sinum Prutenicum, das frische Hab gennant*. Autentycznoś nazwy litewskiej Aistmares (Aismares) była kwestionowana przez Alana S.C. Rossa – idem, *The Este*, Notes and Queries, Vol. 223, 1 April 1978, ss. 100–104; J. Bately, *Wulfstan's voyage…*, s. 18.

rzekę Ilfing z rzeką Elbing (Elbląg), a jezioro, na którego brzegu stało Truso z jeziorem Drausen (Druzno, u Grupena: Trusen-mere)[39]. Ponadto Grupen zwrócił uwagę na kilka szczegółów z drugiej, etnograficznej części raportu[40].

Bardzo zbliżone poglądy przedstawił rok później urodzony w Szlezwiku Johann Philipp Murray (1726–1776)[41], historyk i profesor uniwersytetu w Getyndze, najnowocześniejszego z niemieckich uniwersytetów w XVIII wieku. Murray zajmował się studiami skandynawskimi, badaniami nad alfabetem runicznym oraz wczesnymi relacjami pomiędzy Anglią a Skandynawią i wikińskim osadnictwem w Anglii[42]. W dniach 1 lipca i 3 sierpnia 1765 roku na posiedzeniach tamtejszej Akademii Umiejętności wygłosił dwa odczyty poświęcone sprawozdaniom Ohthera i Wulfstana, w tym min. lokalizacji Truso, w których zanegował wcześniejsze „ustalenia" Andreasa Bussego, powołując się częściowo na pracę Grupena[43]. W pierwszej kolejności odrzucił jako nieuzasadnione stwierdzenie, że Wulfstan był „Anglikiem". Według niego z tekstu sprawozdania wynikało, że Wulfstan, podobnie jak Ohthere-najprawdopodobniej pochodził ze Schleswigu[44]. Z niezwykłą intuicją Murray poprawnie zlokalizował nazwy geograficzne zamieszczone w relacji Wulfstana. Haethum to jego zdaniem niegdyś duńskie emporium Hedeby koło Szlezwiku, Wislemuda to ujscie Wisły, rzeka Ilfing to rzeka Elbing (obecnie Elbląg)[45] a Estmere to Zalew Wiślany[46]. Wspomniał również o jeziorze Druzno (u niego: Drusen-see) koło Elbląga, słusznie kojarząc je z nazwą Truso. Murray jako pierwszy wysunął hipotezę, mającą aż do końca lat 90. XX wieku wielu zwolenników, że osada handlowa Truso (*Handelsort Truso*) znajdowała się w miejscu późniejszego miasta Elbląga[47]. Poruszył również temat datowania rejsu Wulfstana z Hedeby do

[39] Ibidem, s. 415.

[40] Ibidem – *Das Estmeer kann kein anderes, als frische Haf, seyn. Und die Ilfing ist wohl unstreitig, die heutige Elbing, die aus dem Drausensee kömmen*.

[41] *Murray, Andreas och hans söner*, w: *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige Svenska Män*, Upsala 1843, Bd. 9, s. 197. Uniwersytet w Getyndze położony był w ówczesnym elektoracie Hanoweru.

[42] K. Düwel, *Runenforschung in Göttingen*, w: *Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 70, red. S. Brather, D. Geuenich, C. Huth, Berlin–New York 2009, ss. 623–627.

[43] J.P. Murray, *Über drey sehr merkwürdige Seereisen, die gegen das Ende des 9ten Jahrhunderts, theils vom Other, einem Normann, theils vom Wulfstan, einem Angler, unternommen, und vom Könige Älfred dem Grossen selbst, in Angel – Sächsischer Sprache, beschrieben worden*, Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, Der Erste Band auf das Jahr 1765, 78. Stück, Den 1. Julius 1765, Göttingen, ss. 625–629, 761–772. Murray skwitował dosadnie wywody Bussego: *sie finden Schwierigkeiten, wo keine sind*.

[44] Ibidem, s. 628. Murray powoływał się tutaj na katalog staroangielskich manuskryptów angielskiego bibliotekarza Humphreya Wanleya (1672–1726) *Antiquae literaturae septentrionalis liber alter, seu Humphredi Wanleii Librorum Veterum Septentrionalium, qui in Angliae Bibliothecis extant, nec non multorum Veterum Codicum Septentrionalium alibi extantium Catalogus Historico-Criticus, cum totius thesauri linguarum septentrionalium sex indicibus*, Oxford 1705, w którym jako miejsce pochodzenia Wulfstana wskazano Schleswig.

[45] J.P. Murray, op. cit., s. 628.

[46] Ibidem, s. 768.

[47] Ibidem, s. 628; Zob. R. Panfil, *Dzieje badań archeologicznych…*, ss. 72, 76–77, 80, 86–89, 91, 98; M.F. Jagodziński, *Truso…*, ss. 43–46.

Truso, dyskutując z dawnymi ustaleniami Hakluyta[48]. Zasługą uczonego z Getyngi było zwrócenie uwagi na użycie w raporcie staroangielskiej nazwy Eastland będącej ogólnym określeniem używanym również w czasach nowożytnych dla ziem i krajów położonych nad Bałtykiem[49]. Było to określenie równoznaczne do staronordyckiego Eystland lub Austrweg. Ze względu na podobieństwo morfologiczne została ona w późniejszej literaturze niesłusznie przekształcona na Estland i przetłumaczona jako Kraj Estów[50].

Urodzony w Thoresund w Szwecji Johann Erich Thunmann (1746–1778) filozof, językoznawca, historyk i teolog, profesor filozofii i retoryki na uniwersytecie w Halle, interesował się także skandynawistyką[51]. W roku 1772 opublikował dzieło *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*[52]. W rozdziale *O pochodzeniu dawnych Prusów i innych ludów łotewskich*[53], w oparciu o oxfordzką edycję Spelmana z roku 1678, przeprowadził analizę przekazu Wulfstana pod względem geograficznym i etnograficznym. Podobnie jak wcześniej Murray, Thunmann uznał Truso za miasto lub ośrodek handlowy położony nad jeziorem Druzno koło Elbląga[54]. Zaskakujące jest, z jaką łatwością poszukiwacze śladów Truso w tamtym okresie dochodzili do oczywistych wniosków na podstawie dosłownej analizy tekstu Wulfstana, zauważając prostotę i dokładność jego przekazu[55].

Rok później angielski prawnik, przyrodnik i antykwariusz Daines Barrington (1727/28–1800)[56] podjął się po raz pierwszy trudu wydania drukiem całego tekstu staroangielskiego przekładu Orozjusza, zawierającego obie relacje Ohthera i Wulfstana[57]. Pozycja ta zawierała też pierwsze pełne tłumaczenie tekstu staroangielskiego na współczesny Barringtonowi język angielski – wszystkie poprzednie tłumaczenia były odpisami wcześniejszych tłumaczeń na język łaciński zaczerpniętych z prac Williama Lambarde i Johna Somnera. Nowa edycja Barringtona za-

[48] J.P. Murray, op. cit., s. 629.

[49] Por. Eastland Company – Angielska Kompania Wschodnia z siedzibą w Elblągu.

[50] J.P. Murray, op. cit., s. 768. Szerzej zob.: R. Panfil, *Uwagi na temat Truso i jego zaplecza w świetle źródeł*, Elbląskie Studia Muzealne, 2009, t. 1, ss. 38–40. Zob. J. Bately, *Wulfstan's voyage…*, ss. 16, 18, 23, która uważa, że właściwa forma to *Estland*, a lekcja *Eastland* wynika z alternatywnego, XI-wiecznego zapisu.

[51] R. Elsie, *Thunmann Johann*, w: *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London 2012, s. 442.

[52] J. E. Thunmann, *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker. Mit einer Vorrede herausgegeben von D. Anton Friedrich Bösching*, Berlin 1772.

[53] Ibidem, ss. 3–92.

[54] Ibidem, s. 50, przyp. f; E. Carstenn, op. cit., s. 42.

[55] Z Thunmannem polemizował w niektórych kwestiach dotyczących raportu Wulfstana pochodzący z Malborka filolog, badacz litewskiej kultury i języka, pastor luterański Gottfried Ostermeyer (1716–1800). Idem, *Gedanken von dem alten Bewohnern des Landes Preussen*, Königsberg und Leipzig 1780, ss. 50–51; E. Carstenn, op. cit., s. 44; Jak Ostermeyer słusznie zauważył, w sprawozdaniu opisano Witland jako część Estlandu (Eastlandu).

[56] G.P. Macdonell, *Barrington Daines*, w: *Dictionary of National Biography*, London 1885, Vol. 3, ss. 286–288.

[57] D. Barrington, *The Anglo-Saxon Version, From the Historian Orosius. By Alfred the Great Together with an English Translation from the Anglo-Saxon*, London 1773.

stąpiła obowiązujące dotychczas w świecie nauki XVII wieczne wydanie Spelmana. Niestety, wydanie to oparto na nieopublikowanej wcześniej kopii rękopisu anglosaskiego Orozjusza sporządzonej w roku 1692 przez lingwistę i antykwariusza Williama Elstoba (1673–1715)[58]. Kopia Elstoba była również odpisem jeszcze wcześniejszej kopii (tzw. Junian Transcript), czyli kopią kopii. Jakość tłumaczenia na język angielski pozostawiała wiele do życzenia. Dodatkowo kopia Elstoba pełna była błędów popełnionych przez różnych kopistów, których ten zatrudniał do pomocy przy przepisywaniu tekstu[59]. Ci najemni *penmen* w przypadku zauważenia własnej pomyłki popełnionej podczas kopiowania nie poprawiali jej, ponieważ psuło by to wygląd kopii i przez to obniżało kwotę, jaką mieli otrzymać za swoją pracę[60].

Z kolei tzw. Junian Transcript został wykonany około roku 1654 na podstawie Cotton MS. przez pochodzącego z Niderlandów Francoisa du Jon (Juniusa) młodszego (1591–1677), pioniera filologii germańskiej i autora współczesnych edycji wielu ważnych tekstów. Urodzony w Heidelbergu, w roku 1620 przybył do Anglii, gdzie przez kilkadziesiąt lat pracował jako księgarz[61].

W komentarzach do swojej edycji staroangielskiego Orozjusza, Barrington poczynił kilka interesujących uwag. Przede wszystkim zwrócił uwagę na bezpodstawne „przypięcie" relacjom Ohthera i Wulfstana miana *periplusa* przez Spelmana oraz przypisywanie Wulfstanowi pochodzenia anglosaskiego, jak chciał wcześniej Busse[62]. Swoje przypisy na temat geografii Europy północnej, Bałtyku i ujścia Wisły Barringon konsultował z pastorem i przyrodnikiem Johannem Reinholdem Forsterem[63]. Przedstawione przez Barringtona poglądy na temat Truso nie całkiem są więc jego osobistą opinią, ale częściowo przekazem informacji otrzymanych od Forstera. Forster narzekał jednak później, że jego uwagi zostały w tekście Barringtona niewłaściwie przetłumaczone[64]. Barrington określił Truso (lub Druso, jak napisał), jako miasto (town) położone w ówczesnych Prusach nad jeziorem Drausen (Druzno), z którego wypływa rzeka Ilfing wpadająca do Zalewu Wiślanego[65].

---

[58] D. Barrington, op. cit., ss. XVIII–XX; L. Stephen, *Elstob William*, w: *Dictionary of National Biography*, London 1889, Vol. 17, ss. 335–336. E. Carstenn błędnie napisał, że edycja Barringtona została oparta na MS C – E. Carstenn, op. cit., s. 42, przyp. 15.

[59] Barrington przyznał, że kiedy wystąpiły „trudności" z transkryptem Elstoba, „okazjonalnie" konsultował jego treść z Cotton MS.

[60] D. Barrington, op. cit., s. XX.

[61] *Junius Franciscus*, w: *The Encyclopedia Americana In Thirty Volumes*, wyd. G.E. Rines, New York–Chicago 1919, vol. 16, ss. 250–251.

[62] D. Barrington, op. cit., s. XXVI.

[63] *I had an opportunity of consulting the very learned Mr. John Reinhold Forster, who hath made the Northern geography of Europe his particular study* - D. Barrington, op. cit., s. XXVII.

[64] *Da ich aber dahmals, als das Buch gedruckt ward, schon mit Capit. Cook in der Südsee war, hat man diese Anmerkungen höchst fehlerhaft abgedruckt*: J. R. Forster, *Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden*, Frankfurt an der Oder 1784, s. 73, przypis.

[65] Ibidem, ss. 257–258.

Johann Reinhold Forster (1729–1798) był niezwykle barwną postacią, rodowitym Prusakiem urodzonym w Tczewie w ekonomii malborskiej[66]. Podobnie jak Murray pochodził z rodziny o szkockim rodowodzie (Forrester), stąd jego angielsko brzmiące nazwisko[67]. Z wykształcenia był filologiem, przyrodnikiem i teologiem, oraz pastorem kalwińskim w Gdańsku[68]. Był też znanym podróżnikiem. Po powrocie do Anglii w roku 1775 z drugiej wyprawy Jamesa Cooka, Forster opublikował książkę zatytułowaną *Observations Made during a Voyage round the World*[69], opartą na zapiskach i materiałach przyrodniczych oraz artefaktach zgromadzonych podczas tej podróży. W roku 1779 został zatrudniony na uniwersytecie w Halle jako docent, aby w roku 1784 opublikować swoje dzieło *Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden*[70], które już dwa lata później wydano w języku angielskim w Dublinie[71]. W rozdziale drugim zatytułowanym *O rejsach i odkryciach na Północy dokonanych przez Sasów, Franków i Normanów*[72], zamieścił niemiecki przekład całości Opisu Europy króla Alfreda[73], zawierający sprawozdania Ohthera i Wulfstana, które słusznie traktował jako fragmenty jednej całości. Druga podróż Ohthera opisuje bowiem drogę morską z kaupangu (osady handlowej/rynku) w Skiringssal w Norwegii do Hedeby w ówczesnej Danii[74], natomiast pierwszy fragment sprawozdania Wulfstana opisuje szlak morski z emporium w Hedeby do osady handlowej w Truso w Witlandzie[75]. W ten sposób oba sprawozdania zestawione razem opisują szlaki morskie pomiędzy trzema najważniejszymi emporiami handlowymi pod koniec IX wieku w tej części Bałtyku[76].

Tłumaczenie swoje opatrzył bardzo obszernym komentarzem. Zwrócił uwagę na fakt (czego nie uczynił przed nim Barrington), że staroangielska wersja Orozjusza nie jest wiernym tłumaczeniem antycznego łacińskiego oryginału, ale przeróbką, w której dane geograficzne dostosowano do realiów IX wieku. Wulfsta-

[66] A. Dove, *Forster Reinhold*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7 , Leipzig 1878, ss. 166–172.

[67] W pierwszej połowie XVII w. na skutek imigracji wojskowej, religijnej i ekonomicznej mieszkało w Koronie około 37 tys. Szkotów, którzy do XVIII w. ulegli całkowitej asymilacji. Zob. np. A. Biegańska, *Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczpospolitej*, Studia i materiały do historii wojskowości, 1984, t. 27, ss. 83–111; U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 285; N. Ascherson, *Ze słoniami w łóżku. Pokrewność szkocko-polskich doświadczeń w ciągu czterech stuleci*, Przegląd Nauk Historycznych, 2011, nr 2, ss. 155–167.

[68] E. Carstenn, op. cit., s. 43.

[69] J. R. Forster, *Observations Made during a Voyage round the World, on physical geography, natural history and ethic philosophy*, London 1778.

[70] J. R. Forster, *Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden*, Frankfurt an der Oder 1784. Książkę swoją dedykował carycy Katarzynie.

[71] Idem, *History of the Voyages and Discoveries Made in the North*, Dublin 1786.

[72] *Von der nordischen Schiffahrten und Entdeckungen der Sachsen, Franken und Normänner*, s. 62.

[73] Bazując na edycji Barringtona z 1773 r. i podkreślając dosłowność tłumaczenia. Z kolei Barrington informował, że jego tłumaczenie nie było tłumaczeniem dosłownym.

[74] J. R. Forster, *Geschichte der Entdeckungen…*, ss. 85–96.

[75] Ibidem, ss. 96–101.

[76] Ibidem, ss. 72–73; R. Panfil, *Uwagi na temat Truso…*, s. 36.

na uważał za Duńczyka (Jutlandczyka), który poznał Ohthera w Hedeby i razem z nim popłynął do Anglii. Truso (którego nazwa pochodziła według Forstera od jeziora Truso lub Drausen), lokalizował nie wiadomo dlaczego gdzieś na wybrzeżu Zalewu Wiślanego[77]. Kraj należący do Estów, Witland, lokalizował z kolei na Sambii a samą nazwę uważał za tłumaczenie wyrazu *Baltikka* czyli Biała Ziemia[78]. Jak widać, niektóre hipotezy Forstera odbiegały od słusznych wcześniejszych spostrzeżeń Murraya i Barringtona odnoszących się do lokalizacji Truso. Niestety, jego poglądy na temat lokalizacji Truso oraz Witlandu opisane w tejże publikacji pozostały aktualne jeszcze na długo w XIX wiecznej literaturze naukowej. Wątpliwą „zasługą" Forstera jest wprowadzenie do literatury naukowej hipotezy o rzekomej lokalizacji Truso „gdzieś na brzegu Zalewu Wiślanego", ze wskazaniem na położony na jego północnym krańcu półwysep Sambijski.

Pod koniec XVIII i na początku XIX wieku, wraz z rozwojem nauk humanistycznych, zwiększało się zainteresowanie ówczesnego świata naukowego relacjami Ohthera i Wulfstana, szczególnie w Prusach i krajach skandynawskich. Spowodowało to rozpoczęcie dość jałowego dyskursu naukowego, głównie na temat szczegółów zawartych w części geograficznej relacji Wulfstana. Często dyskusja ta nie odnosiła się do merytorycznych prób wyjaśnienia i interpretacji danych zawartych w tym źródle w celu zlokalizowania zaginionego Truso, ale sprowadzała się głównie do wykazania, że koncepcja zaprezentowana przez tego a nie innego uczonego jest jedyna i słuszna.

Kolejni uczeni, często najwyższego formatu, zainteresowani tak modną w ówczesnym świecie naukowym relacją Wulfstana, wysuwali kolejne coraz to bardziej oryginalne hipotezy w kwestii lokalizacji poszukiwanego Truso. Trzeba zaznaczyć, że wszystkie ówczesne europejskie wydania tekstu Wulfstana nie były tłumaczeniami oryginału Cotton MS, ale albo odpisami oxfordzkiego łacińskiego przekładu z roku 1678, albo przekładami angielskiego tłumaczenia Barringtona z roku 1773, a zatem tłumaczeniem tłumaczenia[79]. Uczony angielski, wielebny James Ingram tak skomentował duńskie wydanie Ohthera i Wulfstana:

Ostatnio w British Museum widziałem kopię pracy Andreasa Busse, z której bez najmniejszych wątpliwości wynika, że język anglosaski nie był rozumiany w Kopenhadze w roku 1733, i że wydawca podjął się wydrukowania tekstu, którego nie był nawet w stanie przeczytać (tłum. R.P.)[80].

---

[77] J. R. Forster, *Geschichte der Entdeckungen…*, ss. 72, 96, przyp. 73 i 74.

[78] Ibidem, s. 97, przyp. 80.

[79] W przypadku bazowania na edycji D. Barringtona z 1773 r. do czynienia mamy z tłumaczeniem tłumaczenia opartego na odpisie kopii oryginału Cotton MS.

[80] J. Ingram, *An Inaugural Lecture on the utility of Anglo-Saxon Literature; to which is added the Geography of Europe by King Alfred, including his Account of the Discovery of the North Cape in the Ninth Century*, Oxford 1807, Wprowadzenie, s. VIII. Jest to publikacja inauguracyjnego wykładu Jamesa Ingrama z 1803 r., wygłoszonego kiedy w 1807 r. obejmował profesurę języka staroangielskiego w Oxfordzie (*Rawlinsonian professor of Anglo-Saxon*).

Prace niemieckojęzycznych uczonych: Murraya, Grupena i Forstera na stałe wprowadziły do pruskiej historiografii niemieckiej zagadnienie poszukiwań zaginionego Truso w okolicach Elbląga, choć nie nastąpiło to od razu. Pierwszym, który wspomniał o relacji Wulfstana w dużej monografii Prus był w 1792 roku królewiecki historyk Ludwig von Baczko (1756–1823)[81], bazując w całości na opracowaniach trzech wyżej wymienionych autorów[82]. Co ciekawe, w komentarzu do tekstu sprawozdania zignorował on zupełnie i w żaden sposób nie odniósł się do faktu dwukrotnego wymienienia w nim nazwy Truso[83].

W roku 1773 inny duński historyk Jakob Langebek (1710–1775)[84], zmieścił w drugim tomie zbioru średniowiecznych źródeł z historii Danii zatytułowanym *Scriptores rerum danicarum medii aevi* relacje Ohthera i Wulfstana w wersjach staroangielskiej i łacińskiej z łacińskim komentarzem[85]. Wydanie to jest w istocie przedrukiem edycji Spelmana z 1678 roku Langebek samowolnie „poprawił" oryginalny fragment tekstu mówiący o długości podróży z Hedeby do Truso, zmieniając *siedem dni i nocy* (*syfan dagum and nihtum*) na *pięć dni i nocy* (*fifan dagum and nihtum*), ponieważ wydawała mu się ona za długa[86]. Truso (Trusa lub Trusus) nazwał portem i emporium, ośrodkiem handlu bursztynem położonym dokładnie w tym samym miejscu, w którym istniało miasto Elbląg[87].

Relacją Wulfstana zainteresował się również Jan Nepomucen hrabia Potocki (1761–1815), piszący po francusku polski dramatopisarz, podróżnik, polityk, historyk, archeolog i badacz starożytności słowiańskich[88]. Opublikował po raz pierwszy francuski przekład fragmentów tegoż źródła wraz z komentarzem w 1792 roku[89]. Potocki był pierwszym badaczem, który próbował użyć danych językowych do wyjaśnienia nazwy jeziora Druzno, na którego brzegu słusznie lokalizował Truso. Jego zdaniem nazwę jeziora Drausen (Drusno) można przetłumaczyć jako *Jezioro Słone*, co wywodził od, jak to określił, „łotewskiego" wyrazu *druska* – sól[90]. Uwa-

[81] L. von Baczko, *Geschichte meines Lebens*, Königsberg 1824.

[82] Idem, *Geschichte Preussens*, Königsberg 1792, Bd. 1, s. 122. Podobnie wydana w 1808 r. praca Augusta von Kotzebue, *Preussens ältere Geschichte*, Bd. 1, ss. 18–19, nie wniosła nic nowego do rozważań nad poszukiwanym Truso.

[83] L. von Baczko, *Geschichte Preussens*, ss. 79–80. Podobnie konsekwentnie uczynił 10 lat później, zob. idem, *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung un Statistik Preussens*, Bd. 1, Königsberg und Leipzig 1802, ss. 27–28.

[84] *Langebek Jakob*, w: *The New International Encyclopaedia*, red. D.C. Gilman, H. T. Peck, F.M. Colby, vol. 11, New York 1905, s. 752.

[85] J. Langebek, *Periplus Otheri Norvegi et Wulfstani, sive eorum Narrationes de suis in Septentrionem et in Mari Balthico navigationibus*, [w:] *Scriptores Rerum Danicarum Mediiævii*, t. 2, Havniæ 1773, ss. 106–123.

[86] Nie był on pierwszym badaczem dokonującym takiej „poprawki". Przed nim uczynili to już Spelman, Porthan, a po nim Kolberg. Na zmianę tą zwrócił uwagę Forster.

[87] J. Langebek, op. cit., ss. 120–121, przyp. h; E. Carstenn, op. cit., s. 43.

[88] A. Brückner, *Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe*, Warszawa 1911.

[89] J. Potocki, *Suite des Recherches sur la Sarmatie*, t. 5, Varsovie 1792, ss. 11–18.

[90] Ibidem, s. 13. Ludami łotewskimi lub łoteskimi nazywano wówczas narody bałtyjskie/bałtyckie czyli

ga poczyniona przez Potockiego stała się impulsem do stworzenia później hipotezy o rzekomym pochodzeniu nazwy Truso od litewskiego rzeczownika *druska*[91]. Relację Wulfstana ponownie opublikował Potocki cztery lata później w czwartym tomie swojego innego dzieła *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves* (tekst staroangielski i francuski przekład)[92], identyfikując Witland z deltą Wisły, rzekę Ilfing z Elbląg, Truso jako miasto położone nad jeziorem Drausen a Estland (Eastland) jako kraj Estów czyli Prusów. Prusów z kolei identyfikował ze starożytnymi *Aesti* opisanymi przez rzymskiego pisarza Tacyta i późniejszych autorów[93].

W roku 1800 Henrik Gabriel Porthan (1739–1804)[94] wybitny uczony fiński zwany „ojcem fińskiej historiografii", który podniósł studia nad fińską historią, folklorem (poezją ludową w szczególności), mitologią i językiem do poziomu międzynarodowego, opublikował *Opis Europy króla Alfreda* wraz ze sprawozdaniami Ohthera i Wulfstana[95]. Tekst staroangielski zaczerpnął z XVII wiecznej edycji Spelmanna i równolegle do niego zamieścił tłumaczenie na język szwedzki[96]. Całość okrasił zamieszczonym w przypisach bogatym komentarzem, w którym m.in. podsumował dotychczasowy stan badań nad raportem Wulfstana, jego autorstwem, jego kolejnymi edycjami i lokalizacją poszukiwanego Truso[97]. Wspomniał także o kształtujących się od czasów Forstera trzech odmiennych koncepcjach na temat lokalizacji Truso: na brzegu Zalewu Wiślanego, na brzegu jeziora Druzno, albo w miejscu, gdzie znajduje się miasto Elbląg[98]. Opisane w drugiej części sprawozdania obyczaje Estów/Prusów próbował Porthan weryfikować w oparciu o inne źródła autorstwa min. Adama z Bremy, Henryka Łotysza czy Piotra z Dusburga.

W roku 1807 kolejny Anglik James Ingram (1774–1850), profesor języka i edytor źródeł staroangielskich w Trinity College w Oxfordzie oraz zapalony archeolog (członek *Society of Antiquaries*)[99], opublikował *Opis Europy zaczerpnięty z anglosaskiej wersji Orozjusza autorstwa króla Alfreda* wraz z tłumaczeniem na

współczesnych Litwinów, Łotyszy i Estończyków. Terminy „Bałtowie", „języki bałtyckie/bałtyjskie" (Balten, Baltische Sprachen), które później przyjęły się w nauce, zaproponował dopiero w roku 1845 niemiecki filolog i badacz folkloru litewskiego Georg Nesselmann.

[91] Szerzej na ten temat ostatnio: R. Panfil, *Czy „*truska" równa się druska? Jeszcze raz o toponimie „Truso"*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2016, nr 2, ss. 187–200.

[92] J. Potocki, *Voyage de Wulfstan, tire de L'Hormesta du Roi Alfred*, w: *Fragments historioques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, t. 3, Brunsvic 1796, ss. 134–139.

[93] Ibidem.

[94] M.G.S., *Porthan Henrik Gabriel*, w: *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och Realencyklopedi*, Stockholm 1915, t. 21, ss. 1422–1426.

[95] H.G. Porthan, *Försök att uplysa Konung Ælfreds Geographiska Beskrifning öfver den Europeiska Norden*, w: *Kongl. Vitterhets Historie Och Antiquitets Academiens Handlingar*, Stockholm 1800, t. 6, ss. 37–106.

[96] Ibidem, s. 37, przyp. a.

[97] Ibidem, ss. 38–42, przyp. b–c.

[98] Ibidem, s. 96, przyp. g, s. 98, przyp. p.

[99] W. A. Greenhill, *Ingram James*, w: *Dictionary of National Biography*, London 1892, vol. 29, ss. 14–15.

język angielski, tym razem korzystając z oryginalnego rękopisu C (Cottonian Manuscript)[100]. Wszystkie poprzednie edycje (szczególnie zagraniczne) poddał surowej krytyce, zarzucając ich autorom brak znajomości języka staroangielskiego. W jego opinii dzieło to nie zostało jeszcze poprawnie wydane, a dotychczasowi jego edytorzy byli tylko „powierzchownymi ignorantami pretendującymi do wytworności"[101]. Skrytykował też najnowszą angielską edycję Barringtona, zarówno tekst staroangielski jak i tłumaczenie[102]. Pomimo krytyki część komentarza, jak sam zaznaczył, została przepisana z edycji Barringtona, część także z Forstera. Ingram również dołączył do grona komentatorów opisu podróży Wulfstana, wykazując się jednak niewielką konsekwencją własnych stwierdzeń. Truso (również Druso) raz stało nad rzeką Ilfing a dwa zdania dalej na brzegu jeziora Drausen lub Drusen[103]. Chcąc odróżniać się od innych komentatorów tekstu, wulfstanowy Weonodland (Kraj Słowian) identyfikował z duńską wyspą Fyn (Fionia), zupełnie nie zwracając uwagi na fakt, że na załączonej do swojego tekstu mapie umiejscowił ten kraj u ujścia Wisły[104]. Nazwę *Eastland* przetłumaczył jako *Estonia*, przez to mieszkańców kraju (Estów/Prusów) nazywał Estończykami[105]. Niezwykle interesujący jest zamieszczony na początku tego dzieła opis rozwoju badań nad językiem staroangielskim w Anglii, poczynając od XVI wieku.

W tym samym roku co Ingram, inny naukowiec z Getyngi, profesor nauk ekonomicznych Johann Beckmann (1739–1811)[106], wydał drukiem pierwszy tom swojej książki będącej dość przypadkowo dobranym kompendium wiedzy na temat rejsów handlowych w przeróżne zakątki świata[107]. Rozdział 37 nosił tytuł przepisany dosłownie z Langebeka (*Periplus Otheri Norvegi et Wulfstani, sive eorum Narrationes de suis in Septentrionem et in Mari Balthico navigationibus*) a jego treść stanowi przegląd dotychczasowej literatury dotyczącej obydwu sprawozdań oraz kilka uwag na temat zwyczajów Prusów[108].

[100] J. Ingram, *The geography of Europe; extracted from king Alfred's Anglo-Saxon version of Orosius including an original Periplus round the North Cape, with two other Voyages within the Baltic; written by king Alfred, from the reports of two Northern Navigators, Ohthere and Wulfstan, in the ninth Century!*, w: *An Inaugural Lecture…*, s. VII.

[101] *[…] it ought first to be correctly printed, chich has not yet been done. […] It is time, that the fame of Alfred, and the unvarnished language of our Saxon ancestors should no longer be fullied by the errors of later ages, and the ignorance of superficial pretenders to refinement* – ibidem.

[102] Ibidem, s. 56.

[103] Ibidem, s. 110, przyp. 35.

[104] Mapa przedstawiająca przebieg drugiej podróży Ohthera z Skiringssal do Hedeby i Wulfstana z Hedeby do Truso pt.: *Two Voyages in the Baltic in the Nonth Century* zapożyczona z dzieła Forstera. Iibidem, wkładka przed stroną tytułową.

[105] Ibidem, s. 81, przyp. a. Wynikało to z faktu, że w tamtym czasie określenie *Eastland* odnosiło się wyłącznie do dzisiejszych krajów bałtyckich, szczególnie Łotwy i Estonii.

[106] *Beckmann Johann (1739–1811)*, w: *Encyclopaedia Britannica*, red. H. Chisholm, New York 1911, Vol. 3, s. 610.

[107] J. Beckmann, *Litteratur der älteren Reisebeschreibungen*, Göttingen 1807.

[108] Ibidem, ss. 450–468; E. Carstenn, op. cit., ss. 47–48.

Kolejnym Skandynawem, który zabrał głos w dyskusji na temat poszukiwania Truso był duński uczony Rasmus Christian Rask (również Rasch, 1787–1832)[109]. Rask był językoznawcą i poliglotą obdarzonym niespotykanym talentem do nauki języków, który podczas swojej błyskotliwej kariery naukowej nauczył się 25 języków i dialektów a przestudiował ich łącznie 50. Rask był prekursorem językoznawstwa porównawczo-historycznego, metody stosowanej obecnie między innymi przy „rekonstrukcjach" wymarłych języków (np. nowopruskiego), jako pierwszy uczony wskazując na pokrewieństwo między językami nordyckimi i germańskimi a językami bałtyjskimi, słowiańskimi oraz greką i łaciną.

W roku 1815 opublikował w Kopenhadze duński przekład staroangielskiego Opisu Europy króla Alfreda, obowiązujący w tym kraju aż do 1983 roku[110]. W artykule tym skrytykował dotychczasowe tłumaczenia fragmentu raportu Wulfstana opisującego lokalizację Truso, dokonane przez innych skandynawskich uczonych, mianowicie Langebeka i Porthana. Obaj uczeni tłumaczyli ten fragment następująco: „Wtedy rzeka Ilfing wpada od wschodu do Zalewu Wiślanego, na którego brzegu leży Truso". Rask udowodnił, że tłumaczenie takie jest błędne i wynika z niewłaściwego zrozumienia tekstu na skutek słabej znajomości gramatyki staroangielskiej (który to zarzut wysuwał już wcześniej James Ingram). Właściwe tłumaczenie tego fragmentu, zdaniem Raska, powinno brzmieć: „Wtedy rzeka Ilfing wpływa od wschodu do Zalewu Wiślanego, z tego jeziora (jeziora Druzno), na którego brzegu stoi Truso"[111].

Poprawny przekład dokonany przez Raska nie pozostawiał najmniejszych wątpliwości co do konkretnej (choć nadal przybliżonej) lokalizacji zaginionego Truso – w okolicach Elbląga, na brzegu jeziora Druzno. Rask wskazał również inne miejsca w tekście Wulfstana, których znaczenie zostało wypaczone na skutek niewłaściwego tłumaczenia. Jako przykład podał między innymi fragment opisu zwyczajów pogrzebowych Prusów/Estów, mówiący, że jest u nich zwyczaj, iż po śmierci każdy człowiek, niezależnie od tego, jakiej jest narodowości, musi zostać spalony[112].

Niestety badania Rasmusa Raska nie znalazły uznania w oczach uczonych niemieckich, którzy konsekwentnie opowiadali się za hipotezą Forstera o położeniu Truso na brzegu Zalewu Wiślanego. Zaledwie siedem lat później (1822) Friedrich Christian Dahlmann (1786–1860)[113], historyk literatury, filozof i profesor

[109] *Rask Rasmus Christian (1787–1832)*, w: *Encyclopaedia Britannica*, red. H. Chisholm, New York 1911, Vol. 22, s. 912.

[110] R. Rask, *Ottars og Ulfsteens korte Reiseberetninger med dansk Oversttelse, kritiske Onmærkninger og andre Oplysninger*, Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, 1815, t. 11, ss. 1–132.

[111] Ibidem, s. 128.

[112] Ibidem, ss. 61–63, 129. Szerzej na ten temat: R. Panfil, *Þæt is mid Estum…*, ss. 561–571.

[113] A. Springer, *Friedrich Christoph Dahlmann*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1876, Bd. 4, ss. 693–699. Dahlmann urodził się w Wismarze jako szwedzki poddany i przez wiele lat mieszkał oraz studiował w Danii.

historii na uniwersytetach w Kilonii, Getyndze i Bonn, opublikował swoją książkę „Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte"[114]. W rozdziale trzecim zatytułowanym *König Alfreds Germania* zamieścił niemiecki przekład „Opisu Europy" oraz komentarz do niego[115]. Również u niego, podobnie jak wcześniej u Ingrama, można zauważyć niezgodność między tekstem tłumaczenia źródła a komentarzem. Fragment opisujący lokalizację Truso przetłumaczył: „rzeka Ilfing wpływa od wschodu do Zalewu Wiślanego, z tego jeziora, na którego brzegu stoi Truso, czyli tak samo jak Rask[116]. Natomiast w komentarzu napisał, że Truso „było miejscowością w dzisiejszym królestwie Prus, która musiała znajdować się nad Zalewem Wiślanym w pobliżu Elbląga, gdzie jeszcze teraz znajduje się jezioro Druzno (Drausen--see)"[117].

Hipotezę o położeniu Truso nad Zalewem Wiślanym poparł swoim niekwestionowanym autorytetem profesor historii na uniwersytecie w Królewcu i wydawca źródeł do dziejów Prus Johannes Voigt (1786–1863)[118]. W pierwszym tomie swojego monumentalnego dzieła „Historia Prus od czasów najdawniejszych do upadku rządów Zakonu Krzyżackiego" z roku 1827 zajął się omówieniem relacji Wulfstana, korzystając z wspomnianego powyżej niemieckiego przekładu Dahlmanna[119]. Edycji Raska nie znał, bądź ją w swoich rozważaniach pominął. Voigt dokonał ciekawego spostrzeżenia na temat konstrukcji fragmentu sprawozdania Wulfstana, gdzie zgodnie ze schematami stosowanymi przez historyków antycznych rzeka Wisła stanowiła granicę, w tym przypadku między słowiańskim Weonodlandem a należącym do Estów Witlandem[120]. Wątpliwości Voigta wzbudzała rzetelność opisu fizjografii ujścia Wisły podana przez Wulfstana, któremu jako cudzoziemcowi zarzucał słabą znajomość miejscowych realiów. Problem polegał jednakże raczej na tym, że sam Voigt miał kłopot ze zrozumieniem zakresu zmian stosunków wodnych i ukształtowania krajobrazu, jakie zaszły w szeroko pojętej delcie Wisły między końcem IX wieku a czasami mu współczesnymi. Truso lokował bezwzględnie na brzegu Zalewu Wiślanego, u ujścia doń rzeki Elbląg[121], w miejscu pierwszej, legendarnej lokacji Elbląga wspomnianej przez kronikarza

[114] F. Ch. Dahlmann, *Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte*, Bd. 1, Altona 1822.

[115] Ibidem, ss. 403–456.

[116] *Der Ilfing (Elbing) läuft von Osten in das Esthenmeer von der See her, an dessen Gestade Truso steht* - ibidem, s. 428.

[117] […] *Truso, welcher Ort im heutigen Preussen am frischen Haff muss gelegen haben, in der Nähe von Elbing, wo noch jetzt ein Drausen-see sich finden soll* – ibidem, s. 409.

[118] K. Lohmeyer, *Voigt Johannes*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 40, Leipzig 1896, ss. 205–210; E. Maschke, *Johannes Voigt als Geschichtsschreiber Altpreußens*, Altpreussische Forschungen, H. 5, 1928, ss. 93–135.

[119] J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg 1827, ss. 207–234.

[120] Ibidem, ss. 209, 210. Nazwę *Witland* Voigt tłumaczył jako *Kraj Widów* czyli *Vidiwariów*.

[121] *Ferner läuft der Ilfing im Osten in das Estenmeer, an welches Meres Gestade Truso liegt*. Ibidem, ss. 210, 215.

krzyżackiego Piotra z Dusburga[122]. Twierdził też, że nazwa jeziora Druzno pochodziła od tej miejscowości[123]. Voigt uważał, że Zalew jako akwen większy od jeziora Druzno i mający bezpośrednie połączenia z Bałtykiem posiadał znacznie lepsze warunki do założenia na jego brzegu osady handlowej niż jezioro[124]. Sądził, że osada handlowa Truso (*Handelsort*, *Stapelplatz*) miała znaczenie w handlu bałtyckim porównywalne do analogicznych wielkich wczesnośredniowiecznych bałtyckich ośrodków handlowo-rzemieślniczych: szwedzkiego w Birce i słowiańskiego na Wolinie[125]. Według Voigta handlowano w Truso głównie bursztynem sprowadzanym z Sambii oraz niewolnikami, ozdobami i futrami. Miasto miało być pomostem pomiędzy handlarzami przybywającymi via Hedeby z zachodu i północy Europy, a skandynawską Rusią i dalej światem arabskim[126].

Po wystąpieniu Johannesa Voigta badania nad Truso stały się przede wszystkim domeną regionalnych badaczy pruskich i lokalnych elbląskich[127]. W historiografii pruskiej na kilkadziesiąt lat na dobre zagościł pogląd o lokalizacji Truso na brzegu Zalewu Wiślanego. Hipoteza ta była powtarzana i ugruntowana później przez samego Voigta oraz innych lokalnych uczonych. Był wśród nich Michael Gottlieb Fuchs (1758–1835), profesor elbląskiego gimnazjum i opiekun elbląskiego Archiwum Miejskiego, autor wielotomowej pracy „Opis miasta Elbląga i jego terytorium w aspekcie topograficznym, historycznym i statystycznym"[128]. Wspomniał on o Truso w pierwszym tomie swej pracy, wydanym w roku 1818 (a zatem jeszcze przed publikacją „Historii Prus" Voigta), przy okazji omawiania początków Elbląga i kwestii pochodzenia nazwy miasta od rzeki Elbląg (Ilfing, Elbing). Popełnił też błąd, pisząc o przybyciu do Truso nie tylko Wulfstana ale również Ohthera[129]. Później, po zapoznaniu się z poglądami Voigta, przedstawił swoje stanowisko w kwestii lokalizacji Truso w trzeciej części trzeciego tomu swojego monumentalnego dzieła

[122] Chodzi o następujący fragment: *w roku 1237 od Wcielenia Pańskiego,* […] *mistrz wraz z braćmi i krzyżowcami,* […] *przybył do ziemi pogezańskiej na pewną* […] *wyspę, która znajduje się pośrodku rzeki Elbląg, w tym miejscu, gdzie Elbląg wpada do Zalewu Wiślanego, i wzniósł tam zamek* […]. *Zamek ten został później zdobyty przez niewiernych i wówczas przeniesiono go na to miejsce, gdzie znajduje się teraz, a w jego pobliżu założono miasto* – Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, opr. S. Wyszomirski, J. Wenta, Toruń 2004, s. 54. Była to zatem zmodyfikowana teoria o lokalizacji Elbląga w miejscu dawnego Truso.

[123] Ibidem, s. 216.

[124] Ibidem, s. 215.

[125] Ibidem, ss. 216–218.

[126] Ibidem, s. 218.

[127] W wyniku rozbiorów Polski i przyłączenia do Królestwa Prus ziem Prus Królewskich, powstały prowincje Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie, które w 1824 r. połączono unią personalną, i które od 1829 do 1878 r. tworzyły jedną prowincję pruską (Provinz Preussen). W roku 1878 powrócono do dawnego podziału na Prusy Wschodnie i Zachodnie. Miasto Elbląg jako stolica powiatu elbląskiego (Kreis Elbing) przynależało administracyjnie do prowincji Prusy Zachodnie.

[128] M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topograhischer, geschichtlicher und statistscher Hinsicht,* Bd. 1–5, Elbing 1818–1835. Nota biograficzna: A. Boldt, *Elbinger Gesitesleben im neunzehten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Chronik der Stadt Elbing*, Mohrungen 1894, s. 68.

[129] Swoje uwagi opierał na edycji Bussego z 1744 r. M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing…*, Bd. 1, s. 4.

wydanym w Elblągu w 1832 roku Fuchs zreferował najpierw pokrótce stanowisko Voigta odnośnie domniemanego położenia Truso (lub Druso, jak pisał) w miejscu, w którym obecnie znajduje się stare miasto w Elblągu i uznał tą hipotezę za dość prawdopodobną[130]. Zwrócił jednak uwagę (o czym wspomniał również Voigt) na niedawne odkrycia „starożytności" pruskich w pobliżu wsi Myślęcin i Weklice, położonych na skraju Wysoczyzny Elbląskiej na terenie powiatu elbląskiego, w niewielkim oddaleniu od brzegów jeziora Druzno. Wspomniane znaleziska pochodziły z pierwszych w historii wykopalisk o charakterze archeologicznym przeprowadzonych intencjonalnie w okolicach Elbląga w latach 1822 i 1823. Wydarzenie to posiadało znacznie szerszy, ponadlokalny kontekst. W roku 1816 król pruski Fryderyk Wilhelm III mianował nadprezydentem prowincji Prusy Zachodnie Heinricha Theodora von Schöna (1773 1856)[131]. Von Schön był zawodowym politykiem, prawnikiem i filozofem, , jak również jednym z pionierów ochrony zabytków w Prusach, w tym zwolennikiem i współinicjatorem odbudowy i restauracji zamku w Malborku[132]. W rozporządzeniu z 31 grudnia 1821 roku, wydanym na podstawie okólnika premiera Karla Augusta von Hardenberga[133] skierowanego do wszystkich nadprezydentów prowincji[134], napisał: „Szczególna uwaga ze strony państwa będzie nakierowana na pomniki przeszłości a utrzymanie zachowanych i istniejących zabytków stanie się celem i regułą. Do pomników tych, poza źródłami pisanymi, będą zaliczane: zabytki przeszłości wykonane z kamienia, metali lub drewna, pomniki nagrobne, stare inskrypcje, rzeźbione tarcze herbowe i dawne rzeźby, obrazy, dzieła sztuki budowlanej, godne uwagi ruiny, zabytkowe kościoły etc. (tłum. R. P.)"[135].

W tym czasie w położonej na Wysoczyźnie Elbląskiej wsi Przezmark pastorem ewangelickim był pochodzący z Małej Litwy historyk, etnolog i krajoznawca August Gotthilf (lub Gottlieb) Krause (1787–1855)[136]. Był on badaczem lokalnej historii i członkiem honorowym Towarzystwa Fizyczno-Ekonomicznego w Kró-

[130] M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing…*, Bd. 3, 3.Teil, ss. 12–13.

[131] W. Maurenbrecher, *Schön Theodor von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 32, Leipzig 1891, ss. 781–792.

[132] Zob.: K. Lewalski, *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884–1945*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1995, nr 2, ss. 149–151.

[133] Karl August von Hardenberg (1750–1822) – premier królestwa Prus w latach 1810-1822.

[134] A. Meinecke, *Geschichte der preussischen Denkmalpflege 1815 bis 1860*, Acta Borussica.Neue Folge, Bd. 4, 2. Reihe: Preussen als Kulturstaat, Berlin 2013, s. 109.

[135] A. Krause, *Ueber die Nachgrabungen zu Weklitz und Meislatein*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 7, 1825, s. 74.

[136] W roku 1828 opuścił Przezmark i został pastorem w Niebudszen w powiecie Gumbinnen na Małej Litwie. Swoje prace historyczne publikował między innymi w czasopismach Beiträge zur Kunde Preussens i Preussisches Provinzial-Blätter w doborowym towarzystwie królewieckich uczonych takich jak wspomniany już Johannes Voigt, Karl Peter Faber, Ludwig von Baczko, Carl Heinrich Hagen czy Karl Ernst von Baer i innych. W późniejszym okresie opublikował książkę o pruskich Litwinach, ich pochodzeniu i języku a także dwie prace z dziedziny dziejów kościoła luterańskiego w Prusach.

lewcu (*Physikalisch-Ökonomische Gesellschaft*), może być też uważany za prekursora archeologii w powiecie elbląskim. Podczas pracy w Przezmarku Krause żywo interesował się rozwijającą się od ponad stu lat nową dziedziną nauki – prehistorią a także dziejami Prusów, ich języka, kultury materialnej i mitologią. Jako znawca źródeł do przeszłości Prus znał kronikę Piotra z Dusburga i wiedział o istnieniu grodziska niedaleko leżącej w jego parafii wsi Weklice[137]. Według kronikarza gród ten został zdobyty i spalony przez Prusów z plemienia Pogezanów podczas drugiego powstania pruskiego w roku 1261[138]. Krause wiedział również o krążących wśród miejscowej ludności opowieści o skarbach ukrytych rzekomo na Złotej Górze (*Goldberg*) koło Myślęcina, innej pobliskiej wsi[139]. Archeologiczne zainteresowania Krausego podzielał nowo mianowany starosta powiatu elbląskiego Karl Friedrich Abramowski (1793–1875)[140]. Abramowski był postacią niezwykle zasłużoną dla powiatu, znanym polonofilem i założycielem Towarzystwa Przemysłowego w Elblągu, które wypromowało później znanego przemysłowca Ferdinanda Schichaua (1814–1896). W maju 1822 roku na prośbę Krausego, działając na podstawie wyżej wspomnianego rozporządzenia nadprezydenta, Abramowski zarządził z urzędu przeprowadzenie wykopalisk na grodzisku w Weklicach, do których prac przydzielił 60 robotników[141]. Nie przyniosły one spodziewanych rezultatów, ponieważ nie odkryto spodziewanych „skarbów", a jedynie warstwę kulturową i liczne fragmenty ceramiki[142]. Znacznie ciekawsze okazały się wyniki przeprowadzonych wkrótce potem siłami 100 mężczyzn wykopalisk na wspomnianej Złotej Górze. Odkryto tam cmentarzysko kultury wielbarskiej (w 1822 roku uważano, że jest to cmentarzysko pruskie), wykopując z ziemi liczne urny, brązowe i srebrne ozdoby, naczynia i paciorki bursztynowe i szklane oraz broń żelazną[143]. Znaleziska z Myślęcina konsultował Krause listownie z Johannem Gustavem Büschingiem (1783–1829)[144], prehistorykiem – uznanym profesorem na uniwersytecie we Wrocławiu. Büsching był założycielem śląskiego stowarzyszenia naukowego *Verein für Schlesische Geschichte, Kunst und Altertümer* i utrzymywał żywe kontakty z duńskim uczonym Christianem Thomsenem, twórcą systemu trzech epok. Wykopaliska w Myślęcinie, finansowane z pieniędzy przyznanych przez nadprezydenta von Schöna, kontynu-

[137] A. Krause, *Bemerkungen zur Ansicht der Veste bei Weklitz*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 5, 1822, ss. 539–542.

[138] Piotr z Dusburga, *O zburzeniu zamku Weklice oraz innego gródka*, [w:] *Kronika…*, s. 138; A. Krause, *Ueber die Nachgrabungen…*, s. 77.

[139] A. Krause, *Der Elbingsche Landraths-Kreis*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 5, 1822, ss. 175–176.

[140] Starosta powiatu elbląskiego w latach 1821–1867. A. Boldt, op. cit., ss. 5–6.

[141] A. Krause, *Ueber die Nachgrabungen…*, s. 77.

[142] Ibidem.

[143] Ibidem, ss. 78–83.

[144] W. Michel, *Büsching Anton Friedrich*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 3, Berlin 1957, ss. 3–4.

owano jeszcze w 1823 roku, odkrywając kolejne groby i zabytki[145]. Spotkały się one ze sporym rozgłosem w prowincji, pisała o nich prasa elbląska oraz królewiecka[146]. Prawdopodobnie podczas drugiego sezonu wykopaliskowego natrafiono przypadkowo na kolejne cmentarzysko kultury wielbarskiej w Weklicach[147]. Zabytki z wykopalisk trafiły w ręce prywatne lub do Królewca, nad czym pastor Krause mocno ubolewał. Od czasu wykopalisk Krausego i Abramowskiego każde ważne odkrycie archeologiczne w okolicach Elbląga, bądź na obszarze miasta, wiązano bezpośrednio z zaginionym Truso.

Pionierskie wykopaliska w Weklicach i Myślęcinie zwróciły uwagę Michaela Gottlieba Fuchsa, który sugerując się ich wynikami wskazał na prawdopodobieństwo lokalizacji Truso nad jeziorem Druzno, a nie nad Zalewem Wiślanym[148].

Johann Kaspar Zeuss (1806–1856) był historykiem i językoznawcą, twórcą nowoczesnej celtologii[149]. W 1837 roku opublikował w Monachium własnym kosztem książkę pt. „Niemcy i plemiona sąsiednie", która przyniosła mu duży rozgłos w świecie nauki[150]. Osobny rozdział w swojej książce poświęcił Estom[151]. Podobnie jak duński uczony Rasmus Rask, Zeuss stosował w swoich badaniach naukowych połączenie klasycznej metody historycznej z językoznawstwem i etnologią. W swojej książce wykazał, że lokowanie Truso przez niektórych historyków na wybrzeżu Zalewu Wiślanego wynika tylko i wyłącznie z niedokładnego tłumaczenia tekstu Wulfstana[152]. Zdaniem Zeussa Truso było estyjską osadą handlową, gdzie handlowano bursztynem i futrami, położoną nad jeziorem Drausen (Drusa), od którego wzięło swoją nazwę[153]. Niezwykle ciekawe są rozważania tego uczonego na temat nazwy *Estowie*. Według niego starożytna germańska nazwa *Estowie – Aisten* obejmowała dawniej wszystkie ludy bałtyckie zamieszkujące tereny od ujścia Wisły (Witland) aż po dzisiejszą Estonię[154]. Znajduje to potwierdzenie we fragmencie relacji Wulfstana mówiącym, że: „Wspomniany Eastland jest bardzo duży i jest tam bardzo dużo burh (grodów), a każdy gród ma swojego króla"[155].

---

[145] A. Krause, *Ueber die Nachgrabungen…*, s. 88.

[146] Ibidem, s. 77.

[147] M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn, *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*, Monumenta Archaeologica Barbarica, t. 17, Warszawa 2011, ss. 15–22.

[148] M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing…*, Bd. 3, 3.Teil, ss. 13–14.

[149] E. Schröder, *Zeuss Kaspar*, w: Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 45, Leipzig 1900, ss. 132–136.

[150] Przede wszystkim z powodu sposobu prezentacji i filologicznej krytyki źródeł. Książkę wznawiano dwukrotnie w 1904 i 1925 r. Zob. H. Hablitzel, *Johann Kaspar Zeuss*, Akademie aktuell. Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, nr. 4, 2006, s. 25.

[151] J. K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, München 1837, ss. 667–674.

[152] Tłumaczenie Zeussa – *der Elbing kommt von Osten in den Aistensee* (!) *von dem See, an dessen Gestade Truso steht*. Ibidem, s. 669.

[153] Ibidem.

[154] Ibidem, s. 670.

[155] J. Bately, *The Old English Orosius…*, s. 17.

Jak pisał Edward Carstenn, w kręgach naukowych prowincji pruskiej po wystąpieniach Voigta, Fuchsa i Zeussa nastąpił ponad 10-letni okres pewnej stagnacji w postępie lokalnych badań nad Truso, kiedy niektórzy tutejsi uczeni, przy okazji omawiania innych tematów, wspominali o sprawozdaniu Wulfstana, nie biorąc udziału w dyskursie naukowym i powielając jedynie wcześniejsze ustalenia[156]. W 1842 roku Voigt ponownie podtrzymał swój pogląd o lokalizacji Truso, niejako próbując sprowokować środowisko naukowe do podjęcia dyskusji[157]. Podobnie było w tym okresie w Anglii, gdzie od czasu edycji Barringtona i wystąpienia Ingrama nie zajmowano się staroangielskim Orozjuszem.

Renesans tych badań miał miejsce na początku lat 50. XIX w. po zakończeniu Wiosny Ludów, i to zarówno w Anglii jak i w Prusach oraz Skandynawii. W 1851 roku uczeń Dahlmanna, historyk Reinhold Pauli (1823–1882)[158] specjalizujący się w historii Anglii, opublikował monografię o życiu króla Alfreda Wielkiego[159]. W rozdziale *Bruchstücke aus Aelfreds Schriften* zamieścił staroangielski tekst raportu Wulfstana, ale bez tłumaczenia na niemiecki. Dwa lata później, w 1853 roku, w Londynie wyszedł drukiem, przygotowany przez lingwistę Benjamina Thorpe ucznia Rasmusa Raska[160], przekład angielski książki R. Pauliego, uzupełniony angielskim tłumaczeniem staroangielskiego tekstu Orozjusza wraz z relacją Wulfstana oraz krótkim komentarzem w tekście[161]. Pauli, opierając się na komentarzu Dahlmanna napisał, że żeglarz Wulfstan, nieustalonego pochodzenia, przypłynął z Hedeby do Truso, położonego najprawdopodobniej we współczesnych Prusach na brzegu Zalewu Wiślanego. W tłumaczeniu angielskim tego fragmentu wystąpiły dość poważne nieścisłości: Pauli napisał, że Truso leżało „am frischen Haff" (nad Zalewem Wiślanym) i Wulfstan opisał zwyczaje żyjących tam Estów. Thorpe przetłumaczył nazwę *Frisches Haff* jako *Gulf of Friesland* (Zatoka Fryzyjska), a *Esten* (Estowie) na *Estonians* (Estończycy)[162].

Rok po Paulim duński historyk Carl Christian Rafn (1795–1864), którego zainteresowania naukowe dotyczyły tłumaczeń staronordyckiej literatury i historii tego okresu a także odkrycia Ameryki Północnej przez Normanów, opublikował

[156] E. Carstenn, op. cit., s. 49.

[157] J. Voigt, *Handbuch der Geschichte Preussens bis zur Zeit der Reformation*, Bd. 1, Königsberg 1841, s. 39.

[158] H. Krahnke, *Die Mitglieder der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 1751–2001*, Göttingen 2001, s. 186.

[159] R. Pauli, *König Aelfred und seine Stelle in der Geschichte Englands*, Berlin 1851.

[160] Thorpe studiował na Uniwersytecie w Kopenhadze w latach 1826–1830. W Anglii przetłumaczył i wydał gramatykę języka staroangielskiego autorstwa Raska (*A grammar of the Anglo-Saxon tongue, from the Danish of Erasmus Rask*, London 1865) – *Thorpe Benjamin*, w: Encycloaedia Britannica, New York 1911, Vol. 26, red. Chisholm, Hugh, ss. 881–882.

[161] R. Pauli, *The life of Alfred the Great*, London 1853 (wznowienie London 1873). W wstępie do przekładu książki Pauliego B. Thorpe wyraził min. swoją opinię na temat sprawozdań Ohthera i Wulfstana: *the most valuable portion of Alfred's work: the Voyages of Ohthere and Wulfstan*. ibidem, s. VI.

[162] Ibidem, s. 178; R. Pauli, *König Aelfred…*, s. 230.

relacje z podróży Ohthera i Wulfstana[163] w oryginale i z łacińskim tłumaczeniem oraz przypisami i komentarzem w języku francuskim[164]. Dużą wartość poznawczą miało zamieszczone we wstępie podsumowanie dotychczasowych badań i edycji relacji obydwu podróżników, choć omówienie zaczyna się dopiero od edycji Barringtona w 1773 roku.[165] Podobnie jak poprzednicy, poprawnie identyfikuje główne szczegóły geograficzne podane przez Wulfstana (Weonodland, Estland/Eastland/Austrweg, Witland, Wisle, Estmere, Ilfing/Elbing, Drausen), a „ośrodek handlowy" Truso, przeciwstawiając się poglądom Voigta, lokuje na brzegu jeziora Druzno[166]. Uzasadnia to niewłaściwym przetłumaczeniem tekstu przez Voigta, zwraca też uwagę na podobieństwo nazw Truso i Drausen[167].

Wreszcie w 1854 roku pojawił się głos w dyskusji z prowincji pruskiej. Elbląski aptekarz, ale również historyk i archiwista Heinrich Ferdinand Neumann (1791–1869) zaproponował poszukiwanie lokalizacji Truso z zastosowaniem kombinowanej metody porównawczo-historycznej. Dzięki dogłębnej znajomości archiwaliów elbląskich był on postacią niezwykle ważną dla badań nad historią miasta i regionu[168].

W roku 1854 w królewieckim czasopiśmie *Neue Preussische Provinzial-Blätter* Neumann opublikował artykuł zatytułowany „O położeniu wulfstanowego Truso, ujścia Wisły i Witlandu. Nazwy Mierzeja Wiślana (Nehrung), Nogat i Wisła"[169], w którym przedstawił wyniki własnych badań w oparciu o metodę filologiczno-historyczną. Idąc śladami wspomnianych filologów Thunmanna, Raska, Zeussa czy historyków Dahlmanna i Rafna, wystąpił przeciwko poglądowi Voigta o lokalizacji Truso na brzegu Zalewu Wiślanego. Poparł to wykładem filologicznym, udowadniając bezsprzecznie, że właściwe tłumaczenie fragmentu Wulfstana opisującego położenie Truso powinno brzmieć: „Od wschodu, z tego jeziora, na którego brze-

[163] Rafn używa w swojej edycji duńskiego imienia Ulfstein w przeciwieństwie do zanglicyzowanej jego zdaniem formy Wulfstan, wysuwając teorię o duńskim pochodzeniu Wulfstana (Ulfstein z Hedeby).

[164] C.Ch. Rafn, *Antiquités Russes, D'Apres les Monuments Historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, Copenhague 1852, ss. 458–471.

[165] *Relations de Voyage D' Ottar et D'Ulfstein* – ibidem, ss. 458–459.

[166] *Tum venit Ilfinga ab oriente in lacum Esticum, effluens ex eo lacu, ad cujus ripam situm est Truso*. Ibidem, s. 468.

[167] […] *est impossible de ne pas reconnaltre l'identite des noms de Truso et de Drausen* – Ibidem, s. 469.

[168] Ferdinand Neumann urodził się w Elblągu jako syn aptekarza, studiował prawo i teologię w Królewcu i w roku 1817 przejął aptekę ojca. Wkrótce został też wybrany radnym miejskim i w roku 1826 podjął się społecznie opieki nad elbląskimi zbiorami archiwalnymi. Rok wcześniej wśród odziedziczonych papierów będących spuścizną po elbląskim kupcu tekstylnym i pasjonacie historii miasta Abrahamie Grübnau, odkrył Neumann niezwykły zbiór dokumentów, które zostały w następnych latach przez niego uporządkowane i spakowane w klocek określany terminem *Codex Neumannianus*. Wśród dokumentów tych znajdowały się: odpis prawa lubeckiego (s. 1–100), odpis zwyczajowego prawa pruskiego (ss. 100–120) oraz dwa zupełne unikaty na skalę światową: najstarszy zwód (spis) prawa polskiego z początku XIV wieku (ss. 120–168) oraz słownik staroprusko-niemiecki zawierający 802 wyrazy staropruskie wraz z ich niemieckimi odpowiednikami (ss. 169–185). M. Töppen, *Erinnerungen an F. Neumann (Nachruf)*, Altpreußische Monatsschrift, Bd. 6, 1869, ss. 327–354.

[169] F. Neumann, *Ueber die Lage von Wulfstans Truso, Wislemund und Witland. Die Namen Nehrung, Nogat, Weichsel*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, Bd. 6, Juli-Dezember 1854, ss. 290–326, 369–382, 411–416.

gu stoi Truso, wypływa rzeka Ilfing (Elbing, obecnie Elbląg) i wpada do Zalewu Estyjskiego (Wiślanego)"[170], a cała teoria Voigta o lokalizacji nad zalewem oparta jest jedynie na błędnym tłumaczeniu. Stwierdził, że nazwa Truso jest bez wątpienia związana z nazwą jeziora Druzno i, że odnosiła się do istniejącego niegdyś w pobliżu Elbląga ośrodka handlowego[171]. Następnie powołał się na historyczne dane toponomastyczne, z których wynikało, że jeszcze w XV wieku wieś Nowina (*Neuendorf*) położona w niewielkim oddaleniu od jeziora Druzno nosiła nazwę *Deutsche Drusen* (dosłownie: Niemieckie Druso/Drusno/Drusy). Na podstawie tej informacji Neumann wydedukował, że Nowinę nazywano Niemieckie Druso dla odróżnienia od starszej hipotetycznej lokalizacji noszącej nazwę Pruskie Druso (*Preussische Drusen*) czyli Truso wspomniane przez Wulfstana[172]. Jedyną nazwą miejscową, która pasowała do tej teorii była niemiecka nazwa wsi Przezmark położonej na Wysoczyźnie Elbląskiej – *Preussisch Markt* czyli *Pruski Targ*[173]. Neumann sądził, że nazwa *Pruski Targ* zastąpiła w późniejszych czasach nazwę Truso, które było przecież domniemaną osadą handlową, na co zgodnie wskazywali wszyscy uczeni. W swoim wywodzie zlekceważył ważny szczegół przekazany przez Wulfstana: według tego ostatniego Truso leżało bezpośrednio na brzegu jeziora Druzno, podczas gdy wieś Przezmark leży już na Wysoczyźnie na wysokości ok. 90 m.n.p.m i w odległości ok. 3 kilometrów od jeziora. Neumann tłumaczył to jednak większym zasięgiem wód jeziora w przeszłości[174]. Nadmienił jednak, że Truso z pewnością może być poszukiwane jedynie na wschodnim, brzegu jeziora Druzno, między wschodnimi przedmieściami Elbląga (dawniej *Spittelhof*), Gronowem Górnym a rzeką Elszką, stanowiącą wschodnią granicę majątku Janów[175]. Na tym obszarze istniało już bowiem w momencie przybycia krzyżaków bogate osadnictwo pruskie. Neumann zaproponował też własną filologiczną interpretację nazwy Truso. Zgodnie z ówczesnymi kanonami naukowymi, wymarły język staropruski uważano za niemal kalkę lub dialekt języka litewskiego i wszystkie rekonstrukcje językowe opierano bezkrytycznie na słownictwie litewskim (co uczynił już wcześniej Jan Nepomucen Potocki). Zdaniem Neumanna nazwę Truso należy wywieść od litewskiego słowa *trusas* (współczesne triūsas) oznaczającego *trud*, *pracę* czyli miejsce, gdzie „pracowano, trudzono się"[176]. Neumann powoływał się również na znaleziska archeologiczne z tzw. Pola Nowomiejskiego w Elblągu, Gronowa Górnego oraz wspomniane już odkrycia z Myślęcina i Weklic[177]. Nie brał jednak pod

[170] Ibidem, s. 293.
[171] Ibidem, ss. 290–292.
[172] Ibidem, ss. 297–299.
[173] Ibidem, ss. 300–304.
[174] Ibidem, s. 299.
[175] Ibidem, s. 295.
[176] Ibidem, s. 294, przypis 2.
[177] Ibidem, s. 295.

uwagę rozdźwięku chronologicznego między tym materiałem, datowanym w całości na Okres Wpływów Rzymskich (I–IV w.n.e.), a rejsem Wulfstana, mającym miejsce pod koniec IX wieku.

Artykuł Neumanna i przedstawione w nim poglądy znalazły uznanie wśród lokalnych badaczy pruskich. Zgodzili się z nim Max Toeppen (1822–1893)[178] publikując krótko potem (w roku 1858) swoją *Historyczno-porównawczą geografię Prus*[179], historyk i nauczyciel John Willliam Pierson (1833–1899) w swoim artykule o bursztynie[180] czy wreszcie pastor Christian Eduard Rhode, wydając w tym samym roku swoją książkę o powiecie elbląskim[181].

Rok po ukazaniu się przełomowego artykułu Neumanna, Joseph Bosworth (1788–1876)[182], językoznawca specjalizujący się w badaniach nad językiem staroangielskim, opublikował faksymile staroangielskiego Orozjusza z MS L i C, wraz z tłumaczeniem i obszernym komentarzem[183]. Zawarty w przypisach do tłumaczenia komentarz dotyczący Truso i rejonu ujścia Wisły oparty był na pracach Barringtona, Forstera, Raska, Porthana, Dahlmanna i Voigta. Artykułu Neumanna Bosworth nie znał. Poparł natomiast hipotezę o lokalizacji Truso na brzegu jeziora Druzno, wspierając ją właściwym tłumaczeniem oryginału[184].

W roku 1861 grupa wschodniopruskich historyków pod przewodnictwem Maxa Toeppena, Theodora Hirscha (1806–1881)[185] i Ernsta Strehlke (1834–1869)[186] rozpoczęła wydawanie serii wydawniczej *Scriptores rerum Prussicarum*[187]. W pierwszym tomie serii Theodor Hirsch opublikował sprawozdanie Wulfstana w oparciu o wyżej wspomnianą edycję Josepha Boswortha wraz z niemieckim przekładem tekstu tłumaczenia angielskiego oraz komentarzem w całości opartym na wynikach badań Ferdinanda Neumanna[188].

---

[178] K. Lohmeyer, *Toeppen Max Pollux*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 38, Leipzig 1894, ss. 451–453.

[179] M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 15.

[180] *Wulfstan war von Hedaby (Schleswig) nach Truso gefahren, einem Handelsort am Drausensee bei dem jetztigen Dorfe Preussisch Mark* – W. Pierson, *Elektron, oder Ueber die Vorfahren, die Verwandtschaft und den Namen der alten Preussen*, Berlin 1869, s. 62.

[181] Ch. E. Rhode, *Der Elbinger Kreis in topographischer, historischer und statistischer Hinsicht*, Danzig 1869, s. 21.

[182] H. Bradley, *Bosworth Joseph*, w: *Dictionary of National Biography*, red. S. Leslie, Vol. 5, London 1886, ss. 440–442.

[183] J. Bosworth, *A Description of Europe, Africa etc. A Description of Europe, and The Voyages of Ohthere and Wulfstan. Written in Anglo-Saxon by King Alfred the Great*, London 1855. Zob. również: idem, *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius*, London 1859.

[184] *Literally: then comes the Elbing from the east into Estmere (the Frische Haff) from (out of) the mere, on the bank of which Truso stands (or, which Truso stands upon the bank of (i.e. the lake of Drausen). Truso, therefore, was on the border of the lake Drausen towards the town of Elbing*. Ibidem, s. 20 (tłumaczenia), przyp. 75.

[185] E. Winkelmann, *Hirsch Theodor*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 13, Leipzig 1881, ss. 506–509.

[186] M. Perlbach, *Strehlke Ernst*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 54, Leipzig 1908, ss. 616–620.

[187] Zob.: J. Wenta, *O Scriptores rerum Prussicarum i konieczności nowego wydania źródeł dziejopisarskich z państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Kwartalnik Historyczny, t. 97, 1990, nr 1–2, ss. 133–139.

[188] *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig 1861, ss. 732–735.

W listopadzie 1873 roku z inicjatywy elbląskich elit intelektualnych oraz urzędniczych i finansowych a także przy poparciu władz Elbląga, zainteresowanych rozwojem istniejącego od roku 1864 Muzeum Miejskiego[189], doszło do powstania *Elbinger Altertumsgesellschaft* (Elbląskiego Towarzystwa Starożytności), stowarzyszenia naukowego o profilu archeologicznym. W historii poszukiwań Truso, po historykach i językoznawcach, nadszedł „czas archeologów"[190].

Rafał Panfil, *Forschungsgeschichte des Berichts von Wulfstan sowie der Lokalisierung von Truso in den Jahren 1599–1873*

Zusammenfassung

Anfang der 80er Jahre des 20. Jh. entdeckte der Elbinger Archäolge M. Jagodziński am Druzno-See, südöstlich von Elbing, die Überreste einer großen frühmittelalterlichen Handwerk- und Handelssiedlung. Nach über 30 Jahren steht fest, dass es sich hier um die Relikte eines Handels-Emporiums Truso handelt, das der Seefahrer Wulfstan in seinem Bericht Ende des 9. Jh. erwähnte. Gegenwärtige archäologische Forschungen fassen den jahrhundertelangen Prozess der Suche nach Truso und die Forschungen des Berichts von Wulfstan zusammen, die in einigen europäischen Ländern von Duzenden Wissenschaftler verschiedener Nationen geführt wurden. Der Autor des vorliegenden Beitrags versucht möglichst vollständig den Verlauf dieses Forschungsprozesses darzustellen, von der Publikation Halkuyts 1599 beginnend, bis 1873, als diese Forschungen zum ausschließlichen Fachgebiet der Archäologen wurden.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

Rafał Panfil, *The History of Research on Wulfstan's Report and Attempts to Locate Truso in 1599–1873*

Summary

In the early 1980s, Elblag archaeologist M. Jagodziński discovered the remains of a large early-medieval production and trading settlement on the shores of Lake Druzno, to the southeast of Elblag. After more than 30 years, they are believed to be the remains of the commercial emporium of Truso mentioned in Wulfston's sailing report from the end of the ninth century. Contemporary archaeological research is the cumulation of the centuries-long search for Truso and the study of Wulfstan's report, conducted in several European countries by several dozen scholars of different nationalities. In this article the author attempts to present the course of this scientific process in the fullest possible extent, initiated by Halkuyt's publication in 1599 and ending in 1873, from which time these studies became almost exclusively the domain of archaeologists.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Mgr Rafał Panfil
Muzeum Zamkowe w Malborku
rafal.panfil@wp.pl

[189] R. Panfil, *Elbląskie Muzeum Miejskie w latach 1864-1945*, [w:] *Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*, red. M. Marcinkowski, Elbląg 2014, ss. 9–18.

[190] Po 1873 r. i przed 1945 r. głos w sprawie relacji Wulfstana zabierało jeszcze kilku historyków, których wymienia Carstenn w swoim artykule - E. Carstenn, op. cit., ss. 54–56. Jednak po rozpoczęciu poszukiwań archeologicznych, nie wnieśli oni nic nowego do stanu badań, ponad to, co wcześniej ustalono.

Źródła

Barrington Daines
1777 *The Anglo-Saxon Version, From the Historian Orosius. By Ælfred the Great. Together with an English Translation from the Anglo-Saxon*, London.

Bately Janet (wyd.)
1980 *The Old English Orosius, The Early English Text Society,* Supplementary Series, 6, London, New York, Toronto.

Bosworth Joseph
1855 *A Description of Europe, Africa etc. A Description of Europe, and The Voyages of Ohthere and Wulfstan Written in Anglo-Saxon by King Alfred the Great*, London.
1859 *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius*, London.

Hirsch Theodor
1861 *Wulfstan's Reisebericht über Preussen*, [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig, ss. 732–735.

Langebek Jakob (wyd.)
1773 *Periplus Otheri Norvegi et Wulfstani, sive eorum Narrationes de suis in Septentrionem & in Mari Balthico navigationibus*, [w:] *Scriptores Rerum Danicarum Mediiævii*, Tomus II., Hafniæ 1773, ss. 106–123.

Marckwardt Albert Henry (wyd.)
1952 *Laurence Nowell's vocabularium saxonicum*, Michigan.

Piotr z Dusburga
2004 *Kronika Ziemi Pruskiej*, opr. S. Wyszomirski, J. Wenta, Toruń.

Scriptores rerum Prussicarum
1861 *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig.

Opracowania

Baczko Ludwig von
1792 *Geschichte Preussens*, Bd. 1, Königsberg.
1802 *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung un Statistik Preussens*, Bd. 1, Königsberg und Leipzig.
1824 *Geschichte meines Lebens*, Königsberg.

Bately Janet
2009 *Wulfstan's voyage and his description of Estland: the text and the language of the text*, Anton Englert, Athena Trakadas (wyd.), *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard*, Maritime Culture of the North, 2, Roskilde, ss. 14–28.

Beckmann Johann
1807 *Litteratur der älteren Reisebeschreibungen*, Göttingen.

Berkhout Carl
1998 *Laurence Nowell (1530–ca. 1570)*, [w:] *Medieval Scholarship: Biographical Studies on the Formation of a Discipline*, red. H. Damico, D. Fennema, K. Lenz, New York, ss. 3–16.

Boldt August Heinrich
1894 *Elbinger Gesitesleben im neunzehten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Chronik der Stadt Elbing*, Mohrungen.

Bradley Henry
1886 *Bosworth Joseph*, [w:] *Dictionary of National Biography*, red. S. Leslie, Vol. 5, London, ss. 440–442.

Brückner Aleksander
1911 *Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe*, Warszawa.

Busse Andreas
1733 *Arii Thorgilsis Filii, Cognomento Froda, Id Est Multiscii Vel Polyhistoris, in Islandia quondam Presbyteri, Primi in Septentrione Historici, Schedae, seu Libellus de Is-landia, Islendinga –Bok dictus*, Havniæ.
1744 *Frodæ, Filii Arii Thorgilsis Liber Historicus de Islandia*, Hafnæ.

Cardew Marchant Edgar Cardew
1899 *Wase, Christopher (1625?–1690)*, [w:] *Dictionary of National Biography*, London, Vol. 59, s. 439.

Carstenn Edward
1911 *Zur Geschichte der Trusoforschung*, Altpreussische Monatsschrift, Bd. 48, Heft 1, ss. 37–63.

Dahlmann Friedrich Christoph
1822 *Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte*, Bd. 1, Altona.

Dove Alfred
1878 *Forster Reinhold*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7 , Leipzig, ss. 166–172.

Düwel Klaus
2009 *Runenforschung in Göttingen*, [w:] *Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände 70, red. S. Brather, D. Geuenich, C. Huth, Berlin-New York.

Elsie Robert
2012 *Thunmann Johann*, [w:] *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London, s. 442.

Forster Johann Reinhold
1778 *Observations Made during a Voyage round the World, on physical geography, natural history and ethic philosophy*, London.
1784 *Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden*, Frankfurt an der Oder.
1786 *History of the Voyages and Discoveries Made in the North*, Dublin.

Fuchs Michael Gottlieb
1818 *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht,* Bd. 1, Elbing.

Grant Raymond J.S.
1996 *Laurence Nowell, William Lambarde, and the Laws of the Anglo-Saxons*, Amsterdam-Atlanta.

Greenhill Wiliam Alexander
1892 *Ingram James*, [w:] *Dictionary of National Biography*, London, vol. 29, ss. 14–15.

Grupen Christian Ulrich
1764 *Orgines Germaniae oder das älteste Teutschland unter den Römern, Franken und Sachsen*, Bd. 1, Lemgo.

Hablitzel Hans
2006 *Johann Kaspar Zeuss*, Akademie aktuell. Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, nr. 4, ss. 24–28.

Hakluyt Richard
1599 *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Vol. 1 - 2, London.

Ingram James
1807 *An Inaugural Lecture on the Utility of Anglo-Saxon Literature; to Which is Added the Geography of Europe by King Alfred, Including His Account of the Discovery of the North Cape in the Ninth Century*, Oxford.

Jagodziński Marek Franciszek
2010 *Truso. Między Weonodlandem w Witlandem*, Elbląg.

Jesch Judith
2009 *Who was Wulfstan?*, [w:] *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard, Maritime Culture of the North*, 2, Roskilde, ss. 29–36.

Krahnke Holger
2001 *Die Mitglieder der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 1751–2001*, Göttingen.

Krause August
1822a *Bemerkungen zur Ansicht der Veste bei Weklitz*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 5, ss. 539–542.
1822b *Der Elbingsche Landraths-Kreis*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 5, ss. 143–181.
1825 *Ueber die Nachgrabungen zu Weklitz und Meislatein*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 7, ss. 72–88.

Lengnich Gottfried
1727 *Geschichte der Lande Preussen, Königl. Polnischen Antheils seit dem Jahr 1606. bis auf das Ableben Königs Sigismundi III*, Dantzig.

Lewalski Krzysztof
1995 *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884-1945*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2, ss. 149–166.

Lohmeyer Karl
1894 *Toeppen Max Pollux*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 38, Leipzig, ss. 451–453.
1896 *Voigt Johannes*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 40, Leipzig, ss. 205–210.

Macdonell Georg Paul
1885 *Barrington Daines*, [w:] *Dictionary of National Biography*, London, Vol. 3, ss. 286–288.

Marckwardt Albert Henry
1948 *The Sources of Laurence Nowell's "Vocabularium Saxonicum"*, Studies in Philology, Vol. 45, No. 1, ss. 21–36.

Maschke Erich
1928 *Johannes Voigt als Geschichtsschreiber Altpreußens*, Altpreussische Forschungen, H. 5, ss. 93–135.

Maurenbrecher Wilhelm
1891 *Schön Theodor von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 32, Leipzig, ss. 781–792.

Meinecke Andreas
2013 *Geschichte der preussischen Denkmalpflege 1815 bis 1860*, Acta Borussica.Neue Folge, Bd. 4, 2. Reihe: Preussen als Kulturstaat, Berlin.

Michel Wilhelm
1957 *Büsching Anton Friedrich*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 3, Berlin, ss. 3–4.

Murray Johann Philipp
1765 *Über drey sehr merkwürdige Seereisen, die gegen das Ende des 9ten Jahrhunderts, theils vom Other, einem Normann, theils vom Wulfstan, einem Angler, unternommen, und vom Könige Älfred dem Grossen selbst, in Angel – Sächsischer Sprache, beschrieben worden*, Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, Der Erste Band auf das Jahr 1765, 78. Stück, Den 1. Julius 1765, Göttingen, ss. 625–629, 761–772.
1843 *Andreas och hans söner* [w:] *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige Svenska Män*, Upsala, Bd. 9, s. 197.

Natuniewicz-Sekuła Magdalena, Okulicz-Kozaryn Jerzy
2011 *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*, Monumenta Archaeologica Barbarica, t. 17, Warszawa.

Neumann Ferdinand
1854 *Ueber die Lage von Wulfstans Truso, Wislemund und Witland. Die Namen Nehrung, Nogat, Weichsel*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, Bd. 6, Juli-Dezember 1854, ss. 290–326, 369–382, 411–416.

Ostermeyer Gottfried
1780 *Gedanken von dem alten Bewohnern des Landes Preussen*, Königsberg und Leipzig.

Panfil Rafał
2009 *Uwagi na temat Truso i jego zaplecza w świetle źródeł*, Elbląskie Studia Muzealne, nr 1, ss. 33–72.
2011 *Dzieje badań archeologicznych prowadzonych przez Elbląskie Towarzystwo Starożytności (Elbinger Altertumsgesellschaft) w latach 1874 – 1941*, Elbląskie Studia Muzealne, nr 2, ss. 67–109.
2014 *Elbląskie Muzeum Miejskie w latach 1864–1945*, [w:] *Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*, red. M. Marcinkowski, Elbląg, ss. 9–18.
2015 *Þæt is mid Estum þeaw þæt þær sceal ælces geðeodes man beon forbærned. Co właściwie powiedział Wulfstan o paleniu zmarłych przez Estów we fragmencie swojego sprawozdania z podróży do Truso?*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 4, ss. 557–578.
2016 *Czy „*truska" równa się druska? Jeszcze raz o toponimie „Truso"*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2, ss. 187–200.

Pauli Reinhold
1851 *König Aelfred und seine Stelle in der Geschichte Englands*, Berlin.

Perlbach Max
1908 *Strehlke Ernst*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 54, Leipzig, ss. 616–620.

Pierson Wiliam
1869 *Elektron, oder Ueber die Vorfahren, die Verwandtschaft und den Namen der alten Preussen*, Berlin.

Pollard Albert Frederick
1910 *Burghley, William Cecil, Baron, (1521–1598)*, [w:] *The Encyclopædia Britannica, a dictionary of arts, sciences, literature and general information*, New York, 11th ed., vol. 4, ss. 816–817.

Porthan Henrik Gabriel
1800 *Försök att uplysa Konung Ælfreds Geographiska Beskrifning öfver den Europeiska Norden*, Kongl. Vitterhets Historie Och Antiquitets Academiens Handlingar, Sjette Delen, Stockholm, ss. 37–106.

Potocki Jan
1796 *Fragments historiques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, Tome I, Brunsvic.
1792 *Suite des Recherches sur la Sarmatie*, t. 5, Varsovie.

Rafn Carl Christian
1852 *Antiquités Russes, D'Après les Monuments Historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, Copenhague.

Rask Rasmus Christian
1815 *Ottars og Ulfsteens korte Reiseberetninger med dansk Oversættelse, kritiske Anmærkninger og andre Oplysninger*, Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, Ellevte Aargang, ss. 1–132.

Rhode Christoph Eduard
1869 *Der Elbinger Kreis in topographischer, historischer und statistischer Hinsicht*, Danzig.

Ross Alan S.C
1978 *The Este*, Notes and Queries, Vol. 223, 1 April 1978, ss. 100–104.

Rotermund Heinrich Wilhelm
1832 *Grupen (Christian Ulrich)*, [w:] *Das gelehrte Hannover oder Lexikon von Schriftstellern und Schriftstellerinnen, gelehrten Geschäftsmännern und Künstlern, die seit der Reformation in und außerhalb der sämtlichen zum Königreich Hannover gehörigen Provinzen gelebt haben und noch leben, aus den glaubwürdigsten Schriftstellern zusammengetragen*, Bd. 2, Bremen, ss. 190–195.

Schröder Edward
1900 *Zeuss Kaspar*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 45, Leipzig, ss. 132–136.

Somner Wiliam
1659 *Dictionarium Saxonico-Latino-Anglicum*, Oxonii.

Spelman John
1678 *Ælfredi Magni Anglorum Regis invictissimi vita tribus Libris comprehensa*, Oxonii.

Springer Anton
1876 *Friedrich Christoph Dahlmann*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, Bd. 4, ss. 693–699.

Stephen Leslie
1889 *Elstob William*, [w:] *Dictionary of National Biography*, London, Vol. 17, ss. 335–336.

Thorpe Benjamin
1853 *The Life of Alfred The Great. Translated from the German of dr. R. Pauli*, London.

Thunmann Johann Erich
1772 *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker. Mit einer Vorrede herausgegeben von D. Anton Friedrich Bösching*, Berlin.

Töppen Max
1858 *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha.
1869 *Erinnerungen an F. Neumann (Nachruf)*, Altpreußische Monatsschrift, Bd. 6, ss. 327–354.

Urbańczyk Przemysław
2009 *On the reliability of Wulfstan's report*, [w:] *Wulfstan's Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard*, Maritime Culture of the North, 2, Roskilde, ss. 43–47.

Voigt Johannes
1827 *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg.
1841 *Handbuch der Geschichte Preussens bis zur Zeit der Reformation*, Bd. 1, Königsberg.

Wenta Jarosław
1990 *O Scriptores rerum Prussicarum i konieczności nowego wydania źródeł dziejopisarskich z państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Kwartalnik Historyczny, t. 97, nr 1–2, ss. 133–139.

Winkelmann Eduard
1881 *Hirsch Theodor*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 13, Leipzig, ss. 506–509.

Wormald Patrick
1997 *The Lambarde problem: eighty years on*, [w:] *Alfred the Wise: Studies in Honour of Janet Bately*, red. J. Roberts, J. Nelson,Cambridge, ss. 237–75.

Zeuss Johann Kaspar
1837 *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, München.

Rafał Zielonka

LOSY STUDENTÓW ALUMNATU PAPIESKIEGO W BRANIEWIE W XVI I XVII WIEKU[1]

Słowa kluczowe: Alumnat papieski w Braniewie, jezuici, Zygmunt III Waza, Skandynawia

Schlüsselwörter: Päpstliches Alumnat in Braunsberg, Jesuiten, Sigismund III. Wasa, Skandinavien

Keywords: Papal alumnate in Braniewo, Jesuits, Sigismund III Vasa, Scandinavia

Jezuici, sprowadzeni do Rzeczpospolitej w 1564 roku przez biskupa warmińskiego i późniejszego kardynała Stanisława Hozjusza, położyli wielkie zasługi w dziele budowy i rozwoju edukacji młodzieży świeckiej, a także kształcenia i formacji duchowieństwa w duchu dekretów Soboru Trydenckiego. Pierwszym ośrodkiem ich pracy było Braniewo, położone na Warmii. Jezuici prowadzili tam oprócz gimnazjum i seminarium diecezjalnego, także placówkę edukacyjną o szczególnym charakterze, jaką był Alumnat Papieski[2], zwany także Seminarium Papieskim, bądź Papieskim Kolegium Misyjnym[3].

---

[1] Artykuł stanowi uzupełniony fragment pracy magisterskiej pt. *Misyjny charakter Alumnatu Papieskiego w Braniewie w latach 1578–1798*, obronionej w 2016 roku na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

[2] Alumnaty Papieskie kształciły kandydatów do kapłaństwa, wywodzących się głównie z krajów zagrożonych wpływami reformacji. O ich powstanie zabiegał papież Grzegorz XIII, wspierany przez nuncjusza Antonio Possevina. Wzorcowe placówki, przeznaczone do kształcenia misjonarzy różnych narodowości, powstały w Rzymie dla uczniów z obszaru: krajów niemieckich – *Collegium Germanicum* (1573), Węgier (1579; połączone w 1584 roku jako *Collegium Germanicum et Hungaricum*), Anglii (1579), a także osobne zakłady dla Greków (1583), Ormian (1584) oraz Maronitów (1584). Ponadto alumnaty założono w Austrii w Grazu (1573) i Wiedniu w (1574), Francji w Douai i w Czechach w Pradze (1575), a także w Dylindze i w Siedmiogrodzie w Klużu (1585) oraz w Brugii, Fuldzie, Madrycie i Ypres. Zob. *Seminarium Papieskie*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* (dalej: EJ), oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 611; B. Kumor, *Alumnaty Papieskie,* w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 394–395; P. Gach, *Germanicum. Pontificio Collegio Germanico-Ungarico*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1007; J. Poplatek, *Powstanie Seminarjum Papieskiego w Wilnie (1582–1585)*, Ateneum Wileńskie, 1929, t. 6, z. 1–2, ss. 64–65.

[3] H. D. Wojtyska, *Niektóre zagadnienia dotyczące genezy i organizacji Papieskiego Kolegium Misyjnego w Braniewie*, Studia Warmińskie, 1997, t. 34, s. 131.

Alumnat Papieski w Braniewie otworzył swoje podwoje w 1578 roku[4]. W tym samym czasie powstał jego odpowiednik w Ołomuńcu. Funkcjonowanie zakładów określał wspólny regulamin Grzegorza XIII z 10 grudnia 1578 roku[5]. Zawarty w nim statutowy cel kształcenia uczniów był następujący: „Studenci z różnych krajów […] wychowani będą na to, aby się stać mogli zdolnymi robotnikami do uprawy tych ogromnych winnic i do przywrócenia przy Bożej pomocy wiary i pobożności przodków"[6]. Braniewski alumnat miał swoim zasięgiem objąć kraje nadbałtyckie i Ruś, a ołomuniecki (z racji dużej odległości dzielącej go od Braniewa) miał kształcić m.in. tych uczniów, którzy byli zagrożeni poprzez bliskość swych protestanckich ojczyzn. Ponadto w 1582 roku powstało Seminarium Papieskie w Wilnie, które miało pełnić funkcję trzeciego bastionu katolicyzmu[7].

Papież Grzegorz XIII zgodnie ze statutami wyasygnował na oba zakłady stałą pensję 2400 dukatów w złocie. Prawdopodobnie środki te były dzielone po połowie i z biegiem lat pensja ta wzrastała. Niewątpliwie dobrodziejką alumnatu braniewskiego była Katarzyna Jagiellonka, która ustanowiła stypendium dla 2 młodych Szwedów w 1580 roku, a trzy lata później przed swoją śmiercią, przeznaczyła dodatkowo 10 000 talarów dla kolejnych 5 uczniów. Sprawę miał wspomóc także Jan III Waza, który wręczył Possevinowi 20 000 skudów, gdy ten opuszczał Szwecję w 1578 roku[8].

[4] Powstanie zakładu wiązało się z działalnością nuncjusza Possevina na dworze Jana III Wazy i staraniem Stolicy Apostolskiej do pozyskania króla i jego kraju dla katolicyzmu. Szwecja, mimo nakłonienia władcy do powrotu do Kościoła katolickiego, pozostała protestancka. Te okoliczności uświadomiły nuncjuszowi potrzebę założenia alumnatu, który przygotowywałby misjonarzy dla krajów północnej Europy. Zob. A. Kopiczko, *Seminarium Papieskie w Braniewie*, w: *Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum" (1565–2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, s. 87; S. Obirek, *Antonio Possevino SJ i jego misja do Szwecji*, Nasza Przeszłość, 1997, t. 88, ss. 94–97; A. Szorc, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum". Zarys dziejów*, Olsztyn 1995, ss. 59–60; S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 174; J. P. Donnelly, *Antonio Possevino: From Secretary to Papal Legate in Sweden*, w: *The Mercurian Project: Forming Jesuit Culture*, eds. T. M. McCoog, ss. 335–336; W. Krawczuk, *Szwecja wobec prób rekatolicyzacji w drugiej połowie XVI wieku w świetle nowszych badań*, w: *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 223.

[5] Regulamin wydał A. Theiner. Zob. *Ratio et leges Gregorii XIII. Pontificis Maximi nomine promulgatae in Fundatione Seminariorum Olomuci in Moravia et Brunsbergae in Prussia*, w: *La Suède et le Saint–Siège sous les rois Jean III, Sigismond III et Charles IX*, t. 2, wyd. A. Theiner, Paryż 1842, ss. 416–419. Częściowo statuty przetłumaczył S. Załęski. Zob. idem, *Jezuici w Polsce. Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków 1905, ss. 12–13. Natomiast dokumentem erygującym działalność alumnatu było późniejsze *motu proprio* Grzegorza XIII z 15 marca 1581 roku. Zob. A. Kopiczko, op. cit., s. 88.

[6] Korzystam z tłumaczenia S. Załęskiego. Por. idem, *Jezuici*, s. 12.

[7] Wybór miejsc dla powstania tych kolegiów był podyktowany zarówno dogodną lokalizacją, jak i istniejącym już jezuickim zapleczem pedagogicznym. W Braniewie członkowie Towarzystwa Jezusowego pracowali już od kilkunastu lat, zaś w Ołomuńcu tamtejszą Akademię podniesiono do rangi uniwersytetu w 1578 roku. Zob. S. Załęski, *Jezuici*, s. 12; S. Herbst, *Z dziejów szwedzkiej emigracji w Polsce na przełomie XVI/XVII w.*, w: *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*, red. J. Kapuścik, W. J. Podgórski, Warszawa 1968, s. 194; A. Szorc, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*, Olsztyn 1998, s. 55; W. Charkiewicz, *Ostatnie lata Alumnatu Papieskiego w Wilnie*, Ateneum Wileńskie, 1929, t. 6, z. 1–2, s. 110; J. Poplatek, *Powstanie Seminarjum Papieskiego w Wilnie. (Dokończenie)*, Ateneum Wileńskie, 1929, t. 6, z. 3–4, s. 430.

[8] Zdaniem A. Kopiczki i A. Szorca, dekret erekcyjny alumnatu braniewskiego gwarantował jeszcze jednorazowo 6000 dukatów, zaś H. D. Wojtyska utrzymuje, że była to 15-letnia gwarancja udziału w przychodach

System edukacji alumnów opierał się o miejscowe struktury i korzystał z doświadczenia istniejących już kolegiów rzymskich. Duży nacisk kładziono na odpowiednie treści nauczania, dopasowane do kraju, w którym absolwenci mieli następnie pracować. Warto dodać, że w Braniewie starano się nie tylko przygotować alumnów do kapłaństwa, ale również kształcić ludzi świeckich, mających inną drogą przysłużyć się rekatolicyzacji. A. Szorc wykazał na podstawie zachowanych rot przysiąg, że z początku nie nakładano na uczniów wymogu przyjęcia święceń kapłańskich. Pojawił się on dopiero po wydaniu nowych przepisów dla wszystkich alumnatów przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary 24 listopada 1624 roku i został utrzymany także w rocie z 1660 roku. Przyjmuje się więc, że doszło do swoistego przeprofilowania uczelni, funkcjonującej w latach 1578–1635 jako Alumnat Papieski, a następnie do 1798 roku jako Seminarium Papieskie[9].

Statuty z 1578 roku określiły liczbę alumnów razem z kadrą na 100 osób[10]. Dotyczyły one obu zakładów, stąd można przyjąć, że przewidywano kształcenie po 50 uczniów w każdym. Jednakże uroczysta inauguracja studiów w Braniewie 1 lipca 1579 roku odbyła się tylko z 25 alumnami. Szacuje się, że w latach 1578–1700 naukę w alumnacie braniewskim podjęło około 900 studentów, przy czym w XVI wieku uczyło się rocznie średnio 16, a w XVII, tylko 4–9 alumnów[11]. Początkowo alumni znaleźli schronienie w kolegium jezuickim. W 1584 roku zgodnie z planem Possevina zakupiono dwa domy, sąsiadujące z seminarium diecezjalnym. Skorzystano przy tym ze środków przeznaczonych dla alumnatu wileńskiego, dla którego jezuici nie byli w stanie ani wybudować, ani kupić odpowiedniego gmachu. Z tego względu przez pewien czas przebywało w Braniewie 15 alumnów z Wilna, którzy powracali po ukończeniu studiów humanistycznych. Kiedy uznano, że brakuje już miejsca, prefekt Petrosa zakupił dodatkowy budynek w Braniewie, przeznaczony na bursę. Następnie w 1600 roku alumnat ulokowano w słynnym budynku należącym do rodziny Preucków, zwanym *Steinhaus*, czyli Kamienny Dom. Uwieńczeniem starań jezuitów o zapewnienie warunków mieszkalnych i edukacyjnych był jego zakup w 1614 roku[12].

kolegium kardynalskiego do wysokości tej kwoty. Zob. S. Achremczyk, A. Szorc, op. cit., s. 174; H. D. Wojtyska, op. cit., s. 134–136; A. Szorc, op. cit., ss. 86–88; S. Załęski, op. cit., ss. 12–13; A. Kopiczko, op. cit., s. 89; O. Garstein, *Rome and the Counter–Reformation in Scandinavia. Jesuit educational strategy: 1533–1622*, t. 3, Leiden–New York–København–Köln 1992, s. 178.

[9] W niniejszej pracy przyjęto dla wygody zamienne używanie tych nazw. Zob. A. Szorc, *Wyższe Seminarium*, ss. 62–64; H. D. Wojtyska, *Niektóre zagadnienia*, s. 140; S. Załęski, op. cit., s. 12. Więcej o edukacji i formacji alumnów, zob. O. Garstein, *Rome*, ss. 178–183; H. D. Wojtyska, op. cit., ss. 145–148; A. Kopiczko, op. cit., ss. 91–92.

[10] *Ratio et leges*, s. 417.

[11] Obliczenia na podstawie pracy magisterskiej M. U. Kołakowskiej, *Uczniowie Alumnatu Papieskiego w Braniewie w latach 1578–1700*, Olsztyn 2009, podał S. Achremczyk, *Alumnat Papieski i jego uczniowie w XVII wieku*, w: *Kultura–Historia–Książka. Zbiór studiów*, red. A. Dymmel, B. Rejakowa, Lublin 2012, s. 59.

[12] S. Załęski, op. cit., s. 13; A. Kopiczko, op. cit., ss. 88–89; S. Achremczyk, A. Szorc, op. cit., s. 175; H. D. Wojtyska, op. cit., s. 134; *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798* (dalej: *Die Matrikel*), wyd. G. Lühr, Braunsberg 1925, s. 11; J. Poplatek, *Powstanie Seminarjum Papieskiego w Wilnie. (Dokończenie)*, ss. 436, 441–442. Zdaniem O. Garsteina, na przełomie XVI i XVII wieku wprowadzono w alumnacie braniewskim

W obliczu rosnącej popularności jezuickich placówek władcy Szwecji Karol IX i jego syn oraz następca Gustaw II Adolf, a także Chrystian IV, król Danii i Norwegii, promulgowali przepisy, które w konsekwencji utrudniły i ostatecznie zatrzymały napływ młodzieży skandynawskiej do Braniewa[13]. Nie wszyscy więc alumni mieli możliwość powrotu do ojczyzny i pracy misjonarskiej. Niejednokrotnie ci, którzy nie wyruszyli w odległe strony w celu podjęcia pracy duszpasterskiej, wiązali swoje późniejsze losy z Rzeczpospolitą[14].

Podstawowym źródłem dla poznania społeczności uczniów Seminarium Papieskiego w Braniewie jest jego matrykuła, która spłonęła podczas II wojny światowej. Jednakże G. Lühr szczęśliwie ocalił ją od zapomnienia dzięki swojej publikacji. W metryce seminarium zapisywano najważniejsze informacje dotyczące uczniów, poświęcając każdemu z nich osobny wpis. Odnotowywano m.in. pochodzenie, wiek, datę rozpoczęcia nauki, słuchane wykłady, datę opuszczenia alumnatu, miejsce ewentualnej kontynuacji studiów, a także nierzadko dalsze losy i kariery. Braniewscy jezuici musieli więc uzupełniać niektóre informacje z perspektywy czasu. Wiadomości czerpali różnymi drogami, co widoczne jest np. w następującym przypadku: „Olaus Nicolai, 1. Maii 1583, Suecus. Remissus ad parentes, cum id obnixe peterent, 1 apr. 1586. Ibi scriba catholicus perseverat *ut patres nostri captivi testantur*"[15]. Fakt powrócenia do Szwecji i wytrwania przy wierze katolickiej, był niewątpliwie godny odnotowania.

politykę oszczędnościową, ograniczając wydatki na żywność. Miało to silnie wzburzyć uczniów, skłaniając nawet niektórych do opuszczenia zakładu. W 1601 roku zrezygnowano z tej polityki i ograniczono liczbę studentów do maksymalnie 25. Zob. O. Garstein, op. cit., s. 188.

[13] W Szwecji w 1597 roku luteranizm został przyjęty jako religia dominująca, co przełożyło się na prześladowanie świeckiego i zakonnego duchowieństwa katolickiego, a także wiernych. Następnie władca duńsko-norweski Chrystian IV wydał dekret 6 października 1604 roku, który zabraniał absolwentom jezuickich placówek dostępu do urzędów kościelnych, jak i tych, związanych ze szkolnictwem. Dwa lata później podobnie postąpił Karol IX. Warto przy tym doprecyzować sprawę późniejszych przepisów. H. D. Wojtyska pisze w oparciu o G. Lühra, że w 1613 roku „[…] król szwedzki Gustaw Adolf zabronił swoim poddanym pod karą śmierci podejmowania studiów w Braniewie […]". Wydawca matrykuły stwierdził, że Gustaw II Adolf w 1613 roku zabronił pod karą śmierci „[…] alle Katholiken des Landes verwies und den Besuch *aller papistischen oder jesuitischen Kollegien* […]", a zatem nie obrał na cel wyłącznie alumnatu braniewskiego. Ponadto A. Kopiczko odnotował, że uczynił to ojciec Gustawa II Adolfa. Nie było to jednak możliwe, gdyż Karol IX zmarł 30 października 1611 roku. Podsumowując, w 1613 roku owe przepisy wydał Gustaw II Adolf w odniesieniu do wszystkich papieskich, bądź jezuickich kolegiów, w tym Braniewa. W tym samym roku wobec swoich poddanych uczynił to Chrystian IV. Następnie Gustaw II Adolf zabronił w 1617 roku podejmowania studiów w krajach katolickich, a Chrystian IV w 1624 roku zabronił studiów już w samym w Braniewie. Oprócz kroków prawnych podjęto też działania siłowe. Gustaw II Adolf, podczas kampanii w Prusach w 1626 roku, zajął Braniewo, wskutek czego część jezuitów zbiegło do Nieświeża, Pułtuska i Reszla. Ponadto szwedzki władca zagrabił księgozbiór kolegium jezuickiego wraz z jego katalogiem. Kolegium braniewskie zostało otworzone ponownie dopiero w 1637 roku. Zob. A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 185; J. J. Mikkola, *Finlandja a Wilno*, Ateneum Wileńskie, 1931–1932, t. 8, s. 140; D. Kuźmina, op. cit., s. 58; *Die Matrikel*, s. 10; H. D. Wojtyska, op. cit., s. 138; *Braniewo*, w: EJ, s. 63; *Reszel*, w: EJ, s. 567; A. Kopiczko, op.cit., s. 90; S. Herbst, op. cit., s. 191; O. Garstein, op. cit., ss. 176, 187, 208–209.

[14] Próbę prześledzenia losów absolwentów w kontekście realizacji programowego założenia podjęto w innej pracy. Zob. R. Zielonka, *Rola Alumnatu Papieskiego w Braniewie w próbach rekatolicyzacji Skandynawii w XVI i XVII wieku*, Rocznik Elbląski, 2016, t. 27, ss. 87–124. Zwięźle dzieje alumnatu i kwestię kształcenia misjonarzy przedstawił ostatnio także J. Wiśniewski, *Edukacja misjonarzy dla krajów protestanckich w Alumnacie Papieskim w Braniewie (1579–1798)*, Nurt SVD, 2016, t. 2, z. 2, ss. 40–48.

[15] Por. *Die Matrikel*, nr 112. W celu szybszej identyfikacji absolwentów zamieszczane będą numery wpisów.

Wykaz uczniów rozpoczyna Michael Jussoila, przyjęty 15 listopada 1579 roku, jako 15 z kolei. Wskutek zaginięcia pierwszej karty matrykuły nie znamy nazwisk 14 pierwszych wychowanków. G. Lühr pragnąc zrekompensować ten brak, przytoczył dwa wykazy alumnów, którzy na swojej drodze edukacji zetknęli się z Braniewem. Pierwszy z nich został sporządzony w 1585 roku przez Possevina[16]. Zawiera on nazwiska 99 alumnów, wśród których znalazło się aż 55 Szwedów i 3 Finów. Jednak nie wszyscy z nich studiowali w Braniewie, gdyż 29 uczniów nie wpisano do matrykuły. Mogli więc oni zatrzymać się jedynie na krótki czas w celu dokonania konwersji, bądź zostali wysłani do innego, ołomunieckiego lub wileńskiego seminarium. Drugi wykaz z 1582 roku zawiera nazwiska 37 alumnów, z których 8 brakuje w matrykule, a 3 innych można zidentyfikować mimo innej pisowni[17].

Podobną próbę podjął Garstein, lecz na podstawie nieznanej wydawcy kopii oryginalnej matrykuły braniewskiej, obejmującej lata 1578–1602[18]. Warto podkreślić, że nie została ona dotąd wykorzystana przez polskich badaczy dziejów alumnatu. Autor wymienia przed numerem 15 (Michael Jussoila), łącznie 12 alumnów pochodzenia skandynawskiego, którzy mieli wcześniej rozpocząć naukę. Dziewięciu z nich widzimy także w katalogu Possevina z 1585 roku, który w większości zawiera jedynie nazwiska i pochodzenie uczniów, nie podając przy tym dat oraz dokładnego miejsca przyjęcia. Następnych dwóch Garstein ustalił dzięki kopii matrykuły braniewskiej z 1602 roku, zaś ostatni i brakujący Andreas Staele, został najpewniej wpisany w matrykule pod numerem 20[19].

Numeracja alumnów w edycji Lühra kończy się na Stanisławie Skierkowskim, wpisanym pod numerem 1580[20]. Wydawca określił jednak rzeczywistą liczbę 1381 studentów. Różnica ta wynika z błędów, które popełniali prowadzący księgę. Polegały one na duplikacji wpisów, bądź przesunięciach numeracji. Przyczyną ich powstania mogła być metoda rejestrowania wpisów, gdyż zapewne informacje o uczniach pierwotnie spisywano na pojedynczych, luźnych kartach, po czym kopiowano je do właściwej matrykuły[21].

---

[16] Podobnie jak statuty alumnatu wydał ją A. Theiner. Zob. *Catalogus eorum qui ex Regnis et tractu Septentrionis ad Seminarium Pontificium Brunsbergense venerunt ab haeresi, ut ibi excolerentur in fide catholica, vel ad alia Seminaria mitterentur*, w: *La Suède et le Saint-Siège sous les rois Jean III, Sigismond III et Charles IX*, t. 3, wyd. A. Theiner, Paryż 1842, ss. 362–365.

[17] *Die Matrikel*, s. 17, 24. Natomiast Garstein nieprecyzyjnie podaje za Lührem, że katalog z 1582 roku zawiera 11 nazwisk, a Possevina 29 nazwisk. Zob. O. Garstein, op. cit., s. 308.

[18] Tytuł kopii brzmi: *Catalogus Alumnorum Pontificiorum Braunsb[urgensis]. Ab initio Seminarii A. D. 1602 in Martio missus in Urbem a Patre Paulo Boxa.* Zob. O. Garstein, op. cit., s. 308.

[19] Ponadto porównanie edycji G. Lühra z kopią *Matricula* z 1602 roku wykazało, że badacz ten miewał problemy z odczytaniem niektórych nazwisk, czy też związanych z nimi dat. A. Szorc skonkludował nawet, że z powodu „[…] braku oryginału, nawet lingwiści już go nie poprawią". Zob. O. Garstein, op. cit., ss. 309, 372–373; A. Szorc, op. cit., s. 60.

[20] *Die Matrikel*, nr 1580.

[21] O. Garstein, op. cit., s. 308; *Die Matrikel*, s. 19.

Alumnat braniewski przyciągał młodzież z odległych krajów. Społeczność uczniowska różniła się nie tylko pod względem swojego pochodzenia, ale i również wieku, z którym wiązało się dotychczasowe wykształcenie, zdolność do nauki i do podporządkowania się obowiązującym zasadom oraz dyscyplinie. Mimo tego, że wpisy z założenia miały zawierać tylko najistotniejsze informacje, to często znajdujemy w nich wiadomości, które pozwalają na bardziej szczegółowy wgląd w badaną grupę uczniów[22].

Antonio Possevino intensywnie zabiegał o zapewnienie młodym Szwedom edukacji w Braniewie, którzy zajmowali szczególne miejsce w jego planach. Popularność alumnatu wśród młodzieńców z krajów północnych wynikała z renomy uczelni, jak i szczodrych stypendiów. Biorąc pod uwagę wysokie koszty związane z *peregrinatio academica*, pomoc finansowa miała nierzadko kluczowe znaczenie. Tłumne przybycie studentów z tych stron było także pośrednio wynikiem udzielenia przez króla szwedzkiego Jana III Wazy zgody na kształcenie kandydatów do kapłaństwa w krajach katolickich oraz likwidacji seminarium w Sztokholmie. Dla dalszego ich napływu istotny był również fakt późniejszego zerwania tegoż władcy z Possevinem i wygnania jezuitów ze Szwecji w 1580 roku, za których śladami młodzi Skandynawowie wyruszyli przez Morze Bałtyckie[23].

Potwierdzenie powyższych wiadomości stanowi liczba studentów szwedzkich, która immatrykulowała się w alumnacie braniewskim. W latach 80. XVI wieku wyniosła ona łącznie 52 młodzieńców, czyli więcej niż w jakiejkolwiek innej wyższej szkole poza samą Szwecją. Na edukacyjnej drodze popularne były wówczas takie ośrodki jak: Rostock, Greifswald i Wittenberga, gromadzące odpowiednio po 40, 37 i 19 uczniów. O rozmiarze edukacji zagranicznej świadczy również fakt, że jej efekty z niepokojem obserwowały uniwersytety w Kopenhadze i Uppsali[24].

Znaczną rolę w sprowadzeniu pierwszych studentów ze Szwecji do alumnatów papieskich w Braniewie i Ołomuńcu, odegrali Possevino oraz Laurentius Norvegus. Możemy wyróżnić poszczególne etapy ich wysyłania. Pierwsza grupa licząca 17 osób wyruszyła w 1579 roku, z czego 7 studentów skierowano do Braniewa, a 10 do Ołomuńca. Następna grupa, która przybyła w ciągu dalszych 7 miesięcy, liczyła 15 osób. Ponadto, Possevino z Norvegusem opuszczając Szwecję w 1580 roku, zabrał ze sobą jeszcze 16 uczniów. Podsumowując, powyższa dwójka wyprawiła w podróż przez Morze Bałtyckie 48 młodzieńców, wśród których część stanowili konwertyci, zrekrutowani wcześniej przez Norvegusa[25].

[22] *Die Matrikel*, s. 19.

[23] S. Giese, *Swedish students in Europe in the decades leading up to the Swedish Stormaktstid*, w: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, t. 2, red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki,Wrocław 2006, ss. 606–607; S. Herbst, op. cit, s. 194.

[24] S. Giese, op. cit., s. 606; O. Garstein, op. cit., s. 175.

[25] J. P. Donnelly, op. cit, ss. 341–342.

W Braniewie uczyli się również młodzieńcy innych narodowości. Ustalenia dotyczące ich pochodzenia, obejmujące okres do 1624 roku, świadczą o barwnym i wielonarodowościowym charakterze tejże instytucji. Obliczono, że uczyło się tam „127 Szwedów i Finów, 81 Niemców, 71 studentów z Prus Książęcych, 44 alumnów z Inflant, 34 Szkotów, 34 Duńczyków, 20 Norwegów, 19 unitów greckich, 17 Węgrów, 13 z Siedmiogrodu, 7 Polaków, 7 z Kurlandii, 5 Litwinów, 5 Rosjan, 4 z Italii, 4 Tatarów, po jednym z Irlandii, Anglii, Holandii, Estonii, Czech, Moraw i Grecji”[26].

Niekiedy jednak zdarzały się sytuacje, które skłaniały alumnów do przerwania rozpoczętej nauki. Do pierwszej grupy takich przypadków możemy zaliczyć wpływ członków rodziny. Przykłady stanowią pochodzący ze Szwecji Olaus Nicolai Uplandensis, który 1 kwietnia 1586 roku został *remissus ad parentes, cum id obnixe peterent*[27]; Gothardus Crausius oraz Iwerd Mansohn – *vocatus a matre*[28]; Jacobus Sala – *vocatus a patre*[29]; Engelbertus Kellert – *vocatus a parentibus per fratrem domum*[30]; Nicolaus Heckerus – *vocatus a parente*[31], a także Joannes Mekelborch, który pod wpływem rodziców, powrócił nawet do herezji[32].

Rezygnacja z nauki w obawie przed prześladowaniami ze strony krewnych heretyków, znalazła swoje odbicie w matrykule. Taka właśnie ewentualność trapiła pomysłodawców alumnatów papieskich, czemu zaradzić miała wymiana uczniów i odpowiednie rozmieszczenie zakładów na mapie Europy. Z uwagi na to zagrożenie, instytucję opuścił Guilhelmus Fribener[33] oraz Albertus Fridericus a Dettelbach[34], który na pewien czas udał się nawet do Wiednia. Niekiedy też uczniowie decydowali się na powrót do domu z uwagi na śmierć członka rodziny, np. Szwed Daniel Nicolai Krellenberg[35], który opuścił seminarium po 4 latach nauki z uwagi na śmierć matki. Podobnie uczynił jego rodak, Scipio de Palma[36], który powrócił do Szwecji z powodu śmierci rodziców, zaś Joannes Bangius został po prostu *vocatus in patriam*[37].

Powodem zakończenia nauki był też niekiedy zły stan zdrowia, jak i samo usposobienie alumnów. Zatem z powodu choroby uczelnię opuścili: Antonius Tolman[38],

---

[26] Por. A. Kopiczko, op. cit., ss. 90–91. Ilość uczniów w latach 1579–1599 – zob. L. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie*, Nasza Przeszłość, 1958, t. 7, s. 63.

[27] *Die Matrikel*, nr 112; O. Garstein, op. cit., s. 187.

[28] *Die Matrikel*, nr 231, 529.

[29] Ibidem, nr 242.

[30] Ibidem, nr 491.

[31] Ibidem, nr 565.

[32] Ibidem, nr 458.

[33] Ibidem, nr 89.

[34] Ibidem, nr 190.

[35] Ibidem, nr 48; O. Garstein, op. cit., s. 187.

[36] *Die Matrikel*, nr 35; O. Garstein, op. cit., s. 187.

[37] *Die Matrikel*, nr 340.

[38] Ibidem, nr 53.

Alexander Ingramus[39], Joannes Olpusz[40], Andreas Carolstadius[41], Joannes Quiencelius[42], Gregorius Linck[43], Ignatius Myrswinski[44], V. F. Innocentius Buklajewski[45], a także Andreas Laurentii[46], który został wysłany *ob morbum in patriam*. Czasem wskazywano na konkretne dolegliwości, zatem wskutek choroby oczu zakończyć naukę zmuszeni byli: Casparus Danker[47], Joannes Varadinus[48], Matthias Smolandus[49], Matthaeus Grochowski[50], Petrus Casimirus Hermich[51], Joannes German (*ingenii et oculorum*)[52], czy Joannes Augustinus Schlagicus[53], któremu choroba przeszkodziła we wstąpieniu do zakonu kartuzów. Następnie z powodu *debilitatem capitis*, czy *ingenii* naukę skończyli Adamus Gumosky[54] i Bartholomaeus Kalski[55]. Ponadto z uwagi na zły stan zdrowia uczelnię opuścili: Jacobus Toronensis[56], Andreas Scheningius[57], Melchior Festius[58], Patritius Stichelius[59], który nawet został wysłany *ad thermas*, Guilhelmus Sommerus[60], a także Alexander Haius[61], Matthias Rzepczynski[62], Philippus Wolodkowicz[63], Gedeon Lukaszewicz[64], Soson Dodoszynski[65] oraz Antonius Jotko[66].

Zagadnieniem bezpośrednio łączącym się z chorobami, które dotykały alumnów, była również ich śmiertelność, o czym wspominali prowadzący matrykułę. Jedną z pierwszych osób, o których odnotowano taką informację, był Michael Jussoila, który 18 listopada 1582 roku *pie mortuus in seminario*[67]. Do kolejnych

[39] Ibidem, nr 437.
[40] Ibidem, nr 480.
[41] Ibidem, nr 571.
[42] Ibidem, nr 700.
[43] Ibidem, nr 705.
[44] Ibidem, nr 1258.
[45] Ibidem, nr 1394.
[46] Ibidem, nr 66.
[47] Ibidem, nr 167.
[48] Ibidem, nr 177.
[49] Ibidem, nr 258.
[50] Ibidem, nr 1103.
[51] Ibidem, nr 801.
[52] Ibidem, nr 1088.
[53] Ibidem, nr 630.
[54] Ibidem, nr 588.
[55] Ibidem, nr 1251.
[56] Ibidem, nr 362.
[57] Ibidem, nr 299.
[58] Ibidem, nr 307.
[59] Ibidem, nr 390.
[60] Ibidem, nr 456.
[61] Ibidem, nr 678.
[62] Ibidem, nr 1043.
[63] Ibidem, nr 1132.
[64] Ibidem, nr 1137.
[65] Ibidem, nr 1157.
[66] Ibidem, nr 1167.
[67] Ibidem, nr 15.

osób, które zakończyły swój żywot w Braniewie należeli: Abel Erici[68] – *pie obiit in seminario*; Fr. Theophilus Jaborowski[69] – *pie obiit in alumnatu*; Fr. Gerasinus Korszak[70] – *obiit in alumnatu*, tak jak i Petrus Niczius[71], Georgius Behm[72] oraz Michael Nadrowski[73]. Niekiedy odnotowywano również powód śmierci danego alumna. Zatem wskutek wrzodów zmarł Georgius Lesleus[74], a z uwagi na zarazę: Georgius Neander[75], Joannes Ertmanski[76], Christophorus Visichius[77], Joannes Ratke[78], Gregorius Bruchman[79], Alexander Minnesius[80], Laurentius Sigismundi[81], Daniel Curtzius[82], czy Joannes Meyer[83].

Jednym z powodów zakończenia nauki były także trudności finansowe. Taką informację odnotowano w odniesieniu do do poniższych alumnów, którzy przerwali swoją edukację *ob pecuniae inopiam*, *defectum*: Joannes Cuthenius[84], Andreas Visichius[85], Carolus von Czeill[86] oraz Thomas Essenius[87]. Zarejestrowano również przypadki alumnów, którzy opuścili seminarium z uwagi na fakt, że byli w stanie się samodzielnie utrzymywać, byli to Casparus Fademrecht[88] oraz Jacobus Bavarus[89]. Kwestia zachowania odpowiednich środków przez seminarium odbiła się również w przypadku studentów, którzy z tego powodu zostali *missus ad suos*: Urbanus Jost[90] i Nicolaus Mollerus[91]. Z kolei na własny koszt, po opuszczeniu seminarium, naukę kontynuowali: Joachimus Hertzenberch[92], Vilhelmus Duglasius[93], czy Joannes Bavarus[94].

[68] Ibidem, nr 55.
[69] Ibidem, nr 712.
[70] Ibidem, nr 446.
[71] Ibidem, nr 674.
[72] Ibidem, nr 680.
[73] Ibidem, nr 1148.
[74] Ibidem, nr 384.
[75] Ibidem, nr 1060.
[76] Ibidem, nr 1066.
[77] Ibidem, nr 250.
[78] Ibidem, nr 424.
[79] Ibidem, nr 481.
[80] Ibidem, nr 676.
[81] Ibidem, nr 762.
[82] Ibidem, nr 807.
[83] Ibidem, nr 1035.
[84] Ibidem, nr 245.
[85] Ibidem, nr 249.
[86] Ibidem, nr 289.
[87] Ibidem, nr 290.
[88] *Die Matrikel*, nr 281; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego. Studium prozopograficzne*, t. 1, Elbląg 2009, s. 96.
[89] *Die Matrikel*, nr 279.
[90] Ibidem, nr 94.
[91] Ibidem, nr 105.
[92] Ibidem, nr 23.
[93] Został wysłany do Wilna, gdzie miał uczyć się na własny koszt, ponieważ nie przestrzegał dyscypliny. Zmarł jako chorąży w czasie oblężenia Smoleńska w latach 1609–1611. *Die Matrikel*, nr 276; J. Poplatek, *Wykaz alumnów Seminarjum Papieskiego w Wilnie 1582–1773*, Wilno 1936, s. 26.
[94] *Die Matrikel*, nr 278.

W alumnacie braniewskim kształcili się także uczniowie, którzy jak okazało się z biegiem czasu, nie przejawiali szczególnych zdolności do nauki. Tak było prawdopodobnie w przypadku Szweda Nicolausa Laurentii[95], który został odesłany, gdyż *non bene cum eo successit*. Podobnie było z uczniami, o których pisano, że nie byli gotowi i nie nadawali się do studiów, a wśród nich znaleźli się: Aquinus Nicolai[96], Laurentius Benedicti[97], Andreas Botii[98], Andreas Dalanus[99], Jacobus Bezel[100], Henricus Rostochius[101], Canutus Jung[102], Henricus Jonae[103], Franciscus Cosa[104], czy Christianus Zibe[105].

O innych jeszcze pisano, że nie posiadali *animum studendi*: Michael Transylvanus[106], Michael Siculus[107], Samuel Christophori[108], a także *animum ad statum ecclesiasticum* – Martinus Fischer[109], czy Ingellus Gelonius[110]. Był też student, którego uznano za *ad sacerdotium ineptus* – Żmudzin Georgius Milevic[111]. Z kolei Andreas Sensomas[112] został odesłany do ojczyny, gdyż nie chciał się uczyć, tak jak pochodzący z Siedmiogrodu Ladislaus Remethei[113], który był wręcz *ineptissimus*. Zdarzył się również *iuvenis petulantissimus*, Szkot David Sobeck[114]. Zdolności do nauki nie przejawiał także Joannes Ivan[115], który został później kucharzem w alumnacie i następnie w seminarium, zaś Andreas Henrici[116] był bezużyteczny.

Odnotowano również przypadki, kiedy to uczniowie zostali wydaleni, gdyż mieli trudności z przestrzeganiem obowiązujących zasad i dyscypliny. Wśród tych uczniów znaleźli się: Martinus Starnbergensis[117], Joannes Joad[118], Henricus Petri[119],

[95] Ibidem, nr 84.
[96] Ibidem, nr 30.
[97] Ibidem, nr 79.
[98] Ibidem, nr 163.
[99] Ibidem, nr 208.
[100] Ibidem, nr 294.
[101] Ibidem, nr 32.
[102] Ibidem, nr 80.
[103] Ibidem, nr 142.
[104] Ibidem, nr 221.
[105] Ibidem, nr 635.
[106] Ibidem, nr 70.
[107] Ibidem, nr 222.
[108] Ibidem, nr 243.
[109] Ibidem, nr 753.
[110] Ibidem, nr 24.
[111] Ibidem, nr 587.
[112] Ibidem, nr 227.
[113] Ibidem, nr 170.
[114] Ibidem, nr 103.
[115] Ibidem, nr 129.
[116] Ibidem, nr 39.
[117] Ibidem, nr 52.
[118] Ibidem, nr 61.
[119] Ibidem, nr 202.

Joannes Gurasy[120], Nicolaus Norvaegus[121], Laurentius Haraldi[122], Ambrosius Bodagasomi[123], Laurentius Sixtus[124], Guilhelmus Tilmannus[125], Laurentius Olai[126], Vilhelmus Duglasius[127], Petrus Storck[128] Petrus Bartholomaei[129], Casparus Herlovius[130], Stanislaus Solokai[131], Georgius Petraeus[132] Nicolaus Hovius[133], Georgius Wrede[134], Adamus Michaelowiz[135], Fridericus Kowers[136], Joannes Einhorn[137], Joannes Lemke[138], Jacobus Vrede[139], a także Christophorus Lode[140]. Znany jest również przypadek wydalenia z powodu herezji – Martinus Stavicius[141]. Natomiast Cornelius Konallus[142] został wydalony bez wskazania konkretnej przyczyny, a z kolei Laurentius Andreae[143] opuścił alumnat *propter incorrigibilitatem*.

Podobnie uczynił Joannes Einhorn[144], który opuścił Braniewo, zmęczony miejscem i dyscypliną domową, czy Joannes Brodius[145], który odszedł do swych rodziców, nie informując przełożonych, a także Hermanus Jacobi[146] i Theodorus Jacobi[147]. Z kolei Andreas Haunius[148] został odesłany *ad suos*, ponieważ nie chciał pozostać w seminarium, podobnie jak Alexander Ingramus[149], który opuścił alumnat z powodu choroby, ale i również uporu. Natomiast Basilius Rimiowsky[150], został odesłany za wiedzą przełożonego, gdyż był nic niewart.

---

[120] Ibidem, nr 75.
[121] Ibidem, nr 216.
[122] Ibidem, nr 217.
[123] Ibidem, nr 223.
[124] Ibidem, nr 228.
[125] Ibidem, nr 230.
[126] Ibidem, nr 256.
[127] Ibidem, nr 276.
[128] Ibidem, nr 283.
[129] Ibidem, nr 331.
[130] Ibidem, nr 335.
[131] Ibidem, nr 345.
[132] Pod wpływem alkoholu dopuścił się kradzieży, po czym został związany i nocą zaprowadzony do piwnicy, a następnie wydalony z alumnatu. Zob. *Die Matrikel*, nr 387; J. Poplatek, op. cit., s. 32.
[133] *Die Matrikel*, nr 351.
[134] Ibidem, nr 398. Został wydalony z powodu pijaństwa i niepodporządkowania się dyscyplinie.
[135] Ibidem, nr 401.
[136] Ibidem, nr 405. Został wydalony, gdyż nocą oddawał się pijaństwu i powróciwszy wzbraniał się przed okazaniem żalu za swe czyny.
[137] Ibidem, nr 433.
[138] Ibidem, nr 607. Został wydalony, gdyż był wichrzycielem domowej dyscypliny.
[139] Ibidem, nr 617. Uparcie wzbraniał się przed złożeniem przysięgi wstąpienia do stanu duchownego.
[140] Ibidem, nr 397. Został odesłany z seminarium, z powodu nienadających się do poprawy obyczajów. Nocą wyszedł przez pewną dziurę, po czym zostawszy nakryty, nie chciał odprawić pokuty.
[141] Ibidem, nr 506.
[142] Ibidem, nr. 423.
[143] Ibidem, nr 669.
[144] Ibidem, nr 433.
[145] Ibidem, nr 391.
[146] Ibidem, nr 40.
[147] Ibidem, nr 186.
[148] Ibidem, nr 317.
[149] Ibidem, nr 437.
[150] Ibidem, nr 239.

Z pewnością w większości ówczesnych placówek edukacyjnych obserwowano podobne zachowania. Nie wszyscy przecież uczniowie przejawiali jednakowe zdolności do nauki, czy też umiejętność przestrzegania ścisłych regulaminów i zasad. Tego rodzaju zachowania w gronie młodzieży szwedzkiej S. Herbst tłumaczył szczodrymi stypendiami, przez co „[…] zwłaszcza wśród Szwedów trafiali się wykolejeńcy, nawet dezerterzy z wojska"[151]. Ponadto szwedzcy emigranci około 1604 roku skarżyli się w liście do generała zakonu Klaudiusza Akwawiwy m.in. na zbytni rygor i niewystarczające utrzymanie, a także na za krótki czas, przeznaczony na naukę i poznanie wiary katolickiej dla tych, którzy przybywali do Braniewa jeszcze nie nawróceni. O problemach świadczą również opinie dwóch prowincjałów jezuickich z lat 90. XVI wieku, Jana Pawła Campano i Ludwika Maselli, z których to pierwszy uważał, że Szwedzi byli niekarni i nie prowadzono odpowiedniej selekcji kandydatów. Problemy sprawiali także Węgrzy, sprowadzeni do Braniewa przez kardynała Andrzeja Batorego. Ci zaś, będąc zbyt pewni jego protekcji, lekceważyli naukę i kadrę seminarium[152].

Powyżej starano się scharakteryzować społeczność wychowanków alumnatu, a także określić na podstawie wpisów przyczyny, wpływające na jakość i czas trwania edukacji. W matrykule odnotowano także w wielu przypadkach późniejsze zawody i sprawowane urzędy, jakie pełnili absolwenci. Rzecz jasna nie wszystkie wpisy są jednakowo precyzyjne, gdyż niejednokrotnie braniewscy jezuici, o późniejszym życiu wielu uczniów, nie posiadali żadnych informacji, bądź zebrali jedynie znikome wiadomości.

Absolwenci Seminarium Papieskiego w Braniewie otrzymywali gruntowne wykształcenie humanistyczne, teologiczne i filozoficzne, uzupełniane jeszcze w trakcie nauki w innych ośrodkach, które przewyższały swoją rangą matecznik. Nie dziwi więc, że osiągali oni nierzadko bardzo istotne urzędy, wiążące się z prestiżem i awansem społecznym.

Jakkolwiek jednym z głównych celów edukacji było dążenie do przywrócenia na łono Kościoła katolickiego sprotestantyzowanych krajów, to z biegiem czasu szansa na jego pomyślną realizację konsekwentnie malała. Dlatego też wielu absolwentów, którzy nie mogli powrócić do swoich ojczyzn, wiązało swoje późniejsze życie z okolicznym obszarem, podejmując m.in. kariery duchowne. Szczególnie pomocne w ustaleniu ich dalszych losów są opracowania prozopograficzne, które zawierają liczne biogramy wychowanków alumnatu, związanych z terenem diecezji elbląskiej i warmińskiej, a także oficjalatu pomezańskiego oraz Pomorza[153].

---

[151] Por. S. Herbst, op. cit, ss. 197–198.

[152] L. Piechnik, op. cit., s. 67; S. Załęski, op. cit., s. 15.

[153] Zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821. Słownik*, cz. 2, Olsztyn 2000; T. Nowicki, *Absolwenci Alumnatu Papieskiego w Braniewie zaangażowani w duszpasterstwo para-*

Badania dotyczące edukacji duchowieństwa parafialnego diecezji warmińskiej dostarczają interesujących wniosków. Ustalono, że najwięcej księży kształciło się w Braniewie, w tym 397 duchownych w Seminarium Diecezjalnym i 370 w Seminarium Papieskim. W kolegium papieskim uczyli się klerycy w wieku od 12 do 36 lat, z czego najczęściej, bo w 66 przypadkach, naukę rozpoczynano w wieku od 20 do 21 lat. Nauka w Seminarium Papieskim trwała z reguły od 4 do 5 lat, a zatem dłużej niż w diecezjalnym. Niekiedy czas ten ulegał znacznemu wydłużeniu. W grupie blisko 290 księży wyłoniono 42 duchownych, kształcących się przez 6 lat i 18 duchownych, których nauka trwała aż 7 lat[154]. Dane te stanowią odzwierciedlenie przeprofilowania Alumnatu Papieskiego w Braniewie i znaczenia czynników, które warunkowały możliwość prowadzenia akcji misyjnej. Seminarium Papieskie wykształciło niemalże tylu kleryków ile diecezjalne. Warto przy tym dodać, że stało ono na o wiele wyższym poziomie nauczania. Ustalono również, że klerycy kształcący się w Seminarium Papieskim otrzymywali święcenia z odmienną prowizją, czyli tytułem do święceń, oznaczającą że będą oni mogli pracować w kraju misyjnym, mimo tego, że często ich losy wiązały się z diecezją warmińską. Zatem w sposób nie do końca zamierzony, tenże zakład odegrał znaczącą rolę w przygotowywaniu kandydatów do kapłaństwa dla samej diecezji warmińskiej[155].

Następne zagadnienie stanowi obecność absolwentów Seminarium Papieskiego w szeregach katolickiego duchowieństwa oficjałatu pomezańskiego. Ustalono, że edukację i formację otrzymało w nim 150 kleryków, co czyniło zeń jeden z najpopularniejszych ośrodków przygotowujących do kapłaństwa. W tej kwestii Seminarium Papieskie ustępowało jedynie Seminarium Diecezjalnemu w Chełmnie. W grupie znanych księży diecezjalnych, związanych z Pomezanią w latach 1525–1821, 18% z nich kształciło się w Seminarium Papieskim, z czego w XVI wieku naukę rozpoczęło 9 kleryków, w XVII wieku – 49, a w XVIII wieku – aż 92. Wiemy ponadto, że dla 26 księży prowizję do święceń udzielił właśnie Alumnat Papieski[156]. Nie tylko więc sama diecezja warmińska czerpała korzyści z jego funkcjonowania.

Ostatnim ze wspomnianych wyżej obszarów z którym absolwenci związali swoje późniejsze losy, był archidiakonat pomorski, wchodzący w skład diecezji

fialne na Pomorzu, w: *Cor Dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum" (1565–2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 195–212; idem, *Słownik biograficzny rządców parafii archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku*, Lublin 2003; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego w latach 1525–1821, Słownik*, t. 2, Elbląg 2009; idem, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.

[154] A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821. Studium prozopograficzne*, cz. 1, Olsztyn 2004, ss. 63–64, 72.

[155] A. Szorc, *Kolegium jezuickie*, s. 56; idem, *Wyższe Seminarium*, ss. 64–65; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, cz. 1, ss. 73–74, 77–80.

[156] W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego. Studium prozopograficzne*, t. 1, ss. 95–96, 115.

włocławskiej. W szeregach duchowieństwa parafialnego ustalono 96 kapłanów, którzy ukończyli naukę w Seminarium Papieskim w Braniewie. Około $^{1}/_{3}$ z nich studiowała w drugiej połowie XVII wieku. Podobnie jak w przypadku danych dotyczących diecezji warmińskiej, naukę rozpoczynano w 21 roku życia. Istotnym spostrzeżeniem odnoszącym się do tej grupy jest kwestia miejsca zatrudnienia absolwentów alumnatu. Zauważono, że byli oni zatrudniani w parafiach, w których odnotowywano duże wpływy protestanckie, bądź w takich, w których szczególnie wymagano znajomości języka niemieckiego. Świadomie więc wykorzystywano ich gruntowne wykształcenie teologiczne, dzięki któremu mieli z powodzeniem radzić sobie w dysputach z protestantami. Absolwenci alumnatu, którzy swoje losy związali z parafiami pomorskimi, byli przeważnie z pochodzenia Warmiakami, nieco rzadziej byli to Pomorzanie[157].

W matrykule alumnatu znajdziemy również informacje o uczniach, którzy zasilili szeregi duchowieństwa zakonnego. Z racji tego, że nad całością szkolnictwa w Braniewie czuwali jezuici, już w ciągu pierwszych 6 lat funkcjonowania kolegium, przynajmniej 10 z nich, wstąpiło do Towarzystwa Jezusowego[158]. W 1609 roku naukę rozpoczął pierwszy z bazylianów unickich, Atanazy Pakosta[159]. Tenże zakon był stale reprezentowany przez grupę 4–6 mnichów aż do końca funkcjonowania Seminarium Papieskiego. Prawdopodobnie zaczęto ich przyjmować do Braniewa, gdyż brakowało miejsca w przeznaczonym dla nich alumnacie wileńskim. Przysługiwały im pewne specjalne uprawnienia, które były powodem skarg innych alumnów, a także osobne pomieszczenie w gmachu kolegium. Do chwili zamknięcia alumnatu braniewskiego w 1798 roku kształciło się tu ponad 150 bazylianów. Wielu z nich doszło też do wysokich kościelnych godności[160].

[157] T. Nowicki, *Absolwenci Alumnatu Papieskiego*, s. 196 i n.

[158] H. D. Wojtyska, op. cit., s. 141.

[159] *Die Matrikel*, nr 410. Bazylianie stanowili wspólnotę zakonną obrządku bizantyjskiego. Józef Welamin Rutski oraz Jozafat Kuncewicz, wychowankowie kolegiów jezuickich, podjęli się zreformowania zakonu w klasztorze Św. Trójcy w Wilnie. Bazylianie współpracowali z jezuitami, o czym świadczy m. in. zaangażowanie dwóch teologów jezuickich w 1617 roku na kapitule generalnej bazylianów, którzy wzięli udział w układaniu konstytucji oraz reguł zakonnych. W pracach tych wzorowano się na strukturze Towarzystwa Jezusowego, wprowadzono także jezuicki program nauczania. Jezuici jako zwolennicy unii brzeskiej zawartej w 1596 roku, wspierali Kościół katolicki i duchowieństwo unickie, budując w swoich majątkach tak świątynie katolickie, jak i cerkwie unickie. Przez cały okres aż do kasaty Towarzystwa Jezusowego zabiegali o utrzymywanie dobrych stosunków z zakonem bazylianów. Zob. *Bazylianie*, w: EJ, s. 32; *Unia kościelna*, w: EJ, ss. 709–710; *Brzeska unia*, w: EJ, s. 71. Józef Welamin Rutski studiował w Rzymie, po czym osiadł w Wilnie, gdzie w 1607 roku wstąpił do klasztoru Św. Trójcy. Zakładał, że reforma życia monastycznego przyczyni się do odnowienia struktur Cerkwi unickiej. Dzięki współpracy z Jozafatem Kuncewiczem, wspólnota wspomnianego klasztoru silnie się rozrosła, a w następnych latach ufundowano także nowe klasztory. Rutski po objęciu unickiej metropolii kijowskiej, przystąpił do utworzenia Zakonu Bazyliańskiego. Powstał on w 1617 roku, a składało się na niego 5 klasztorów, leżących na ziemiach białoruskich i ukraińskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, liczących łącznie około 100 zakonników. Struktura monasterów pod wezwaniem św. Bazylego Wielkiego podlegała jednej, scentralizowanej władzy. Zakon był orędownikiem unii, do jego zadań należało m. in. zorganizowanie szkolnictwa unickiego. Zob. M. Bendza, *Reforma monastycyzmu wschodniego (bizantyńskiego) w Kościele unickim*, Rocznik Teologiczny, 2010, t. 52, z. 1–2, ss. 145–149.

[160] H. D. Wojtyska, op. cit., ss. 142–143; *Vorwort*, w: *Die Matrikel*.

W matrykule alumnatu braniewskiego znajdujemy wiele wpisów, świadczących o związaniu się absolwentów z dworem królewskim Zygmunta III Wazy i jego syna Władysława IV. Pełnili oni funkcje kapelanów nadwornych, kaznodziei, sekretarzy, pisarzy i wchodzili w skład pracowników kancelarii królewskich. Wyjątkowo liczną reprezentację miała grupa alumnów pochodzenia szwedzkiego. Wspomniany napływ emigrantów szwedzkich przebiegał etapami i jego trwałość oraz intensywność warunkowała sytuacja polityczna. Szwedzi w otoczeniu Zygmunta III Wazy cieszyli się dużym wpływem na podejmowane przez króla decyzje, a ponadto stanowili znaczne obciążenie dla finansów królewskich. To zaś mogło irytować Polaków, szczególnie gdy król zanim „[…] powziął jakąkolwiek decyzję w sprawach nie tylko szwedzkich ale także polskich, pytał się wpierw o zdanie bawiących na dworze Szwedów"[161].

W 1578 roku miały miejsce pierwsze masowe podróże młodych Szwedów, decydujących się na edukację w katolickich placówkach Rzeczpospolitej. Dwa najbardziej popularne kierunki stanowiły wówczas seminaria papieskie w Braniewie i Wilnie, programowo przygotowane dla Skandynawów. W następnych latach napływ szwedzkich emigrantów w celach edukacyjnych stopniowo zmniejszał się na rzecz emigracji politycznej. Istotnym wydarzeniem w kontekście emigracji szwedzkiej było objęcie przez Zygmunta III Wazy tronu Rzeczpospolitej w 1587 roku[162].

Druga tura emigracji wiązała się z powstawaniem dworu szwedzkiego, który wraz z królem-elektem i Anną Jagiellonką przypłynął do Gdańska 9 października 1587 roku. Na podstawie rachunków sporządzonych w trakcie podróży z Gdańska do Krakowa określono liczebność tegoż dworu na 458 osób, łącznie z gwardią przyboczną. Dworzanie po przybyciu do Krakowa zostali zorganizowani w osobny dwór, zaś urząd marszałka objął Eryk Brahe. Dwór ten funkcjonował niezależnie, stąd jego członkowie nie byli uwzględniani w spisach dworu polskiego. W ogólnym zestawieniu dworzan i sług z 27 grudnia 1587 roku odnotowano co prawda 15 nazwisk pod nagłówkiem *Pueri, sive Client[es] Sveci*, jednak wśród nich nie znaleźli się absolwenci alumnatu braniewskiego. Wspomniany wyżej pierwszy etap emigracji, związany z dworem szwedzkim, przypadł na czas jego stopniowego tworzenia w Rzeczpospolitej w latach 1587–1588 i następnie konsolidacji w latach 1592–1594[163].

Kolejne zaś etapy wiążą się z ze zmianą sytuacji wewnętrznej w Szwecji, a także koronacją Zygmunta III Wazy na króla tegoż państwa i jego podróżą korona-

[161] K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939, s. 63.

[162] S. Herbst, op. cit., s. 190; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1966, t. 11, s. 162.

[163] W. Dobrowolska, *Do dziejów dworu królewskiego w Polsce*, Kwartalnik Historyczny, 1934, t. 48, z. 1, ss. 327–328; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, ss. 163–164; idem, *Polish–Swedish relations in the late sixteenth century (Sigismund Vasa's Swedish Court)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 61 (1979), s. 37.

cyjną do Szwecji w 1594 roku. Zintensyfikowanie drugiej fali emigracji szwedzkiej było wynikiem kampanii wymierzonej przeciwko katolicyzmowi, zapoczątkowanej obradami sejmu w Söderköping w 1595 roku. Wówczas to większość uciekinierów znalazło schronienie w Finlandii, rządzonej przez Klasa Fleminga, który utrzymywał przyjazne stosunki z Zygmuntem III. Kolejnym wydarzeniem, które wzmogło emigrację Szwedów do Rzeczpospolitej, była klęska Zygmunta III pod Stångebro w 1598 roku, jaką monarcha poniósł w walkach z ks. Karolem Sudermańskim. Wówczas głównym skupiskiem emigracji, w znacznej mierze luterańskiej, był również luterański Gdańsk. Obliczono, że około 1611 roku wynosiła ona blisko 400 osób, wywodzących się ze stanu szlacheckiego i magnaterii. Jeżeli zaś chodzi o szwedzki dwór Zygmunta III w latach 1587–1600 to ustalono grupę 70 dworzan, wśród których odnajdujemy absolwentów seminariów papieskich, pełniących rozmaite funkcje. Wielu z nich, m.in. z powodu problemów finansowych króla, było zmuszonych do powrotu, a w ojczystych krajach uznawano ich za tajnych współpracowników jezuitów[164].

Jednym z urzędów pełnionych przez absolwentów na dworze Zygmunta III był urząd kapelana królewskiego. Poniżej zostaną przedstawione sylwetki alumnów, którzy dostąpili tej godności. Warto zaznaczyć, że kilku z nich było „pupilami" Possevina, który kierował ich w otoczenie Zygmunta jeszcze przed jego koronacją w Rzeczpospolitej. To właśnie m.in. alumni seminariów papieskich towarzyszyli w tej roli elektowi w drodze po koronę. Należeli do nich Laurentius Magni, Joannes Jussoila, Petrus Cuprimontanus oraz Isaacus Feuctinus[165].

Z niewymienionych w matrykule braniewskiej alumnów ze spisów Possevina wiemy, że Laurentius Magni pełnił urząd kapelana Zygmunta Wazy. Był on siostrzeńcem ostatniego arcybiskupa Uppsali, Olafa Magni. W dniu 27 grudnia 1553 roku został przyjęty do *Collegium Germanicum*. Święcenia kapłańskie przyjął z rąk Marcina Kromera w Braniewie w 1578 roku. W 1584 roku został członkiem Sodalicji Mariańskiej w Braniewie. Następnie Magni wyruszył wraz z Possevinem do Szwecji i zaczął pełnić funkcję kapelana Zygmunta. Jednakże nie przebywał w otoczeniu elekta zbyt długo, gdyż w 1586 roku był już spowiednikiem w klasztorze w Vadstenie. Tam też zmarł w 1595 roku, niedługo przed jego kasatą[166].

Kapelanem, jak i kaznodzieją księcia Zygmunta Wazy, był także Fin Joannes Jussoila. Pochodził z Raumo, miasta leżącego na zachodnim wybrzeżu Finlandii. Edukację rozpoczął w *Collegium Germanicum*, do którego został przyjęty 2 paź-

[164] S. Herbst, op. cit., ss. 190–191; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, ss. 162, 166; D. Kuźmina, *Wazowie a Kościół w Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013, s. 39.

[165] J. Michalewicz, *Polish–Swedish relations*, s. 53.

[166] *Die Matrikel*, ss. 24–25; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 176; O. Garstein, *Rome*, ss. 199, 298.

dziernika 1578 roku w wieku 22 lat. W Rzymie uczył się do 16 maja 1580 roku, po czym udał się do Pragi, gdzie został wyświęcony. Ponadto od 17 października 1581 roku uczył się filozofii w Ołomuńcu. Wiemy także, że przed 1584 rokiem przebywał w Braniewie, skąd Possevino wysłał go do Szwecji, gdzie został kapelanem Zygmunta. W 1587 roku powrócił z nim do Rzeczpospolitej, a następnie otrzymał kanonię wileńską, a także probostwo w Parnawie. Został schwytany i stracony przez Karola Sudermańskiego. W ordynacji dworu króla Zygmunta III z 1589 roku pojawia się niejaki *ks. Jan Fin*, który na dworze był od dnia koronacji, być może tożsamy z Jussoilą[167].

Grono alumnów w otoczeniu króla zasilił także Szwed Petrus Cuprimontanus, występujący jako *sacellan*[168]. Pochodził z Arozji. Naukę rozpoczął w Seminarium Papieskim w Ołomuńcu, gdzie wpisano go pod datą 12 października 1579 roku. Immatrykulował się w tamtejszej akademii 4 kwietnia 1581 roku. Dnia 6 stycznia 1583 roku uzyskał stopień bakałarza, a następnie 23 sierpnia tego roku, magistra. W matrykule braniewskiej zapisano go 25 kwietnia 1584 roku, z adnotacją *Theologus Vilnensis*. Zapewne tę informację uzupełniono później, gdyż wkrótce został przeniesiony do Wilna. Wiemy także, że w 1587 roku wyjechał do Szwecji na dwór Zygmunta, zostając jego kaznodzieją. Po wyborze Zygmunta na króla, powrócił z nim do Rzeczpospolitej i godnie wykonywał swoje obowiązki. Zmarł w Wilnie w wyniku choroby zakaźnej. Był autorem jednego z pierwszych dzieł z zakresu gramatyki szwedzkiej, w której to pracy wspierał go Laurentius Norvegus, pracujący w kolegium i seminarium ołomunieckim w latach 1582–1585. Dzieło zostało wysłane do Rzymu, gdzie najprawdopodobniej zaginęło, bądź nawet nigdy tam nie dotarło[169].

Kolejnym alumnem związanym z Zygmuntem III był Isaacus Feuchtin, syn Piotra, zaufanego sekretarza króla Jana III. Żył w latach 1560–1607. Był królewskim stypendystą w kolegium sztokholmskim i jednym z pierwszych konwertytów Norvegusa. Mając 21 lat, rozpoczął 7 września 1580 roku naukę w klasie syntaksy w seminarium ołomunieckim. W Wilnie zaczął studiować 24 grudnia 1583 roku, jako alumn papieski wraz z 10 innymi uczniami. Wiemy również, że uczył się tam jeszcze w 1586 roku. W 1585 roku przyjął święcenia kapłańskie. Został wysłany

[167] *Die Matrikel*, s. 25; J. Michalewicz, op. cit., s. 175; Idem, *Polish–Swedish relations*, s. 54; O. Garstein, op. cit., ss. 300, 344, 371; *Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2004, s. 72.

[168] Kaplicznik, kapelan nadworny.

[169] W Braniewie zanotowany jako Cuprimontanus, zaś u J. Poplatka jako Caprimontanus. Zgodnie z matrykułą braniewską, miał uczyć się do 1589 roku. Jeśli zaś chodzi o seminarium ołomunieckie, to zgodnie z katalogiem obejmującym lata 1579–1624, naukę miał rozpocząć w wieku 26 lat. Natomiast J. Poplatek pisze, że rozpoczął ją tam w wieku 32 lat, a zmarł w 1589 roku. Jednak zgodnie z ustaleniami O. Garsteina, miał on uczyć się jeszcze w 1590 roku w Wilnie. Możliwe, że wkrótce zmarł. Zob. *Die Matrikel*, nr 123; J. Poplatek, op. cit., s. 12; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 174; O. Garstein, *Rome*, ss. 206, 225, 227, 229, 337, 344, 383; *Ordynacja dworu Zygmunta III*, s. 72.

przez Possevina do Braniewa, aby zamieszkać w seminarium i odprawić miesięczne rekolekcje, a także pełnić posługę kapłańską nad ubogimi i w szpitalach, w oczekiwaniu wysłania do Szwecji. Skierowany do Szwecji przez Possevina, dołączył do grona kapelanów Zygmunta, po czym podobnie jak Cuprimontanus, powrócił z nim do Rzeczpospolitej. W listopadzie 1588 roku kontynuował naukę w akademii ołomunieckiej. Dnia 13 sierpnia 1590 roku został kanonikiem wileńskim, a 9 września 1592 roku otrzymał Widze – wchodzące w skład dóbr stołowych biskupstwa wileńskiego. Jednakże w następnym roku kapituła odebrała mu część dochodów z uwagi na pijaństwo oraz otaczanie się podejrzanym towarzystwem[170].

Z królem Zygmuntem III związał się także Josephus Jussoila, brat wspomnianego wyżej Jana. Był członkiem Sodalicji Mariańskiej, gdzie wpisano go z krótką adnotacją: *Sacellanus S. R. Maiestatis Sigismundi tertii.* Do matrykuły alumnatu braniewskiego został wpisany 1 maja 1586 roku. W 1588 roku został alumnem królewskim. Studia teologiczne w Rzymie rozpoczął około 1595 roku. Dwa lata później uczył się w Wilnie. Pełnił różne misje polityczne. Miał zostać uprowadzony do Szwecji[171].

Sacellanem królewskim był również Norweg Andreas Olai, pochodzący z plebejskiej rodziny. Urodził się w 1566 roku. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 21 lipca 1584 roku. W 1587 roku udał się do seminarium wileńskiego, gdzie uczył się filozofii i teologii. Był autorem epigramatu *In Causas Electionis Sigismundi III*, napisanego z okazji wizyty tegoż króla w Wilnie w 1589 roku. Studia ukończył w 1592 roku i przyjął niższe święcenia. W 1593 roku dołączył do dworu Zygmunta III i towarzyszył mu w roku następnym w podróży koronacyjnej do Uppsali. Administrował dwoma świątyniami w Luleaa w Szwecji. Od 1600 do około 1610 roku był proboszczem w Zwierznie[172].

Jednym z bardziej znanych alumnów związanych z Zygmuntem III był Joannes Vasthovius, pełniący funkcję kapelana, sekretarza oraz bibliotekarza monarchy. Żył w latach 1576–1642. Urodził się w Söderköping w Szwecji, w rodzinie szlacheckiej. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 24 czerwca 1595 roku, a 6 stycznia 1597 roku został członkiem Sodalicji Mariańskiej. Korzystał ze stypendium Katarzyny Jagiellonki. W 1599 roku został wysłany do Rzymu w celu kontynuowania nauki w *Collegium Germanicum*, gdzie przyjęto go 25 listopada 1600 roku. Studia te finansował Zygmunt III. W Rzymie uczył się do 13 września 1605 roku, przyjmując w międzyczasie święcenia kapłańskie. W 1607 roku wrócił do Krakowa, zostając wówczas kapelanem królewskim. Wraz z dworem królewskim przeniósł się na sta-

[170] *Die Matrikel*, s. 26; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 174; J. Poplatek, op. cit., s. 7; O. Garstein, op. cit., ss. 246–247, 337, 345, 355, 359.

[171] *Die Matrikel*, nr 147; J. Michalewicz, op. cit., s. 175; O. Garstein, op. cit., ss. 197, 356, 369, 383.

[172] *Die Matrikel*, nr 132; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego w latach 1525–1821. Słownik*, t. 2, Elbląg 2009, s. 179; J. Michalewicz, op. cit., s. 176; J. Poplatek, op. cit., ss. 13–14; O. Garstein, op. cit., ss. 260–261.

łe do Warszawy, tam też zajął się uporządkowaniem księgozbioru Zygmunta III. Ponadto król powierzył mu za zadanie opracowywanie dziejów kościelnych Szwecji. Dzięki protekcji monarszej w 1619 roku został protonotariuszem apostolskim. Następnie w latach 1627–1628 studiował w Krakowie, zostając doktorem teologii. Był także kanonikiem warmińskim i wrocławskim, a w latach 1632–1634 zarządzał komornictwem olsztyńskim. Działał dobroczynnie na rzecz kapituły fromborskiej. Był także autorem 85 żywotów świętych patronów Szwecji, które 27 marca 1622 roku dedykował w przedmowie królowi Zygmuntowi III[173].

Wielką ozdobą seminarium braniewskiego był Matthias Montanus, późniejszy kapelan na dworze Zygmunta III. Urodził się w Dalarna w Szwecji. Naukę w Seminarium Papieskim w Braniewie rozpoczął 25 kwietnia 1586 roku, uciekając przed prześladowaniami katolików. W latach 1586–1587 był beneficjentem stypendium Katarzyny Jagiellonki. Do Wilna przybył w 1587 roku i w tym samym roku je opuścił. Studiował teologię w Rzymie, gdzie powierzono mu funkcję wychowawcy siostrzeńca papieża Sykstusa V. Tenże papież mianował go kanonikiem kościoła św. Michała w Pescarze. Wróciwszy do Rzeczpospolitej, został kapelanem króla Zygmunta, a następnie kanonikiem warmińskim. Pełnił funkcję zarządcy komornictwa fromborskiego i kanclerza kapituły, w imieniu której podejmował misje poselskie do dworu królewskiego i nuncjusza papieskiego w Warszawie. Jednakże to jego działalność na polu fundacyjnym i dobroczynnym zaskarbiła mu pamięć potomnych. W latach 1642–1646 odbudował zniszczone przez Szwedów gimnazjum jezuickie w Braniewie oraz bursę dla ubogich. Wybudował także na gmachu gimnazjum wieżę z zegarem, a wcześniej działał na rzecz restauracji katedry fromborskiej, odnawiając przy tym ołtarz św. Bartłomieja. Znane są również jego liczne fundacje na rzecz gimnazjum braniewskiego. Montanus przeznaczył 5000 florenów na wprowadzenie nauki języka greckiego. Następnie zapisał 10 000 zł w celu kształcenia konwertytów pochodzenia szwedzkiego, a w przypadku ich braku, także dla konwertytów z innych krajów. Miały one wystarczyć na utrzymanie 5 chłopców w bursie dla ubogich. Kolejną fundację dla kolegium stanowiło 5 000 zł na wprowadzenie nauki języka szwedzkiego. W materiale źródłowym występuje z tytułami kapelana dworskiego i sekretarza królewskiego. Zmarł 27 lutego 1650 roku w wieku 83 lat i został pochowany we Fromborku[174].

Następnym alumnem, który pełnił funkcję zarówno kapelana, jak i sekretarza królewskiego Zygmunta III, był Szwed Andreas Tallerus. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 7 września 1581 roku. Naukę kontynuował w Ołomuńcu, dokąd udał

[173] *Die Matrikel*, nr 267; K. Tyszkowski, *Poszukiwania archiwalne w Rzymie dla Zygmunta III*, Przegląd Historyczny, 1932–1933, t. 30, z. 1, ss. 197–198; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, cz. 2, s. 339; Cz. Lechicki, *Mecenat Zygmunta III i życie umysłowe na jego dworze*, Warszawa 1932, ss. 35, 228–229.

[174] *Die Matrikel*, nr 146; A. Kopiczko, op. cit., s. 225; J. Michalewicz, op. cit., s. 176; J. Poplatek, op. cit., s. 13; A. Szorc, *Dzieje Warmii 1454–1660. Stan badań i postulaty badawcze*, Olsztyn 1999, ss. 122–123.

się wraz z Possevinem 1 sierpnia 1583 roku. W wieku 22 lat otrzymał święcenia diakonatu. W 1585 roku przeniósł się do Wilna, gdzie uczył retoryki, filozofii i teologii moralnej. W seminarium ołomunieckim zanotowano go pod datą 26 września 1586 roku, zaś 1 lipca następnego roku wyruszył do Possevina do Rzymu. W latach 1587–1592 uczył się w *Collegium Germanicum*, sprawując przy tym funkcję przełożonego szwedzkiego domu pielgrzyma św. Brygidy. W 1591 roku otrzymał święcenia kapłańskie. W 1593 roku z polecenia papieża Klemensa VIII, już jako doktor teologii, wyjechał na dwór Zygmunta III. Towarzyszył królowi w podróży koronacyjnej do Uppsali. W 1594 roku objął funkcję kapelana dworskiego w zamku Drottnigholm pod Sztokholmem. Był proboszczem w: Krzyżanowie (1601), Kończewicach (1601–1625), Niedźwiedzicy (1625–1626), Jezierniku (1626–1638), a także w Lisewie, Bystrzu i prawdopodobnie Żuławkach. Pełnił funkcję wizytatora kościołów w Górnych Prusach, Wielkich i Małych Żuławach, Grudziądzu, Wąbrzeźnie, a także dziekana (1603), archiprezbitera nowostawskiego (1625–1637) oraz spowiednika panien sióstr brygidek w Gdańsku (1608–1611). Zmarł w 1633 roku w Żuławkach. Wzmiankowany w materiale źródłowym z tytułem doktora, kapelana i sekretarza królewskiego[175].

Z dworem królewskim związany był także Fin Valentinus Thomae. Pełnił obowiązki *sacellana* Zygmunta III. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 20 czerwca 1580 roku. W matrykule odnotowano, że został wysłany do Wilna 10 marca 1587 roku. Jednakże naukę w seminarium wileńskim rozpoczął już 20 sierpnia 1586 roku. Uczył się tam przynajmniej dwa lata. Kolejnym miejscem na jego drodze edukacyjnej był najprawdopodobniej Ołomuniec, dalej zaś Rzym, gdzie towarzyszył mu inny wychowanek alumnatu braniewskiego, wspomniany Andreas Tallerus. Thomae opuścił Rzym wraz z przyjacielem w kwietniu 1583 roku, otrzymując wcześniej list papieski, polecający go Zygmuntowi. W Braniewie napisał wiersz żałobny w języku fińskim, poświęcony Katarzynie Jagiellonce, który sam odczytał na jej pogrzebie. Ponadto witał króla w języku fińskim z okazji jego wizyty w Wilnie. Był też autorem trzech wierszy wydanych w Wilnie, z których jeden nosił tytuł *Finlandia ad Serenissimum Regem*. Prawdopodobnie dzięki swojej twórczości dołączył do dworu królewskiego[176].

W alumnacie braniewskim kształcił się także wybitny intelektualista, pierwszy szwedzki dramaturg, historyk i poeta Joannes Messenius, którego droga także skrzyżowała się z Zygmuntem III. Urodził się w chłopskiej rodzinie młynarza w 1579

[175] Występował także jako Andreas Stallerus. Możliwe, że jest tożsamy z Andreasem Staele. Wówczas naukę w braniewskim alumnacie rozpocząłby już 3 listopada 1579 roku. Zob. *Die Matrikel*, nr 20, 60; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu*, t. 2, s. 235; J. Michalewicz, op. cit., s. 178; J. Poplatek, op. cit., s. 11; O. Garstein, op. cit., s. 345.

[176] *Die Matrikel*, nr 50; J. J. Mikkola, op. cit., s. 138–139; J. Poplatek, op. cit., s. 13; O. Garstein, op. cit, ss. 257, 259, 294, 382; J. Michalewicz, op. cit., s. 178; *Finlandia*, w: EJ, s. 163.

roku w Östergötland. Edukację rozpoczął w katolickiej szkole w Vadstenie. Następnie został skierowany jako stypendysta na naukę w Seminarium Papieskim w Braniewie, którą rozpoczął 8 listopada 1596 roku. Odnosił sukcesy w nauce i wstąpił do Kongregacji Mariańskiej Zwiastowania NMP. W 1601 roku był jednym z autorów zbioru poezji, który podczas wizytacji uczelni został wręczony biskupowi warmińskiemu, podkanclerzemu Piotrowi Tylickiemu. W Braniewie uczył się do 1603 roku. Następnie wyjechał do Krakowa, gdzie jako lektor trafił w otoczenie Tylickiego. Po krótkim pobycie w Rzymie w 1604 roku, kształcił się na uniwersytecie w Ingolsztadzie, gdzie w 1606 roku został doktorem filozofii. Powracając zatrzymał się w Pradze, gdzie został poetą cesarza Rudolfa II, który nadał mu tytuł *poeta laureatus*. Messenius, dzięki ożenkowi z pochodzącą z możnej rodziny Łucją Grothusen w 1607 roku, której ojciec Arnold był ochmistrzem Zygmunta III Wazy, dostąpił społecznego awansu. Licząc na mecenat tegoż króla, napisał dla niego dzieło *Genealogia Sigismundi Tertii* (Gdańsk 1608). Król jednak zwlekał z udzieleniem poparcia, przez co Messenius wrócił do Sztokholmu, gdzie starał się o protekcję Karola IX, publikując utwory, w których zrywał z wiarą katolicką. Dzięki temu został profesorem prawa na uniwersytecie w Uppsali. Dostrzegając problemy uczelni, próbował przeprowadzić jej reformę, wzorując się na doświadczeniach, zebranych podczas edukacji w jezuickich kolegiach. Ponadto Messenius pracował w królewskim archiwum w Sztokholmie, a w 1614 roku zasiadał w najwyższym sądzie szwedzkim jako asesor. Mimo licznych zajęć, intensywnie pracował naukowo, w dużej mierze poświęcając się dziejom Szwecji, był. m.in. autorem pierwszego szwedzkiego herbarza. W 1616 roku miały miejsce liczne aresztowania osób, których podejrzewano o współpracę z emigracją, w tym handlującego rybami w Gdańsku niejakiego Jönsa, który obciążył Messeniusa podobnymi zarzutami. W taki sposób wyszło na jaw, że Messenius utrzymywał kontakty z osobami w Rzeczpospolitej, m.in. z innym alumnem braniewskim, Joannesem Vastoviusem. Warto dodać, że owe kontakty miały istotne znaczenie, gdyż „[…] jego pupil, niejaki Hammerus Henryk, nie tylko przeszedł na katolicyzm, ale przewoził listy emigrantów szwedzkich do Szwecji, a sam pozostawał w służbie króla Zygmunta III”[177]. Szybko więc połączono osobę Messeniusa z dążeniami kontrreformacyjnymi i za zdradę stanu skazano na dożywotnie więzienie. Karę odbywał w twierdzy Kajaneborg w Finlandii, a od 1635 roku w twierdzy Uleaborg. Na wygnaniu towarzyszyła mu żona wraz z synem Arnoldem, urodzonym w 1603 roku, także późniejszym studentem Seminarium Papieskiego w Braniewie[178]. Joannes Messenius zmarł w 1636 roku. Zasłynął jako autor piętnastotomowej historii Szwecji *Scondia illustrata*, które to zostało w 1639 roku przeszmuglowane przez jego żonę do Rzeczpospolitej. Messenius na

[177] Por. W. Czapliński, *Cień Polski nad Sundem. (Kartki z dziejów dyplomacji w latach 1621–1626)*, Kwartalnik Historyczny, 1979, t. 86, z. 2, s. 335.

[178] *Die Matrikel*, nr 525. Tu zapisano, że w 1623 roku miał 16 lat.

kartach tego dzieła wyrażał żal i odwoływał swoje wcześniejsze utwory, w których atakował jezuitów i wiarę katolicką. Wdowa po nim, oprócz wspomnianego dzieła, przekazała pozostałe prace naukowe napisane na wygnaniu do biblioteki króla Władysława IV. Prace historyczne po ojcu zbierał później w Rzeczpospolitej wspomniany syn Arnold[179].

Część z alumnów, zapewne z uwagi na humanistyczne wykształcenie, znajomość języka łacińskiego i języków nowożytnych, była zatrudniana na stanowiskach sekretarzy i pisarzy w kancelariach, czy też pisarzy na dworze Zygmunta III Wazy. Warto zauważyć, że wówczas oprócz dwóch kancelarii koronnych i dwóch litewskich, istniała także specjalna, odrębna kancelaria szwedzka, która nie ocalała[180]. To właśnie ta ostatnia kancelaria w Krakowie była prawdziwym centrum szwedzkiego dworu Zygmunta, a zorganizował ją Gustav Axelsson Banér[181] oraz Joannes Bultius[182]. Mimo tego, że była tworem tymczasowym, to jednak spełniała istotne zadanie – „[…] stała się warsztatem pracy historycznej"[183]. Jej pracownikom powierzono opracowanie dziejów Szwecji, w szczególności zaś dziejów kościelnych, stąd też przeprowadzono kwerendę w archiwach watykańskich. Zebranie tych materiałów miało uzasadnić i podeprzeć działania Zygmunta zmierzające do odzyskania ojczyzny i przywrócenia religii katolickiej w Szwecji. Na szwedzkim dworze pierwszego Wazy na tronie Rzeczpospolitej w latach 1587–1600 było zatrudnionych 11 sekretarzy i pracowników kancelarii. Jednakże z uwagi na niechętne nastawienie szlachty polskiej do Szwedów, Zygmunt III był zmuszony do stopniowego ograniczania liczebności swojego dworu. Zatem około 1600 roku, pozostała przy nim jedynie niewielka grupa Szwedów, z których wyłącznie Johannes Larson, niebędący absolwentem alumnatu braniewskiego, pracował jako pisarz, lecz nie kancelarii szwedzkiej, a koronnej[184].

---

[179] Braniewscy jezuici odnotowali część z tych informacji: *Caroli historicus et Gustavi filii paedagogus, tandem suspectus de fide catholica ut erat ad carceres perpetuos damnatus.* Zob. *Die Matrikel*, nr 282; K. Ślaski, *Z dziejów stosunków kulturalnych polsko-szwedzkich w XVII w.: Jan i Arnold Messeniusowie*, Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Pomorzoznawcza, 1968, t. 11, nr 17, s. 7 i nn.; J. J. Mikkola, op. cit., s. 140; S. Załęski, op. cit., ss. 15–16; O. Garstein, op. cit., ss. XLIII–XLV, 197, 207–208; Cz. Lechicki, op. cit., s. 226; S. Herbst, op. cit., ss. 198–199, 201.

[180] W. Czapliński, op. cit., s. 340.

[181] Żył w latach 1547–1600. Od 1569 roku pełnił urząd marszałka króla szwedzkiego, był również starostą sztokholmskim, Rewla oraz w Vallentuna. W 1587 roku towarzyszył Zygmuntowi III w podróży koronacyjnej. W roku następnym powrócił do Szwecji. W 1598 roku uciekł do Rzeczpospolitej przed represjami ze strony księcia Karola, przez niego też, po klęsce Zygmunta III w Szwecji, został uwięziony i później ścięty. Zob. J. Michalewicz, op. cit., s. 169.

[182] Pełnił funkcję sekretarza Zygmunta III. Kształcił się w kolegiach jezuickich w Riddarholmen, Dillingen oraz *Collegium Germanicum* w Rzymie. Jego zadania polegały na prowadzeniu korespondencji z prominentnymi osobistościami z królestwa szwedzkiego i utrzymywaniu stałego kontaktu Zygmunta III ze Szwecją. W 1598 roku z polecenia królewskiego wyruszył tam z misją odnalezienia relikwii św. Brygidy ze zniszczonego klasztoru w Vadstenie. Jego dalsze losy w Rzeczpospolitej są nieznane. Zob. J. Michalewicz, op. cit., ss. 173–174.

[183] Por. S. Herbst, op. cit., s. 200.

[184] W. Krawczuk, *Pisarze kancelarii koronnych Zygmunta III Wazy*, Studia Historyczne, 1993, t. 36, z. 2, s.

Podkreśla się, że sekretarze szwedzkiej kancelarii przebywali stale przy królu podczas rokowań z Habsburgami. W. Krawczuk stwierdza, że jej egzystencja „[…] nie zamarła po roku 1598, po przegranej Zygmunta Wazy w Szwecji. Cały nieomal personel kancelarii przeniósł się wtedy lojalnie do Rzeczypospolitej, kancelaria działała nadal, wspierając sprawę króla wygnańca – i to jak się wydaje działała bardzo aktywnie"[185]. Szwedzka kancelaria funkcjonowała także po 1600 roku. Wówczas dochodziło do naruszania kompetencji kancelarii koronnej, gdyż pieczęcią szwedzką podbijano dokumenty, kierowane m.in. do Gdańska[186].

Warto przy tym przedstawić ogólną charakterystykę urzędów kancelaryjnych i związanego z nimi zakresu obowiązków, pełnionych w kancelariach królewskich II połowy XVI wieku. Kancelaria królewska miała swój wymiar społeczny, stwarzając zdolnym ludziom, wywodzącym się ze wszystkich sfer, możliwości postawienia pierwszego kroku w kierunku kariery prawnej, administracyjnej, ale i również literackiej, czy naukowej[187].

Stanowisko sekretarza wiązało się z licznymi i w dużej mierze niesprecyzowanymi obowiązkami. Osoba pełniąca tę funkcję była rzeczywistym urzędnikiem kancelarii. Od czasów Stefana Batorego istniał odrębny etat sekretarza królewskiego, wzrastało też jego znaczenie. Obowiązki sekretarza nie pokrywały się jednak w pełni z pracą kancelarii. Ustalono, że tylko część sekretarzy znajdowała tam zatrudnienie, resztę stanowili sekretarze tytularni, bądź tzw. „jeżdżący", pełniący rozmaite misje. Sekretarze stali wyżej w hierarchii od pisarzy i wymagano od nich znajomości języków, pewnego przygotowania dyplomatycznego i umiejętności formułowania pism. Byli oni mianowani dożywotnio przez króla, dzielili się na płatnych i etatowych, następnie zaś na duchownych i honorowych, nagradzanych okazjonalnie. W zakresie ich obowiązków mieściło się również reprezentowanie króla na sejmikach, prowadzenie przede wszystkim spraw finansowych, korespondencji dyplomatycznej, czy też pełnienie poselstw. W czasach Stefana Batorego przewidziano 6 takich etatów, zaś za panowania Zygmunta III, 16 etatów. Jednakże liczba wynagradzanych sekretarzy przewyższała liczbę etatów, gdyż mianowano nimi dworzan, nadając im jurgielty i strawne[188].

151; M. Bogucka, *Some aspects of the Polish–Swedish relations in the 2nd half of the 16th – 1st half of the 17th centuries*, w: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, t. 2, red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki, Wrocław 2006, s. 422; K. Tyszkowski, op. cit., s. 195–196; J. Michalewicz, *Polish–Swedish relations*, s. 44; idem, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, ss. 164–167.

[185] Por. W. Krawczuk, *Szwedzka kancelaria królewska (wiek XVI – początek XVIII)*, w: red. W. Chorążyczewski, J. Tandecki, *Belliculum Diplomaticum II Thorunense*, Toruń 2007, s. 59.

[186] Idem, *Kancelaria pokojowa za Wazów*, w: *Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa 2008, ss. 48–49.

[187] Cz. Lechicki, op. cit., s. 237; J. Michalewicz, *Polish–Swedish relations*, s. 44.

[188] W. Krawczuk, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 12; A. Tomczak, *Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w.*, Archeion, 1962, t. 37, ss. 238–239; L. Kieniewicz, *Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich*, w: *Społeczeństwo staro-*

Mniej prestiżowy w kancelarii był urząd pisarza. W trakcie panowania Zygmunta III przez obie kancelarie przewinęło się ich około 180. Rekrutowali się oni głównie z grona szlachty uboższej. Do pracy w kancelarii przyjmowali ich pieczętarze, najprawdopodobniej przy pewnym udziale sekretarzy. Do zadań pisarzy należało wypisywanie dokumentów w oparciu o sporządzone przez sekretarzy minuty, a w sprawach mniejszej wagi, wykonywali swą pracę samodzielnie. Mimo tego, że powaga, jak i zakres obowiązków tego urzędu był mniejszy niż sekretarzy, gdyż pisarze pracowali w oparciu o gotowe formularze, to jednak wymagano od nich dobrej znajomości prawa. Z reguły pisarze pracowali do momentu odejścia pieczętarza, który ich przyjął, bądź przechodzili do jego następcy. W oparciu o dane dotyczące wykształcenia, co prawda jedynie 40 z nich, ustalono, że 13 pisarzy uczyło się w kolegiach jezuickich, w tym jeden w Seminarium Papieskim w Braniewie – Inflantczyk Christophorus Lode, który pracował w obu kancelariach koronnych, zasługując na uznanie Zygmunta III[189].

Poniżej zostaną wymienieni alumni związani z kancelarią Zygmunta III. Wiemy, że do kancelarii szwedzkiej dołączyli po 1594 roku m.in. Georgius Palmerius[190], Petrus Biperus[191] i Matthias Montanus[192], będący wychowankami braniewskiego alumnatu, lecz nie byli oni jedyni[193].

Sekretarzem *in aula regis* był Szwed Georgius Palmerius. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 28 marca 1581 roku. W 1583 roku udał się do seminarium ołomunieckiego, rozpoczynając naukę w październiku, bądź listopadzie. W Ołomuńcu 21 lipca 1583 roku uzyskał stopień bakałarza, a 25 sierpnia 1585 roku, magistra. Następnie miał powrócić do ojczyzny[194].

In cancellaria Poloniae miał znaleźć się także Szwed Petrus Piperius, błędnie wpisany w matrykule jako Biperus, który do alumnatu braniewskiego wstąpił 20 czerwca 1580 roku, w wieku 12 lat. Edukację rozpoczął w klasie gramatyki. Należy do niezidentyfikowanych przez Jerzego Michalewicza szwedzkich dworzan Zygmunta III[195].

Sekretarzem królewskim Zygmunta III, jak i jego następcy Władysława IV, był Nicolaus Palmerius, również absolwent pochodzenia szwedzkiego. Do alumnatu braniew-

polskie. Studia i szkice, t. 4, red. A. Izydorczyk, A. Wyczański, Warszawa 1986, ss. 34–35; D. Żądłowski, *Sekretarze królewscy Władysława IV Wazy w kancelarii królewskiej*, w: *Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk , Warszawa 2008, ss. 56–57.

189 *Die Matrikel*, nr 397; W. Krawczuk, op. cit., ss. 149–153; A. Tomczak, op. cit., s. 239.

190 *Die Matrikel*, nr 67.

191 Ibidem, nr 49.

192 Ibidem, nr 146.

193 J. Michalewicz, op. cit., s. 46.

194 *Die Matrikel*, nr 67; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 176; O. Garstein, op. cit., ss. 225, 227, 314, 351, 379.

195 *Die Matrikel*, nr 49; J. Michalewicz, op. cit., s. 178; O. Garstein, op. cit., ss. 313, 373.

skiego wstąpił w sierpniu 1603 roku, licząc wówczas 15 lat. Naukę w Braniewie ukończył 21 listopada 1607 roku. Następnie uczył się w seminarium ołomunieckim, gdzie zjawił się 4 lutego 1609 roku. Tam też 19 maja 1611 roku uzyskał stopień bakałarza, a 9 września 1612 roku, magistra. Wiemy ponadto, że został doktorem obojga praw[196].

Prawdopodobnie sekretarzem tytularnym był Szwed Samuel Graben, urodzony w 1563 roku. Pochodził z Monchetor, okolic Arozji. Był synem duchownego protestanckiego. Do seminarium braniewskiego wstąpił 18 listopada 1581 roku i uczył się tam do 2 października 1585 roku. W 1583 roku wstąpił do Sodalicji Mariańskiej. W celu kontynuowania nauki został wysłany do Pragi, a następnie do Rzymu, gdzie został doktorem medycyny. Służył opatom pelplińskim. Zgodnie z wykazem alumnów wileńskich, w 1585 roku został przeniesiony z Braniewa do Wilna, gdzie studiował retorykę i filozofię, w czym przeszkodziła mu choroba oczu. Przed 1590 rokiem opuścił seminarium i powrócił do ojczyzny[197].

To samo nazwisko nosił również Szwed Petrus Graben, który do alumnatu braniewskiego wstąpił 14 lipca 1596 roku, a w następnym roku do Towarzystwa Jezusowego. Nowicjat rozpoczął 30 kwietnia 1597 roku w Wilnie. Wkrótce został przeniesiony do Dorpatu w celu kontynuowania nauki w klasie retoryki i wspierania tamtejszych jezuitów w roli tłumacza, najprawdopodobniej języka estońskiego. Powrócił do Wilna, gdzie w latach 1601–1603 uczył w klasie syntaksy i retoryki. W latach 1605–1606 przebywał w kolegium jezuitów w Nieświeżu. Z nieznanych powodów opuścił zakon i rozpoczął studia prawnicze. Został doktorem obojga praw i sekretarzem króla Zygmunta III w 1623 roku. Ożenił się z Niemką z Augsburga Reginą Kellerin. Dwóch jego synów wstąpiło do Towarzystwa Jezusowego – starszy Wojciech (1623–1693) i młodszy Marek Ludwik (1624–1680). Wojciech był m.in. kapelanem nadwornym króla Jana Kazimierza, a Marek Ludwik kapelanem wojskowym, którego bardzo cenił hetman wielki litewski, Michał Kazimierz Pac, mianując go swoim spowiednikiem i misjonarzem obozowym. Piotr Graben ostatnie lata życia spędził w Gdańsku[198].

Sekretarzem był także Inflantczyk Christophorus Lode, który, jak już wykazano wcześniej, miał trudności z podporządkowaniem się dyscyplinie. Lode był z pochodzenia szlachcicem. Pełnił urząd sekretarza w latach 1621–1632, pisarza Metryki kancelarii większej w latach 1627–1628 i pisarza Metryki kancelarii mniej-

[196] *Die Matrikel*, nr 377; J. Michalewicz, op. cit., s. 176; O. Garstein, op. cit., ss. 226, 228, 328, 350.

[197] *Die Matrikel*, nr 85; J. Michalewicz, op. cit., s. 174; J. Poplatek, op. cit., s. 9; O. Garstein, op. cit., s. 199.

[198] *Die Matrikel*, nr 265; O. Garstein, op. cit., s. 275; J. Michalewicz, op. cit., s. 174; B. Natoński, *Graben Marek Ludwik*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959, s. 460; B. Natoński, J. Poplatek, *Graben Wojciech*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 460. W matrykule braniewskiej znajdujemy również trzeciego alumna o tymże nazwisku – Laurentius Graben, który wstąpił do alumnatu braniewskiego 16 listopada 1583 roku, a opuścił go w 1585 roku. Powrócił do ojczyzny i zmarł jako katolik. Zob. *Die Matrikel*, nr 115.

szej w latach 1628–1635. Był również podkomorzym dorpackim (1631) i podstarościm golubskim. W księdze kanclerskiej z lat 1633–1635 występuje jako jeden z dwóch metrykantów. Był w związku z tym obecny także w kancelarii Władysława IV. Lode, jako sekretarz i metrykant, na łączną liczbę 466 podpisów, umieścił swoje nazwisko pod 9,6 % dokumentów[199].

Kolejny ze Szwedów, Joannes Vincaeus, wstąpił do alumnatu braniewskiego 23 czerwca 1581 roku. Był członkiem Sodalicji Mariańskiej, gdzie wpisano go w 1585 roku pod nazwiskiem Wincheus. Naukę w Braniewie ukończył we wrześniu 1589 roku, kiedy to powrócił do ojczyzny. Został pisarzem w kancelarii królewskiej, po czym powrócił do Rzeczpospolitej. Wyjechał do Szkocji[200].

Możliwe, że tę samą funkcję pełnił jego brat, Andreas Vincaeus, który w tym samym czasie ukończył naukę i powrócił wraz z nim do Szwecji. Odnotowano, że został pisarzem, lecz nie podano bardziej szczegółowej informacji[201].

Ponadto funkcję pisarza na dworze królewskim miał pełnić Olaus Erici, który opuścił alumnat po czterech latach nauki i został odesłany do Szwecji w 1584 roku, gdyż nie czynił postępów[202].

W kancelarii królewskiej miał również pracować Szwed Guilhelmus Tilmannus. Naukę w alumnacie braniewskim rozpoczął 29 października 1591 roku. Tilmannus uczył się wyjątkowo długo i ostatecznie został wydalony 9 kwietnia 1598 roku, gdyż nie przestrzegał obowiązującej dyscypliny[203].

Zygmunt III Waza, jeszcze przed objęciem tronu w Rzeczpospolitej, prosił w liście o przyjęcie do Sodalicji Mariańskiej, zabiegając o kontakt z uczniami braniewskimi[204]. Ponadto otaczał się szwedzkimi emigrantami i liczył na ich kontakty z rodzinami oraz znajomymi w Szwecji. Wiemy również, że król budował sieć polskich agentów, która miała za zadanie infiltrować ten kraj i dostarczać jak najlepsze informacje, podkopując władzę Gustawa II Adolfa[205].

Oprócz powyższych przykładów, możemy jeszcze wymienić kilku dworzan tego władcy. Wśród nich znalazł się kolejny Szwed, Olaus Laurentii. Pochodził z chłopskiej rodziny. Został przyjęty z rekomendacji Zygmunta do alumnatu braniewskiego 9 października 1587 roku. W 1589 roku został alumnem królewskim. Na koszt króla wysłano go do Wilna, gdzie w 1590 roku studiował filozofię. Wiemy również, że 15 lipca 1596 rozpoczął naukę w Grazu[206].

---

199 *Die Matrikel*, nr 397; W. Krawczuk, op. cit., s. 163; D. Żądłowski, op. cit., s. 58.

200 *Die Matrikel*, nr 77; O. Garstein, op. cit., ss. 199, 315.

201 *Die Matrikel*, nr 78.

202 Ibidem, nr 56.

203 Ibidem, nr 230.

204 M. Inglot, *Uczniowie–sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, Kraków 1998, s. 20.

205 W. Czapliński, op. cit., s. 334 i n.

206 *Die Matrikel*, nr 161; J. Poplatek, op. cit., s. 14; O. Garstein, op. cit., s. 304.

Członkiem szwedzkiego dworu był także poeta Laurentius Boierus. Należał do wybitnych znawców języka estońskiego. Urodził się w 1561 roku w Sztokholmie. Edukację rozpoczął w Pradze w 1578 roku. Następnie widzimy go w seminarium ołomunieckim 23 marca 1579 roku, a 15 maja 1580 roku w braniewskim. W Ołomuńcu 21 lipca 1583 roku uzyskał stopień bakałarza, a 25 sierpnia 1585 roku, magistra. W Wilnie studiował teologię. Wstąpił do Towarzystwa Jezusowego 20 sierpnia 1586 roku w Krakowie. Uczył retoryki w Jarosławiu w latach 1595–1597, Dorpacie 1598–1602, Wilnie od 1604 roku i Nieświeżu 1615–1616. Pomiędzy 1609 a 1611 rokiem miał dołączyć do kadry alumnatu braniewskiego i angażować się w działalność Sodalicji Mariańskiej. Ponadto w Wilnie opiekował się młodzieżą z krajów północnych. W latach 1609–1612 uczył w Braniewie teologii moralnej i polemicznej, a także pełnił funkcję prefekta szkół w latach 1618–1619. Był autorem dzieł dedykowanych królewiczowi Władysławowi: *Carolomachia* (1606) i *Pompa Casimiriana* (1604). Tworzył m.in. pod pseudonimem Krzysztofa Zawiszy i Emiliana Engslera. Zmarł w Braniewie 13 lutego 1619 roku[207].

Jednym z dworzan był również Augustinus Lentz. Wstąpił do alumnatu braniewskiego 4 czerwca 1584 roku. W 1587 roku został wysłany do Ołomuńca, a następnie trafił na dwór królewski[208]. Podobnie Inflantczyk Gotthardus Schröterus, przyjęty do alumnatu braniewskiego 24 kwietnia 1602 roku. Z powodu szaleństwa miał opuścić seminarium w 1603 roku, a następnie przebywać przez wiele lat na dworze królewskim w Warszawie[209].

Do grona dworzan Zygmunta III zaliczał się także pochodzący z Uppsali Szwed Gabriel Erici, urodzony około 1566 roku. Naukę w braniewskim alumnacie rozpoczął 27 sierpnia 1580 roku i ukończył ją 12 lipca 1585 roku. W 1582 roku wstąpił do Sodalicji Mariańskiej. W Seminarium Papieskim w Wilnie uczył się od 20 sierpnia 1586 roku. Wiemy ponadto, że wstąpił do Towarzystwa Jezusowego. Opuściwszy zakon, miał udać się do Inflant[210].

Kolejnym alumnem był Laurentius zw. Arosiensis (Aboensis), uczący się w Braniewie w latach 1581–1583. Studia kontynuował w Dorpacie, dokąd udał się 28 lutego 1583 roku. Pracował jako tłumacz języka estońskiego. Ukończywszy naukę pozostał w Dorpacie aż do 1602 roku, kiedy jezuici zostali zmuszeni opuścić miasto z uwagi na wkroczenie wojsk szwedzkich do Estonii. Wówczas Laurentius został przydzielony do dworu Zygmunta III[211].

[207] *Die Matrikel*, nr 29. L. Grzebień, *Antonio Possevino a sprawa katechizmów w językach narodowych*, w: *Antonio Possevino SJ (1533–1611)*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 360; T. Sinko, *Boierus Laurentius*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, ss. 234–235; *Bojer*, w: EJ, s. 55; O. Garstein, op. cit., ss. 189, 225, 227, 230, 302, 345, 378 ; J. Poplatek, op. cit., s. 14.

[208] *Die Matrikel*, nr 137.

[209] Ibidem, nr 360.

[210] W matrykule braniewskiej odnotowano, że został odesłany do Szwecji. Zob. *Die Matrikel*, nr 42; J. Michalewicz, op. cit., s. 174; Idem, *Polish–Swedish relations*, s. 51; J. Poplatek, op. cit., s. 15; O. Garstein, op. cit., ss. 199, 355, 358, 382.

[211] *Die Matrikel*, nr 87; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 176; Idem, *Polish–Swedish relations*, s. 51; O. Garstein, op. cit., ss. 185, 274.

Dworzaninem królewskim był także Fin Olaus Marci Sundergeltus. W wieku 28 lat rozpoczął naukę w kolegium w Ołomuńcu we wrześniu 1579 roku. Tam też 18 września 1580 roku uzyskał stopień bakałarza. Sundergeltus opuścił Ołomuniec 15 kwietnia 1581 roku, po czym dołączył do dworu królewskiego. W alumnacie braniewskim przebywał bardzo krótko, bowiem od 2 grudnia 1589 roku do 16 stycznia 1590 roku[212].

Dworzaninem królowej[213] był Fin Casparus Justen, syn biskupa luterańskiego. Nie odnotowano jednak, aby pełnił jakąś konkretną funkcję. W alumnacie braniewskim rozpoczął naukę 2 kwietnia 1590 roku, po czym potajemnie opuścił go 9 listopada 1590 roku[214].

Natomiast konwertyta pochodzący z Inflant Joannes Bergk, związał się z królem Władysławem IV. Do alumnatu braniewskiego przybył 23 grudnia, rozpoczynając naukę w klasie syntaksy w wieku 16 lat. Walczył przeciwko heretykom, był ponadto pułkownikiem królewskim Władysława IV. Pochodził z rodu Bergów, którzy ze Śląska przenieśli się do Inflant. Był starostą rajgrodzkim oraz kapitanem dyneburskim, który po udziale w walkach w krajach niemieckich, uczestniczył w 1633 roku w wyprawie Władysława IV na Moskwę, za co został wynagrodzony starostwem. Własnym kosztem utrzymywał piechotę dyneburską, za co „[…] miał ten koszt wszystek wyliczyć przed konstytucyą r. 1647"[215].

Warto także wspomnieć o alumnach, którzy znaleźli się w otoczeniu biskupów, dołączając do ich dworów i pełniąc przy nich rozmaite funkcje. W tym gronie wyróżnia się ilość osób związanych z biskupem warmińskim i późniejszym kardynałem, Andrzejem Batorym. Zgodnie z wpisem w matrykule, jego kapelanem miał być Prusak Urbanus Jost[216], przyjęty do seminarium w sierpniu 1582 roku, późniejszy kanonik dobromiejski. W otoczeniu kardynała znaleźli się także: dworzanin Matthias Siculus[217], Andreas Machai[218], wezwany przezeń po trzech latach nauki w Braniewie, następnie sługa Alexander Ungarus[219], czy też Siedmiogrodzianin Andreas Zenzomi[220], który – jak podano – został jego alumnem. Najprawdopodobniej więc korzystał z pewnego stypendium kardynała Batorego.

Natomiast do biskupa kujawskiego został wysłany Ślązak Joannes Flegel[221], a dworzaninem *reverendissimi in Livonia*, po dwóch latach nauki w Braniewie, zo-

[212] Ibidem, ss. 225, 337, 342–343; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III*, s. 178.

[213] Prawdopodobnie Anny Austriaczki.

[214] Możliwe że wpis został powielony, gdyż pod numerem 224 widnieje Casparus Justini, który uczył się od 1 sierpnia 1591 roku do 9 listopada 1591 roku. W związku z tym należałoby przesunąć okres jego edukacji w Braniewie o rok. Zob. *Die Matrikel*, nr 196, 224.

[215] Por., *Berg*, w: *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 2, Lipsk 1839, s. 107.

[216] *Die Matrikel*, nr 94.

[217] Ibidem, nr 185.

[218] Ibidem, nr 204.

[219] Ibidem, nr 212.

[220] Ibidem, nr 174.

[221] Ibidem, nr 21.

stał Inflantczyk Gustavus Ducarus[222]. Z kolei do biskupa lwowskiego, po pięciu latach nauki, został wysłany Stephanus Gossinsky[223]. Ponadto służącymi przy biskupie wendeńskim, byli pochodzący z Rygi Casparus Drucker, który opuścił alumnat w 1589 roku[224] oraz Christophorus Zimmerman, który zakończył swoją naukę w 1597 roku[225]. Następnie Georgius Petri[226] został powierzony biskupowi Piotrowi Tylickiemu, a Paulus Songol[227] z Inflant, zostawszy kapłanem w 1612 roku, w maju tego roku udał się do biskupa inflanckiego. Podobnie Inflantczyk Jodochus Riemer[228], który po zakończeniu nauki w 1599 roku, został dworzaninem arcybiskupa wileńskiego. Znany jest także pochodzący z Gdańska alumn Georgius Riemer[229], który po ukończeniu studiów został wysłany do biskupa poznańskiego.

Zdarzały się również przypadki podejmowania zdecydowanie odmiennej ścieżki kariery, kiedy to alumni wybierali wolne zawody. W tym gronie możemy wyróżnić kilku alumnów związanych z medycyną, w tym lekarzy: Ślązak Balthasar Debitz[230], Szwedzi Samuel Graben[231], Olaus Starck[232] i Petrus Arvidi[233]; Inflantczyk Joannes Bavarus[234] oraz Szkot M. Georgius[235]. Byli też doktorzy medycyny: Duńczycy Andreas Jonoles[236] i pochodzący z Rygi Antonius a Grave[237]. Natomiast jako student medycyny został wymieniony Guilhelmus Corvinus[238].

Nieco mniej prestiżowy był zawód krawca. Wybrał go Szwed Aquinus Nicolai[239], o którym pisano, że nie był odpowiedni do nauki. Identycznie było w przypadku Szweda Laurentiusa Laurentii[240], który również poświęcił się temu zawodowi, i podobnie jak jego rodak, słabo radził sobie w nauce.

Alumni wykorzystywali także swoje wykształcenie wiążąc przyszłość z edukacją. Spotykamy wpisy informujące o zatrudnieniu absolwentów w charakterze

[222] Ibidem, nr 100.
[223] Ibidem, nr 109.
[224] Ibidem, nr 165.
[225] Ibidem, nr 247.
[226] Ibidem, nr 333.
[227] Ibidem, nr 407.
[228] Ibidem, nr 288.
[229] Ibidem, nr 182.
[230] Ibidem, nr 83.
[231] Ibidem, nr 85. Uczył się w Pradze, a następnie w Rzymie, gdzie został doktorem medycyny, po czym służył opatom pelplińskim.
[232] Ibidem, nr 134.
[233] Ibidem, nr 252. Lekarz w Gdańsku.
[234] Ibidem, nr 278.
[235] Ibidem, nr 322. Praktykował w Braniewie.
[236] Ibidem, nr 271.
[237] Ibidem, nr 392. Doktor medycyny i matematyk, lekarz w *Daventriae*.
[238] Ibidem, nr 296. Studiował medycynę we Francji, w Pont-à-Mousson.
[239] Ibidem, nr 30.
[240] Ibidem, nr 71.

rektorów szkół parafialnych, czy też ich pomocników[241]. Tak było w przypadku następujących alumnów: Joannes Benedicti[242] – *ludirector Claudiopolitanus*; Samuel Binnichius[243] – udał się do Pragi w 1597 roku, gdzie został rektorem; Ludovicus Pomlovius[244] – rektor w Lubawie, czy Valentinus Gabriel[245] – *agit ludimagistrum Lubaviae*. Ponadto Franciscus Uduarhellius[246] pełnił funkcję nauczyciela w Alba Julia w Siedmiogrodzie oraz Siguardus Norvaegus[247], który pomagał rektorowi w Braniewie. Natomiast jeden z absolwentów, Michael Hillafius[248] był nawet regensem Alumnatu Papieskiego w Braniewie w latach 1623–1626. Drugi zaś, Nicolaus Heckerus[249], pełnił funkcję regensa Seminarium Diecezjalnego w Braniewie w latach 1652–1653, a także kolegium w latach 1653–1658.

Do grona osób związanych z szeroko pojętą edukacją, możemy zaliczyć także alumnów, którzy trafili na dwory możnych w roli pedagogów. Przykłady stanowią: Martinus Goltbach[250], który był pedagogiem u księcia Czartoryskiego, dalej Matthias Kipsz[251], który pełnił tę funkcję u księcia Radziwiłła w Nieświeżu, a następnie Joannes Kaal[252], który w czasie potopu szwedzkiego był pedagogiem *dominorum Tesshoviliven*, a dzięki rodzicom wychowanków otrzymał probostwo w Inflantach. Ponadto David Kirchammer[253], który po trzech latach nauki w alumnacie został pedagogiem dzieci wojewody chełmińskiego, Ernesta Weiera[254]. Wychowawcą woje-

[241] Szkolnictwo na szczeblu parafialnym zaczęło rozkwitać w związku z postanowieniami soboru trydenckiego. Na Warmii pod koniec XVI wieku szkół tego rodzaju było ponad 80. W kilku wpisach zauważamy w matrykule terminy *ludirector*, a także *ludimagister*. *Ludirector* oznaczał rektora szkoły, określanego także w dokumentach terminem *ludimagister* – nauczyciel. Zob. J. Hochleitner, *Szkoły parafialne w epoce staropolskiej na przykładzie Warmii i Kujaw*, Studia Elbląskie, 2007, t. 8, ss. 37–41.

[242] *Die Matrikel*, nr 205. Dzisiejsze Kluż-Napoka w północno-zachodniej części Rumunii.

[243] Ibidem, nr 244.

[244] Ibidem, nr 365.

[245] Ibidem, nr 211.

[246] Ibidem, nr 218.

[247] Ibidem, nr 18.

[248] Ibidem, nr 303; *Braniewo*, w: EJ, s. 65.

[249] *Die Matrikel*, nr 565; *Braniewo*, w: EJ, s. 65.

[250] *Die Matrikel*, nr 445.

[251] Ibidem, nr 651; J. Poplatek, *Wykaz alumnów*, s. 37.

[252] *Die Matrikel*, nr 751. Wydawca matrykuły proponuje odczytanie nazwiska jako Tyszowicz.

[253] Ibidem, nr 76.

[254] Ernest Weiher był pułkownikiem za panowania Zygmunta II Augusta, starostą m.in. puckim, zmarł zaś jako wojewoda chełmiński. W 1585 roku, w sędziwym już wieku, miał dzięki staraniom ks. Piotra Skargi porzucić luteranizm i przyjąć wiarę katolicką. W 1564 roku walczył w Inflantach, gdzie wziął jako zakładnika ks. Krzysztofa Meklemburskiego, koadiutora arcybiskupa ryskiego, a także bronił Inflant przed wojskami szwedzkimi i moskiewskimi. W czasie rządów Stefana Batorego walczył z Gdańszczanami, a później także w czasie królewskich kampanii, połockiej i pskowskiej. Ożenił się z Anną Mortęską, siostrą wojewody chełmińskiego Ludwika Mortęskiego. Z tego związku przyszło na świat pięć córek i sześciu synów: Franciszek, Jan, Dymitr, Melchior, Ludwik oraz Marcin Władysław. Być może to właśnie poprzez Piotra Skargę wychowawcami synów Weihera zostało dwóch absolwentów Alumnatu Papieskiego w Braniewie. Ponadto Ernest w sprawach wojskowych wspierał kardynała Jerzego Radziwiłła, namiestnika króla Batorego w Inflantach. Odbywało się to w czasie starań o rekatolizację Inflant, do której to akcji król wciągnął jezuitów. Możliwe, że była to również okazja dla Weihera, aby przyglądać się ich pracy i przekonać się o jakości edukacji jezuickiej, ufając jej na tyle, aby powierzyć funkcję pedagogów wspomnianym absolwentom. Zob. *Weiher*, w: *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych*

wodziców był także kolejny absolwent alumnatu braniewskiego, Jacobus Herinet[255]. Z Weierami związał się także Abrahamus Gadolaenus[256], który był kapelanem przy Janie Weierze, synu wspomnianego Ernesta i późniejszym wojewodzie chełmińskim.

Z kolei Jacobus Moscus[257], około 1582 roku został wysłany najprawdopodobniej na dwór arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego, gdzie pełnił funkcję pedagoga jego bratanków[258]. Natomiast pedagogiem bliżej nieokreślonego szlachcica polskiego był Adolarius Grimmius[259]. Ponadto matrykuła braniewska notuje: pełniącego funkcję pedagoga w Danii – Villichius Vestovius[260]; pedagoga pewnych szlachciców w Braniewie – Georgius Spillmannus[261], a także pedagogów Matthiasa Hanniusa[262] i Erthmannusa Scaibotha[263], bez określenia konkretnego miejsca.

Matrykuła Alumnatu Papieskiego w Braniewie stanowi nieocenione źródło dla poznania jego uczniów. Dzięki lekturze zawartych w niej wpisów dowiadujemy się m.in. o burzliwych losach wielu absolwentów pochodzenia skandynawskiego, którzy przekraczali Bałtyk, decydując się na edukację w jezuickich placówkach w Braniewie, Ołomuńcu, czy Wilnie. Wybierając się w tę drogę nierzadko sprzeciwiali się własnym rodzinom, a także represyjnemu ustawodawstwu krajów, z których pochodzili. Jednak podróż ta często okazywała się bezpowrotna, co w dużej mierze przekreślało realizację statutowego założenia alumnatu. Mimo tego wychowankowie wspomnianych papieskich kolegiów otrzymywali gruntowne wykształcenie, a wielu z nich zasiliło szeregi duchowieństwa świeckiego, jak i zakonnego,

autorów, rękopismów, dowodów urzędowych, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1842, t. 9, ss. 265–275; S. Cieślak, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny*, Kraków 2003, s. 154.

[255] *Die Matrikel*, nr 291.

[256] Ibidem, nr 326.

[257] Ibidem, nr 93.

[258] Jan Dymitr Solikowski urodził się w najprawdopodobniej w Sieradzu w 1539 roku. Kształcił się w Akademii Krakowskiej, następnie w Rzymie, gdzie przyjął święcenia kapłańskie. Przebywał na dworach arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Uchańskiego, a także Walentego Dembińskiego i Jana Chodkiewicza. Pełnił obowiązki sekretarza królewskiego Zygmunta II Augusta. W tym czasie odbywał poselstwa do Prus Książęcych, Inflant i Francji. Był opatem w Wąchocku i Sieciechowie. W 1583 roku objął arcybiskupstwo lwowskie. Był także autorem licznych dzieł z zakresu teologii, polityki, historii, a także utworów poetyckich. Zmarł w 1603 roku. W swoim testamencie wspomina dwóch braci: Alberta, którego poleca królowi Zygmuntowi III Wazie, a także Stanisława, który zmarł służąc królowi. Następnie dodaje, aby król był dla ich dzieci: „[…] dobrotliwym Ojcem i Panem". Świadczy to o trosce, jaką arcybiskup obdarzał swoich bratanków. Solikowski miał ich sześciu: Vitalisa Floryana, Hieronima, Wojciecha, Jana Teodora, Stanisława i Mikołaja. Zgodnie z matrykułą, Jacobus Moscus, miał być ich nauczycielem. Zob. *Solikowski*, w: *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1841, t. 8, ss. 452–455; A. Chmielowski, Życiorys księdza Jana Dymitra Solikowskiego arcybiskupa lwowskiego, Kraków 1890, ss. 3–6, 22.

[259] *Die Matrikel*, nr 302.

[260] Ibidem, nr 304.

[261] Ibidem, nr 332.

[262] Ibidem, nr 473.

[263] Ibidem, nr 563.

pozostając w diecezji warmińskiej, bądź pracując poza jej granicami.

W niniejszej pracy starano się przedstawić w szczególności sylwetki absolwentów, którzy pojawili się w otoczeniu króla Zygmunta III i jego następcy, Władysława IV. Alumnat Papieski w Braniewie zapewniał emigrantom z krajów północnych schronienie i możliwość zdobycia gruntownego wykształcenia, nie zawsze wiążącego się ze wstąpieniem w szeregi duchowieństwa. Liczne ich przykłady świadczą w pewnym stopniu o opiece, jaką pierwszy Waza na tronie Rzeczpospolitej otaczał emigrantów, włączając ich w poczet swego szwedzkiego dworu i pracowników kancelaryjnych. W otoczenie władcy kilku z absolwentów skierował także Antonio Possevino, gorący orędownik idei zakładania alumnatów papieskich.

Informacje zaczerpnięte z matrykuły i literatury przedmiotu mogą stanowić przyczynek do dalszych badań. W celu dokładniejszego ustalenia losów poszczególnych absolwentów, w tym roli jaką odgrywali oni w otoczeniu króla, kancelariach koronnych, a także kancelarii szwedzkiej, konieczne będzie przeprowadzenie rozległej kwerendy w archiwach świeckich, jak i kościelnych. Szczegółowe badania mogłyby w pewnym zakresie uzupełnić wiedzę dotyczącą relacji polsko-szwedzkich na przełomie XVI i XVII wieku, a także dziejów panowania Zygmunta III.

Rafał Zielonka, *Das Schicksal der Studenten des päpstlichen Alumnats in Braunsberg im 16. und im 17. Jahrhundert*

Zusammenfassung

Dank der Jesuiten wurde Braunsberg zu einem wichtigen und populären Bildungszentrum. Das hiesige Jesuitengymnasium, das Diözesan–Seminar, und seit 1578 auch das Päpstliche Seminar gehören zur ehrenvollen Geschichte des Ermlands. Die letztere Bildungsanstalt bildete Studenten im Geiste des katholischen Glaubens aus. Die Aufgabe der Absolventen, die anfangs größtenteils aus den skandinavischen Ländern stammten, war nach der Rückkehr in ihre Heimat, die Landsleute für die katholische Kirche zurückzugewinnen. Viele Finnen, Norweger und Schweden waren aber wegen der antikatholischen Gesetze und der politischen Situation nicht im Stande, dies zu tun, und denjenigen, die es versucht haben, drohte die höchste Strafe. Aus diesem Grund verminderte sich der Zustrom der Skandinavier in das Päpstliche Seminar. Viele Absolventen traten ihre Ämter nach dem Empfang der Priesterweihe in der Ermländischen Diözese an, viele von ihnen fanden sich in der Umgebung des Königs Sigismund III. Wasa.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

Rafał Zielonka, *The Fate of the Students of the Papal Alumnate in Braniewo in the 16th and 17th Centuries*

Summary

Thanks to the Jesuits, Braniewo became an important and popular educational centre. The Jesuit gymnasium, diocesan seminary and from 1578 a papal seminary have also been praised in Warmia's history. The role of the latter institution was to educate students in the spirit of the Catholic faith. The task of the graduates originating largely from the Nordic countries was to return to their homeland and promote their re-Catholicisation. However, many Finns, Norwegians and Swedes, due to the anti-Catholic legislation of these countries and the fluctuating political situation, could not cope, and those who tried were in danger of receiving the highest punishment. For

this reason, the influx of Scandinavians into the papal seminary fell dramatically. Many graduates after their ordination took up work in, amongst other places, the diocese of Warmia, and some of them found their place in the circle of King Sigismund III Vasa.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Mgr Rafał Zielonka
Wydział Nauk Historycznych i Społecznych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie
r_zielonka@wp.pl

Źródła drukowane

Catalogus
1842 *Catalogus eorum qui ex Regnis et tractu Septentrionis ad Seminarium Pontificium Brunsbergense venerunt ab haeresi, ut ibi excolerentur in fide catholica, vel ad alia Seminaria mitterentur*, w: *La Suède et le Saint–Siège sous les rois Jean III, Sigismond III et Charles IX*, t. 3, wyd. A. Theiner, Paryż, ss. 362–365.

Die Matrikel
1925 *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798*, wyd. G. Lühr, Braunsberg.

Ordynacja
2004 *Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa.

Ratio
1842 *Ratio et leges Gregorii XIII. Pontificis Maximi nomine promulgatae in Fundatione Seminariorum Olomuci in Moravia et Brunsbergae in Prussia*, w: *La Suède et le Saint–Siège sous les rois Jean III, Sigismond III et Charles IX*, t. 2, wyd. A. Theiner, Paryż 1842, ss. 416–419.

Opracowania

Achremczyk Stanisław
2012 *Alumnat Papieski i jego uczniowie w XVII wieku*, w: *Kultura–Historia–Książka. Zbiór studiów*, red. A. Dymmel, B. Rejakowa, Lublin, ss. 53–64.

Achremczyk Stanisław, Szorc Alojzy
1995 *Braniewo*, Olsztyn.

Bendza Marian
2010 *Reforma monastycyzmu wschodniego (bizantyńskiego) w Kościele unickim*, Rocznik Teologiczny, t. 52, z. 1–2, ss. 141–161.

Bogucka Maria
2006 *Some aspects of the Polish–Swedish relations in the 2nd half of the 16th – 1st half of the 17th centuries*, w: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, t. 2, red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki, Wrocław 2006, ss. 421–425.

Charkiewicz Walerian
1929 *Ostatnie lata Alumnatu Papieskiego w Wilnie*, Ateneum Wileńskie, t. 6, z. 1–2, ss. 109–132.

Chmielowski Antoni
1890 Życiorys księdza Jana Dymitra *Solikowskiego arcybiskupa lwowskiego*, Kraków.

Cieślak Stanisław
2003 *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny*, Kraków.

Czapliński Władysław
1979 *Cień Polski nad Sundem. (Kartki z dziejów dyplomacji w latach 1621–1626)*, Kwartalnik Historyczny, t. 86, z. 2, ss. 321–341.

Dobrowolska Wanda
1934 *Do dziejów dworu królewskiego w Polsce*, Kwartalnik Historyczny, t. 48, z. 1, ss. 319–336.

Donnelly John P.
2004 *Antonio Possevino: From Secretary to Papal Legate in Sweden*, w: *The Mercurian Project: Forming Jesuit Culture*, red. T. M. McCoog, Saint Louis, ss. 323–349.

EJ
2004 *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków.

Gach Piotr
1989 *Germanicum. Pontificio Collegio Germanico–Ungarico*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin, kol. 1007.

Garstein Oskar
1992 *Rome and the Counter–Reformation in Scandinavia. Jesuit educational strategy: 1533–1622*, t. 3, Leiden–New York–København–Köln.

Giese Simone
2006 *Swedish students in Europe in the decades leading up to the Swedish Stormaktstid*, w: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, t. 2, red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki, Wrocław, ss. 603–607.

Grzebień Ludwik
2012 *Antonio Possevino a sprawa katechizmów w językach narodowych*, w: *Antonio Possevino SJ (1533–1611)*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków, ss. 349–372.

Niesiecki Kasper
1839 *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 2, Lipsk.

Herbst Stanisław
1968 *Z dziejów szwedzkiej emigracji w Polsce na przełomie XVI/XVII w.*, w: *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*, red. J. Kapuścik, W. J. Podgórski, Warszawa, ss. 189–202.

Hochleitner Janusz
2007 *Szkoły parafialne w epoce staropolskiej na przykładzie Warmii i Kujaw*, Studia Elbląskie, t. 8, ss. 33–46.

Inglot Marek
1998 *Uczniowie–sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, Kraków.

Kersten Andrzej
1973 *Historia Szwecji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Kieniewicz Leszek
1986 *Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. 4, red. A. Izydorczyk, A. Wyczański, Warszawa, ss. 33–67.

Kopiczko Andrzej
2000 *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821. Słownik*, cz. 2, Olsztyn.
2004 *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821. Studium prozopograficzne*, cz. 1, Olsztyn.
2015 *Seminarium Papieskie w Braniewie*, w: *Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum" (1565–2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015, ss. 87–94.

Krawczuk Wojciech
1993 *Pisarze kancelarii koronnych Zygmunta III Wazy*, Studia Historyczne, 1993, t. 36, z. 2, ss. 149–164.
2002 *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków.
2007 *Szwedzka kancelaria królewska (wiek XVI – początek XVIII)*, w: *Belliculum Diplomaticum II Thorunense*, red. W. Chorążyczewski, J. Tandecki, Toruń 2007, ss. 57–63.
2008 *Kancelaria pokojowa za Wazów*, w: *Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa, ss. 47–54.
2012 *Szwecja wobec prób rekatolicyzacji w drugiej połowie XVI wieku w świetle nowszych badań*, w: *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków, ss. 217–226.

Kumor Bolesław
1973 *Alumnaty Papieskie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin, kol. 394–395.

Kuźmina Dariusz
2013 *Wazowie a Kościół w Rzeczypospolitej*, Warszawa.

Lechicki Czesław
1932 *Mecenat Zygmunta III i życie umysłowe na jego dworze*, Warszawa.

Lepszy Kazimierz
1939 *Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków.

Michalewicz Jerzy
1966 *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, t. 11, ss. 161–180.
1979 *Polish–Swedish relations in the late sixteenth century (Sigismund Vasa's Swedish Court)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne, t. 61, ss. 35–56.

Mikkola Jooseppi Julius
1931/32 *Finlandja a Wilno*, Ateneum Wileńskie, t. 8, ss. 136–142.
Natoński Bronisław
1959 *Graben Marek Ludwik*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 460.

Natoński Bronisław, Poplatek Jan
1959 *Graben Wojciech*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa, ss. 460–461.

Nowicki Tomasz
2003 *Słownik biograficzny rządców parafii archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku*, Lublin.
2015 *Absolwenci Alumnatu Papieskiego w Braniewie zaangażowani w duszpasterstwo parafialne na Pomorzu*, w: *Cor Dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum" (1565–2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn, ss. 195–212.

Obirek Stanisław
1997 *Antonio Possevino SJ i jego misja do Szwecji*, Nasza Przeszłość, t. 88, ss. 91–108.

Piechnik Ludwik
1958 *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, Nasza Przeszłość, t. 7, ss. 5–72.

Poplatek Jan
1929a *Powstanie Seminarjum Papieskiego w Wilnie (1582–1585)*, Ateneum Wileńskie, t. 6, z. 1–2, ss. 47–71.
1929b *Powstanie Seminarjum Papieskiego w Wilnie. (Dokończenie)*, Ateneum Wileńskie, t. 6, z. 3–4, s. 429–455.
1936 *Wykaz alumnów Seminarjum Papieskiego w Wilnie 1582–1773*, Wilno.

Sinko Tadeusz
1936 *Boierus Laurentius*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków, ss. 234–235.

Szorc Alojzy
1995 *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum". Zarys dziejów*, Olsztyn.
1998 *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*, Olsztyn.
1999 *Dzieje Warmii 1454–1660. Stan badań i postulaty badawcze*, Olsztyn.

Ślaski Kazimierz
1968 *Z dziejów stosunków kulturalnych polsko–szwedzkich w XVII w.: Jan i Arnold Messeniusowie*, Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Pomorzoznawcza, t. 11, nr 17, ss. 7–25.

Tomczak Andrzej
1962 *Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w.*, Archeion, t. 37, ss. 235–252.

Tyszkowski Kazimierz
1932/33 *Poszukiwania archiwalne w Rzymie dla Zygmunta III*, Przegląd Historyczny, t. 30, z. 1, ss. 195–203.

Wiśniewski Jan
2016 *Edukacja misjonarzy dla krajów protestanckich w Alumnacie Papieskim w Braniewie (1579–1798)*, Nurt SVD, t. 2, z. 2, ss. 40–48.

Wojtyska Henryk Damian
1997 *Niektóre zagadnienia dotyczące genezy i organizacji Papieskiego Kolegium Misyjnego w Braniewie*, Studia Warmińskie, t. 34, ss. 131–149.
Załęski Stanisław
1905 *Jezuici w Polsce. Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce*, t. 4, cz. 1.

Zawadzki Wojciech
2000 *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn.
2009a *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego w latach 1525–1821, Słownik*, t. 2, Elbląg.
2009b *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego w latach 1525–1821. Studium prozopograficzne*, t. 1, Elbląg.
Zielonka Rafał
2016 *Rola Alumnatu Papieskiego w Braniewie w próbach rekatolicyzacji Skandynawii w XVI i XVII wieku*, Rocznik Elbląski, t. 27, ss. 87–124.

Żądłowski Dawid
2008 *Sekretarze królewscy Władysława IV Wazy w kancelarii królewskiej*, w: *Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa, ss. 55–68.

Sławomir Jan Maksymowicz

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW I WOJNY ŚWIATOWEJ W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W OLSZTYNIE

Słowa kluczowe: Pierwsza wojna światowa w Prusach Wschodnich, grobownictwo wojenne po I wojnie światowej w Prusach Wschodnich, pomnik bitwy pod Tanenbergiem

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg in Ostpreußen, Das Schicksal der Zivilbevölkerung, Kriegsgräber nach dem Ersten Weltkrieg in Ostpreußen, Denkmal für die Schlacht von Tannenberg

Keywords: The First World War in East Prussia, The fate of the civilian population, The war tombs in East Prussia after first word war, The statue of the Battle of Tannenberg

Wybuch I wojny światowej był poprzedzony wyścigiem zbrojeń na olbrzymią skalę. Producenci zbrojeniowi produkowali w dużych ilościach coraz nowsze narzędzia śmierci. Na polach bitew tej wojny po raz pierwszy został użyty czołg, na szeroką skalę użyto ciężkich i ręcznych karabinów maszynowych, pojawiły się pierwsze pistolety maszynowe. Dużą ewolucję przeszedł stosunkowo nowy wynalazek, jakim był samolot. Po raz pierwszy użyto też tak przerażającej w swych skutkach broni, jak miotacze płomieni czy gazy bojowe. Tocząca się w latach 1914–1918 wojna światowa, w konsekwencjach społeczno-politycznych okazała się tragiczna. W jej wyniku śmierć poniosły dziesiątki milionów osób po obu stronach frontu, jeszcze więcej zostało rannych, wielu z nich stało się kalekami na zawsze.

Autor postawił sobie następujące pytania: 1) jakie źródła archiwalne zachowały się w Archiwum Państwowym w Olsztynie? 2) Czego one dotyczą? 3) Gdzie – w jakich zespołach można je znaleźć?

Zamiarem autora było ukazanie przebiegu I wojny światowej na podstawie archiwaliów zgromadzonych w zasobie APO oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim* na 1916 rok, oraz na 1917, przechowywanymi w zasobie Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie. Akta, zgromadzone w zasobie APO są różnorodne

i pozwalają na wszechstronne poznanie zagadnień związanych z przebiegiem tego wielkiego konfliktu zbrojnego. Obejmują one: mobilizację, przebieg działań zbrojnych, okupacji rosyjskiej, a także badanie przestępstw i zbrodni wojennych, jakich dopuścił się agresor na miejscowej ludności cywilnej. Osobny aspekt poruszony w nich dotyczy procesu odbudowy prowincji ze zniszczeń a także opieki nad inwalidami wojennymi. Jednym z najliczniejszych i najciekawszych zespołów, związanych z wydarzeniami wojny jest bez wątpienia *Tannenberg National Denkmal Verein* (dalej TNDV).

Bardzo ważne i interesujące są archiwalia z okresu poprzedzającego wybuch wojny. Przeważnie mają one związek z mobilizacją lekarzy na wypadek przyszłej wojny. Najstarsza z jednostek dotyczących tego zagadnienia powstała kilka lat przed jej wybuchem, w 1909 roku[1]. Zawiera ona rejestr lekarzy zamieszkałych w powiecie braniewskim. Dane, zawarte w poszycie zapisane zostały w formie tabeli i obejmują takie informacje, jak stopień naukowy – imię i nazwisko, data dzienna urodzenia, miejsce zamieszkania oraz stopień specjalizacji[2]. Kolejna jednostka dotycząca tego zagadnienia powstała w 1914 roku i zawiera też informacje o przygotowywaniu szpitali polowych i o ich obsadzeniu przez personel pomocniczy[3]. Na ochotnika zgłosiło się 25 członkiń Towarzystwa Patriotycznego Kobiet[4]. Wobec przygotowań do wojny przewidywano, iż konwent sióstr Katarzynek miał wystawić w okresie między 20 a 30 dniem po ogłoszeniu mobilizacji 25 sióstr[5]. W wyniku mobilizacji personelu medycznego w Prusach Wschodnich powstało kilka szpitali wojskowych, przykładowo w Węgorzewie założony został rezerwowy szpital polowy (*Reservelazaret Rastenburg*), w powiecie Darkehmen powstały dwa szpitale – *Vereinlazaret* oraz *Reservelazaret Gumbinnen*[6].

Prusy Wschodnie były jedyną prowincją II Rzeszy okupowaną podczas działań wojennych w latach 1914–1915. Fakt ten, spowodował pojawienie się w niej, jako jedynej na obszarze Niemiec akt dotyczących zniszczeń i strat wojennych. Stanowią one znaczny odsetek olsztyńskich archiwaliów. Najciekawsze i najważniejsze są akta wytworzone przez Naczelne Prezydium Prus Wschodnich - *Oberpräsidium Ostpreussen* (dalej OPO). Archiwalia dotyczące przedstawianego zagadnienia zawierają zespoły starostw powiatowych (*Landrats Amte*), na pierwszym miejscu należy wymienić tu akta wytworzone przez registraturę Starostwa Powiatowego

[1] Archiwum Państwowe Olsztyn (dalej APO), Starostwo Powiatowe w Braniewie (dalej Star. Pow. Braniewo) 10/474.

[2] Ibidem, przykładowo – dr Valentin Neumann, urodzony 1 czerwca 1861 roku, zamieszkały w Wormditt, posiadający II stopień specjalizacji (lekarz II klasy)

[3] APO, Star. Pow. Braniewo 10/473.

[4] APO, Star. Pow. Braniewo 10/475.

[5] Ibidem.

[6] Ibidem.

w Braniewie (*Landratsamt Braunsberg*) oraz w Giżycku (*Landratsamt Lötzen*). Bardzo ważne są akta wytworzone przez kancelarię Rejencji Olsztyńskiej (*Regierung Allenstein*). Interesujące są również jednostki wytworzone przez magistrat miasta Działdowa[7]. Opis Olsztyna pod okupacją rosyjską znalazł się w zespole akt miasta Olsztyna oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim*[8]. Bardzo cenny jest zespół TNDV, dotyczący kwestii budowy pomnika tej jednej z największych bitew I wojny światowej. Zawarte w nim dokumenty pozwalają na dokładne poznanie dziejów wzniesionego pod Olsztynkiem monumentu począwszy od rozpisania konkursu na jego wykonanie, aż do lat 30. XX wieku, z uwzględnieniem pogrzebu feldmarszałka Hindenburga. Zachowała się niezwykle interesująca ikonografia obiektu. W jej skład wchodzą projekty zarówno tak małego detalu, jak główka ozdobnego pamiątkowego gwoździa (w skali 2:1), jak i plansze przedstawiające cały obiekt, włącznie z infrastrukturą wokół pomnika – lokalami gastronomicznymi, stacją benzynową oraz sklepami z pamiątkami[9].

Należy podkreślić, iż opieka nad ofiarami minionej wojny aż do końca istnienia Prus Wschodnich była sprawowana przez państwo. Ślady zapisu na ten temat można znaleźć w zespole Starostwa Powiatowego w Giżycku[10]. Wśród jednostek wytworzonych przez wymienione starostwo zachowało się wiele danych dotyczących tego zagadnienia o czym świadczą nagłówkowe pieczęcie, lub informacje z nagłówka pisma[11].

Jednak konflikt zbrojny z lat lat 1914–1918 ma też i inne następstwa dla historii ludzkości, o których będzie mowa w treści tego opracowania.

Olbrzymi wyścig zbrojeń w konsekwencji musiał doprowadzić do wybuchu konfliktu zbrojnego, iskrą która „zdetonowała beczkę prochu" był zamach w Sarajewie, w którym śmierć poniósł następca tronu austro-węgierskiego - Franciszek Ferdynand wraz z małżonką Zofią. Opis zamachu został opublikowany w języku polskim w broszurze „Wojna europejska 1914", która ukazała się nakładem K. Miarki, w Miłkowie w październiku tegoż roku i kosztowała 20 fenigów[12]. Miliony młodych mężczyzn założyło mundury i chwyciło za broń, aby walczyć przeciwko sobie. Szczególnie ciężki był los Polaków. Polska od przeszło stu lat była rozdarta między Rosję, Prusy i Austrię, zaborcy stanęli przeciwko sobie, tak więc Polak ubrany w niemiecki mundur koloru *feldgrau* strzelał do swojego rodaka, niewykluczone, że do swojego krewnego mającego na sobie mundur carskiego żołnierza.

[7] APO, Akta miasta Działdowa 251/0.

[8] APO, Akta miasta Olsztyna 259/0

[9] APO, *Tannenberg National Denkmal Verein* (dalej TNDV) 631/0.

[10] APO, Starostwo Powiatowe w Giżycku (Star. Pow. Giżycko)11/1190.

[11] Ibidem, *der Vorsitzende des Kreiswohlfahrtsamts Amtliche Fürsorgestelle für Kriegsbeschädigte u. Kriegshinterbliebene* czy *Landrat und Vorsitzende des Kreisausschusses Fürsorgestelle für Kriegsbeschädigte u. Kriegshinterbliebene.*

[12] APO, Zespół *Oberpräsidium Ostpreussen (*dalej OPO), 3/I/527, *Mobilmachung 1914*, Kriegsschriften, s. 4.

Cytowana broszura informuje, że w chwili jej wydania walczyło przeszło milion polskich żołnierzy, największa ich liczba była w armii rosyjskiej[13]. Sposób opracowania jest opisowy – naoczny świadek przedstawia walki m.in. o zdobycie twierdzy w Liège w Belgii[14].

Bardzo interesujący jest opis walk o Szczytno (Ortelsburg) i Dąbrówno (Gilgenburg) w Prusach Wschodnich[15]. Wypełniając zobowiązania, sojusznicze wojska rosyjskie już w sierpniu 1914 przekroczyły granice Prus Wschodnich. Broniąca tę prowincję 8 armia niemiecka, dowodzona przez nieudolnego generała Maxa von Prittvitza und Gaffrona (dość szybko zdymisjonowanego i zastąpionego przez powołanego z emerytury generała Paula von Hindenburga). Przeciwko niej stanęły dwie armie rosyjskie – 1, zwaną niemeńską lub wileńską, dowodzoną przez Pawła Rennenkamfa i 2, tzw. warszawską, na czele której stał generał Aleksander Samsonow była w odwrocie. Niektóre miejscowości nie były bronione, fakt ten nie przeszkadzał jednak agresorowi w zniszczeniu niebronionej miejscowości[16]. Zwycięstwo w sierpniowej bitwie pod Tannenbergiem w konsekwencji spowodowało pojawienie się wielu jeńców wojennych (92 tysiące)[17]. Sprawa jeńców wojennych została poruszona w aktach wytworzonych w registraturze Starostwa Powiatowego w Braniewie[18].

Wobec zbliżającego się zagrożenia wojennego znaczna część ludności cywilnej opuściła swe domy i udała się na wielomiesięczną poniewierkę[19]. Liczbę uchodźców szacowano na przeszło 300 tysięcy osób. Rodziny bardziej zamożne i mające bliskich w prowincjach zachodnich prowincji cesarstwa niemieckiego udały się do nich, ubożsi tułali się po zachodnich obszarach Prus Wschodnich. Wśród wygnańców był pastor Hensel, którego los rzucił do Frankfurtu[20].

Jednak nie zawsze zachowanie się rosyjskich żołnierzy było uciążliwe dla miejscowej ludności o czym wspomina w swej książce Jan Boenigk – *W dwa dni po bitwie tomaszowiacy wracali do swoich domów. Nikt nie poniósł strat, gdyż Rosjanie niczego nie zabrali i nie zniszczyli. Właściciele ziemscy znaleźli cały swój inwentarz pasący się w okólnikach tylko krowy porykiwały żałośnie z powodu wzdętych wymion*[21].

---

[13] Ibidem.

[14] Ibidem, s. 13.

[15] Ibidem, s. 19.

[16] APO, OPO, 3/I/528, ss. 317–318, według relacji – walk w Gołdapi nie było, ale miasto zostało zniszczone.

[17] *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki* …, s. 83.

[18] APO,10/362, 10/364, *Kriegsgefangene.*

[19] APO, OPO, 3/I/530, s. 9, *Moi państwo byli nieobecni w Marggrabowej od ogłoszenia mobilizacji*, relacja Julii Boczkowskiej.

[20] *Kalendarz królewsko Pruski*…, s. 61.

[21] J. Boenigk, *Minęły wieki a myśmy ostali*, Warszawa 1971, s. 47.

Wojna przyniosła ze sobą trudności w zaopatrzeniu. Kwestii tej dotyczy treść części poszytów, wytworzonych przez registraturę rejencji olsztyńskiej[22]. Natomiast analiza treści zapisu w zespole akt Starostwa Powiatowego w Giżycku pozwala stwierdzić, iż reglamentowano papier a także tytoń[23].

W zasobie olsztyńskiego archiwum państwowego zachowały się również akta ukazujące przebieg działań bojowych. Należą do nich jednostki wytworzone przez magistrat miasta Działdowa[24]. Bardzo interesujące i ważne informacje, dotyczące m.in. krótkotrwałej okupacji Olsztyna znalazły się w wytworzonej w 1915 roku odpowiedzi na dyspozycję magistratu olsztyńskiego z dnia 10 lutego 1915 roku oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim z 1917* roku. Kolejną jednostką archiwalną, dotyczącą okupowania grodu nad Łyną jest *Allensteiner Russenzeit*[25]. W okresie międzywojennym krążyła po Olsztynie pogłoska o tym, że Olsztyn miał być zniszczony przez Rosjan, zagładzie zapobiec miało zestrzelenie samolotu z rozkazem zniszczenia miasta, z wydarzeniem tym może być związany poszyt zawierający w swej treści akta dotyczące sytuacji w Olsztynie w przedstawianym okresie[26]. Wydarzenie to zostało wykute w kamieniu i umieszczone na wykuszu olsztyńskiego ratuszu, W lutym 1915 ukazał się apel olsztyńskiego magistratu skierowany do urzędników i pracowników olsztyńskich urzędów wszystkich szczebli (*Beamte*, *Angestelte und Arbeiter*) z prośbą o sporządzenie wspomnień z wojny. Autorem ich jest mechanik olsztyńskiej elektrowni miejskiej – Reinhold Herbrig[27]. Bardzo wartościowe informacje, dotyczące życia w Olsztynie okresu I wojny światowej znajdują się w poszytach zatytułowanych *Weltkriegs 1914–1918. Sammlung von Flugblättern, Extrablättern, Behörden Bekanntmachungen*[28]. Jeden z nich zawiera informację o ujęciu i straceniu człowieka podejrzanego o szpiegostwo. Osoba ta miała przesyłać tajne dane do rosyjskiego wywiadu za pomocą hodowanych przez siebie gołębi[29].

Podczas analizy archiwaliów zachowanych w zasobie APO wyłania się dramatyczny los niemieckiej ludności cywilnej. Rosjanie dopuszczali się wielu złych uczynków na wschodniopruskich cywilach. Na parafialnych cmentarzach pojawiły się mogi-

---

[22] APO, RA, 4/141–146, *Versorgung der Bevölkerung mit Nahrunsmitteln; 4/147 Dem Verkehr mit Brotgetreide und Mehl aus dem Etatjahr*; kwestia zaopatrzenia w chleb została poruszona w jednostkach – 4/148–157; 4/158-165, *Krieg 1915, Futtermittel;* 4/167–174, *Versorgung der Bevölkerung mit Kartoffeln;* 4/175–180 dotyczyły kwestii zaopatrzenia ludności w mięso.

[23] APO, Star. Pow. w Giżycku, 11/441.

[24] APO, 251/776 *Militärische Massnahmen während des Krieges 1914/16,* czy APO 251/777, *Mobimachung 1914 Militärische Massnahmen während des Krieges 1914/ 19.*

[25] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/168.

[26] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/169, *Inliegend der Vorgänge Abschluss eines russischen Fliegers und Aufzeichnungen der Kriegerischen Ereignisse in der Stadt Allenstein während des Russeneinfalls.*

[27] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/156, *Kriegserlebnisse der Beamten,* k. 4.

[28] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/161–167.

[29] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/161.

ły ofiar. Około stu kobiet zostało zgwałconych, nie oszczędzano nawet kobiet starszych, przykładem jest 57 letnia Joanna Capeller[30]. Dochodziło do gwałtów zbiorowych[31]. Niejednokrotnie młode dziewczęta w ich wyniku zachodziły w ciążę[32]. Część kobiet nie mogła żyć ze świadomością, że padły ofiarą tak poniżającego czynu i targnęło się na swoje życie[33]. Dzieci będące wynikiem przestępstwa określano mianem – *Russenkinder* - „rosyjskie dzieci"[34]. Kwestią opieki nad dziewczętami i kobietami zajęła się m.in. organizacja o nazwie *Provinzial Verein für innere Mission*, na czele której stał pastor Kern[35]. W wyniku działalności tej organizacji (i nie tylko) znaleziono w Niemczech 300 rodzin, gotowych zaopiekować się ofiarami przemocy i ich dziećmi[36]. Nie tylko kościół ewangelicki zajmował się opieką nad poszkodowanymi kobietami, bowiem ofiarami przemocy padały nie tylko ewangeliczki. Ze strony żydowskiej zagadnieniem tym zainteresował się królewiecki rabin dr Vogelstein[37]. Losami mieszkanek prowincji wyznania katolickiego zainteresowani byli biskupi chełmiński i warmiński[38]. Należy zaznaczyć, iż ilość gwałtów nie była duża – nie przekroczyła stu.

Losem poszkodowanych w następstwie wydarzeń, jakie miały miejsce w latach wojny a dotyczyły mieszkanek Prus Wschodnich i ich dzieci zajęła się także wschodniopruska arystokratka, hrabina von der Gröben-Ponarien[39].

Wiele osób cywilnych poniosło śmierć w związku z działaniami wojennymi. Na przykład jeden z robotników folwarcznych został bez powodu postawiony pod ścianą przez wkraczających do wioski kozaków i rozstrzelany[40]. Były odosobnione przypadki palenia żywcem[41]. Na progu swojego domu został zabity weteran wojny 1871 roku[42].

Wiele osób cywilnych zostało wygnanych na Syberię. Los ten stał się udziałem zarówno kobiet i dzieci jak i starców i mężczyzn w sile wieku[43]. O losach uprowadzonej ludności cywilnej władze w Berlinie dowiadywały się za pośrednictwem

[30] APO, OPO, 3/I/529, s. 278.

[31] APO, OPO, 3/I/529, s. 295–296, skarga Augusta Neya, który zeznał, iż jego żona została wielokrotnie zgwałcona w tym raz w swoim mieszkaniu, raz w obecności sąsiada.

[32] APO, OPO, 3/I/530, s. 9, 10 listopada ofiarą gwałtu, w następstwie którego zaszła w ciążę padła Julia Boczkowska, pokojówka u kupca bydła – Karla Blocka.

[33] *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki na 1916 rok,* s. 64, znajomy autora relacji – księdza Hensla po powrocie z wojennej wędrówki zastał dzieci bez żony „powieszoną na drzewie znalazł" co może nasuwać przypuszczenie, że uciekła do lasu i powiesiła się, chociaż nie można wykluczyć morderstwa.

[34] APO, OPO, 3/I/530, s. 27.

[35] APO, OPO, 3/I/529, s. 137/138, pismo datowane na dzień 27 lipca 1915 roku.

[36] Ibidem.

[37] Ibidem.

[38] Ibidem, s. 136.

[39] Ibidem, s. 128/129.

[40] APO, OPO, 3/I/528, ss. 43, 31 sierpnia 1914 roku patrol rosyjskich kawalerzystów wtargnął do gospodarstwa właściciela von Oppenkowskiego – zabudowania (kolonia(?)) Lengainen, ujął 20 letniego robotnika – Paula Fommerdicha, wyprowadził go pod ścianę i rozstrzelał, bez żadnego powodu.

[41] Ibidem, *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki…*, s. 100.

[42] APO,10/I/238, s. 45.

[43] *Kalendarz królewsko Pruski…*, s. 78, żołnierze rosyjscy porywali do niewoli kobiety i dzieci, s. 63 do Rosji został uprowadzony 73 letni superintendent z Pisza.

ambasad państw neutralnych np. Szwecji[44]. Innym państwem neutralnym, z którego informacji korzystano była Dania[45].

Miejscowości wschodniopruskie przez które przetoczyła się wojna były bardzo zniszczone. O skali zniszczeń może świadczyć ilość i zawartość poszytów, zatytułowanych np. *Kriegsschäden*[46]. Zawierają one treści związane z tym problemem. Jednym z bardziej zniszczonych miast było Działdowo, o czym może świadczyć fakt, że na temat zniszczeń wojennych tej miejscowości powstało kilka tomów akt[47]. Wspomniana wyżej jednostka zawiera rejestr obiektów zniszczonych bądź uszkodzonych podczas działań wojennych. Jednym z takich obiektów była siedziba działdowskiego magistratu[48]. Kolejna jednostka w tym zespole zawiera wykaz zniszczeń lub uszkodzeń na poszczególnych działkach[49]. Interesujące są także dane o drobnych zniszczeniach, jakie dotyczyły obywateli miasta Działdowa[50].

Pod krótkotrwałą okupacją rosyjską znalazł się Olsztyn. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że zachowanie okupantów w Olsztynie było bez zarzutu, kazali sobie upiec chleb z dostarczonej przez siebie mąki. Relację z tego okresu zostawił wspomniany wcześniej pracownik elektrowni olsztyńskiej, Reinhold Herbrig – *w czwartek 27 sierpnia [1914] spotkałem około 11 przed południem pierwszych żołnierzy rosyjskich w mieście*[51].

Były przypadki, kiedy to dana miejscowość dwukrotnie znalazła się pod okupacją rosyjską. Zachowanie się poddanych cara Mikołaja II za pierwszym razem było bez zarzutu, podczas gdy następnym razem los tychże miejscowości okazał się dla nich mniej łaskawy[52].

Po zakończeniu działań wojennych władze prowincji zajęły się zbieraniem informacji o niewłaściwych wyczynach, popełnianych przez okupanta[53].

Prusy Wschodnie po ostatecznym zakończeniu okupacji mogły przystąpić do odbudowy. W pierwszej kolejności ustalono reguły, według których postanowiono wypłacać odszkodowanie jej ofiarom[54].

---

[44] Ibidem, s. 78.

[45] Ibidem, s. 78.

[46] APO, 251/I/779, akta miasta Działdowa, APO,10/I/239 i wiele innych o zbliżonym tytule.

[47] APO,251/I/ 780-783 *Kriegsschäden von Stadt Soldau (zniszczenia wojenne miasta Działdowo),* kilka dalszych nosi tytuł *Kriegsschäden und Vorentschädigen*, dotyczyły one zniszczeń wojennych i wypłaty odszkodowań za nie.

[48] APO,251/I/ 780.

[49] APO,251/I/ 781, k. 81 straty poniesione przez rzeźnię.

[50] APO,251/I/ 784, k. 4, tabela dotycząca drobnych zniszczeń wojennych – zawarte zostały w niej informacje o tym kto (imię i nazwisko, zawód i stan cywilny) oraz kwotę poniesionych strat, np. straty poniesione przez wdowę Luizę Fischer oszacowane zostały na 280 marek.

[51] APO, Akta miasta Olsztyna, 259/156, *Kriegserlebnisse der Beamten,* k. 4.

[52] APO,10/I/238, s. 47.

[53] Zagadnienia dotyczące ścigania zbrodni popełnionych podczas I wojny światowej znalazły się w aktach Rejencji Olsztyńskiej.

[54] APO,10/I/236.

Warto wspomnieć o tym, iż dnia 21 sierpnia 1914 roku, a więc na samym początku wojny ukazało się pismo okólne OPO skierowane do landratów, dotyczyło ono procedury postępowania przy poznawaniu i ustalaniu szkód zaistniałych w infrastrukturze zarówno w mieniu państwowym, jak i prywatnym, poniesionym przez powiaty w wyniku działań władz okupacyjnych. Przed podjęciem decyzji o udzieleniu zapomogi miała być przeprowadzona wizja lokalna[55]. Trzeba podkreślić fakt, iż Prusy Wschodnie stały się polem jednej z największych bitew w pierwszym okresie I Wojny światowej. Objęła ona swym obszarem znaczną część prowincji. Faktem jest, że obie strony poniosły poważne straty w ludziach. Pojawiły się cmentarze wojenne, na których spoczęli polegli obu walczących stron np. Orłowo czy Łyna nieopodal Nidzicy. Część poległych spoczęło w środku lasu czy wśród pól, jeżeli starcie było małą potyczką. Miejsca tego rodzaju można określić jako samotne. Początkowo mogiły żołnierskie były proste, nie posiadały żadnych elementów artystycznych. Forma tych grobów była dowolna nie ujęta w jakieś ramy normujące ich wygląd. Wkrótce potem wysłano tajnego radcę rejencji i radcę budowlanego rejencji – Fischera do nadprezydenta. Urzędnik ten już stosunkowo wcześnie – 26 października 1915 roku skierował pismo, w którym zwrócił uwagę na potrzeby powołania do życia komitetu mającego zająć się poprawą artystycznej strony cmentarzy wojennych[56]. Bardzo ciekawe są projekty ujednoliconych drewnianych krzyży na mogiły żołnierskie znajdują się one w poszycie wchodzącym w skład zespołu akt Starostwa Powiatowego w Braniewie[57]. Kwestia grobownictwa wojennego, opieki nad cmentarzami jest ujęta w aktach wytworzonych przez registraturę Starostwa Powiatowego w Giżycku[58].

Wartościowym zespołem, zawierającym ciekawe informacje o I wojnie światowej na przedstawionym obszarze jest zespół akt *Tannenberg National Denkmal Verein*[59]. W celu wzniesienia pomnika został powołany do życia komitet. Na jego czele stanął emerytowany generał major Hans Kahns. Oprócz niego w zarządzie znaleźli się m.in. Max Johann Adolf Otto Tortilowicz von Batocki, Franz Wiehl, Gustav Adolf Henkel[60]. Monument został wzniesiony w oddalonej o 1,5 km na południowy zachód od Olsztynka Sudwie na obszarze 3170 m²[61]. Na obszar ten składały się trzy działki – Gustawa Lutzka (1510 m²), Gottlieba Stetzkowskiego (840 m²) i Paula Engela (820 m²)[62]. Na tym wielkim obszarze wzniesiony został

[55] Ibidem.
[56] APO, OPO, 3/I/33.
[57] APO, 10/I/ 99, *Soldatengräber.*
[58] APO,11/I/ 1244, *Kriegergräberversorgen*, 11/I/ 1245, *Kriegergräber aus dem Weltkrieg.*
[59] APO, TNDV 631/0.
[60] APO, TNDV 631/0/ 1.
[61] APO, TNDV 631/0/ 10, s. 5.
[62] APO, TNDV 631/0/ 10, s. 8, nr parcel – 295/23, 298/50, 299/51.

monumentalny pomnik w postaci ośmiu wież połączonych murem. Na terenie kompleksu pomnikowego znaleźli miejsce wiecznego spoczynku polegli żołnierze obu walczących stron. Zawarte w tym zespole archiwalia są bardzo interesujące, zwłaszcza cenne są plansze z wyposażeniem wnętrz poszczególnych wież, za przykład może posłużyć wieża sztandarów[63].

W niniejszej pracy starałem się zasygnalizować kwestię I wojny światowej w archiwaliach przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie oraz w przechowywanym w zasobie Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie – *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim na 1916 rok.* Fakt, że Prusy Wschodnie znalazły się pod okupacją rosyjską ponosząc duże straty zarówno w ludziach, jak i w majątku prowincji doprowadził do wytworzenia się akt – *Kriegsschäden,* dokumentujących zniszczenia i straty poniesione przez wschodniopruską ludność i gospodarkę. W świetle zachowanych archiwaliów można poznać jak przebiegał proces odbudowy tych ziem w czasach niesprzyjających, bowiem reszta Cesarstwa Niemieckiego prowadziła wojnę na kilku frontach na zachodzie z koalicją angielsko-francuską (od jesieni 1917 roku wspieraną przez armię Stanów Zjednoczonych), na południu i wschodzie wspierając swojego austro-węgierskiego sojusznika. Mimo trudnej sytuacji państwa centralne – Austro-Węgry oraz Niemcy wspierały odbudowę zniszczonych Prus Wschodnich. W celu sprawnego procesu odbudowy prowincji zakładane były m.in. miasta bliźniacze. Mimo zniszczeń jednak podczas wojny przedstawiana prowincja była w lepszej sytuacji od zachodnich obszarów Cesarstwa Niemieckiego, z tego względu na te tereny przesiedlano obywateli z zachodnich obszarów państwa Hohenzollernów. Mimo tej ogólnoniemieckiej akcji odbudowy proces ten trwał do lat 20-tych XX wieku.

Można stwierdzić, że w zasobie APO zachowały się różnorodne archiwalia, dotyczące zagadnień życia codziennego w Prusach Wschodnich w latach wojny światowej. W jednostkach archiwalnych można znaleźć zarówno zagadnienia dotyczące niemieckich przygotowań do wojny na obszarze prowincji, jak i przebiegu wojny nie tylko w Prusach Wschodnich, ale i na froncie zachodnim – w Belgii czy Francji oraz żmudnego procesu odbudowy zniszczonych wschodniopruskich wsi i miasteczek bądź też sposobu uczczenia pamięci poległych żołnierzy obu walczących stron a także protokoły i relacje z przeprowadzonych dochodzeń dotyczących zbrodni wojennych. Archiwalia dotyczące I wojny światowej i jej następstw wchodzą w skład wielu zespołów. Najważniejszymi z nich są: Naczelne Prezydium Prus Wschodnich- *Oberpräsidium Ostpreussen*, zespoły starostw powiatowych (*Landrats Amte*), na pierwszym miejscu należy wymienić tu akta wytworzone przez registraturę Starostwa Powiatowego w Braniewie (*Landratsamt Braunsberg*) oraz

[63] APO, TNDV 631/0/ 30.

w Giżycku (*Landratsamt Lötzen*), TNDV i innych. Bogactwo zgromadzonych jednostek archiwalnych pozwala na wszechstronne zapoznanie się z problemem *Wielkiej Wojny* na Obszarze Prus Wschodnich.

Sławomir Jan Maksymowicz, *Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges in den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn*

Zusammenfassung

Man kann feststellen, dass in den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn (SAO) verschiedene Archivalien erhalten sind, die die Problematik des Alltagslebens in Ostpreußen während des Weltkrieges betreffen. In den Archiveinheiten kann man sowohl die Materialien zu Kriegsvorbereitungsmaßnahmen der Deutschen in der Provinz, als auch zum Verlauf des Krieges nicht nur in Ostpreußen, sondern auch an der Front im Westen – in Belgien oder Frankreich finden, darüber hinaus gibt es hier Materialien zum Prozess des Wiederaufbaus der ostpreußischen Städtchen und Dörfer und zum Gedenken der gefallenen Soldaten beider gegeneinander kämpfender Seiten. Archivalien, die den Ersten Weltkrieg und seine Folgen betreffen, befinden sich in den Beständen vieler Sammlungen.

Die Absicht des Autors war, den Verlauf des Ersten Weltkrieges aufgrund der SAO-Bestände sowie der Informationen aus dem *Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki* (Königlich-Preußischer Evangelischer Kalender) für das Jahr 1916 und 1917, der sich in den Beständen des OBN (Zentrum für Wissenschaftliche Forschungen) in Olsztyn befindet, aufzuschließen. Die SAO-Akten sind unterschiedlich, sie machen es möglich, eine breitere Problematik des Verlaufs dieses Krieges zu erkunden, von der Mobilisierung, über den Verlauf der Kampfeinsatzes, bis zur russischen Besatzung und Kriegsverbrechen an der örtlichen Zivilbevölkerung. Ein anderer Gesichtspunkt betrifft den Prozess des Wiederaufbaus der Provinz sowie Kriegsinvalidenfürsorge.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

Sławomir Maksymowicz, *Sources for the History of the World War in the State Archives in Olsztyn*

Summary

Various archives concerning the issues of daily life in East Prussia during World War II have been preserved in the State Archives in Olsztyn (APO). In the archival units, it is possible to find both information concerning both the German preparations for the war in the province and the course of the war not only in East Prussia, but also on the Western Front – in Belgium or France, the process of reconstruction of the destroyed East Prussian villages and towns and the means of commemorating the fallen soldiers fighting on both sides. The archives of the First World War and its consequences relate to many units.

The intention of the author was to present the history of the First World War on the basis of archives assembled in the APO and in the Royal Calendar of Prussian Evangelicals in 1916 and in 1917, stored in the Research Centre in Olsztyn. The files stored in the APO are diverse and allow for a comprehensive understanding of issues relating to the course of this war, ranging from mobilization, military operations, Russian occupation, to the crimes and war crimes committed by the aggressor on the local civilian population. A separate aspect touches on the process of reconstruction of the province from the time of destruction and includes the care of war casualties.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Dr Sławomir Jan Maksymowicz
Archiwum Państwowe w Olsztynie
slawmaksym@gmail.com

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO)

Zespół *Oberpräsidium Ostpreussen* (OPO), 3/I/: 33, 527, 528, 529, 530.
Starostwo Powiatowe w Braniewie 10/I/ 99, 236, 238, 239, 298, 362, 364, 473, 475.
Starostwo Powiatowe w Giżycku, 11/441, 1190, 1244, 1245.
Akta Miasta Działdowa 251/776, 777, 780, 781, 784.
Akta Miasta Olsztyna 259/ 156, 161, 168, 169.
Towarzystwo Narodowego Pomnika Bitwy pod Tannenbergiem (TNDV) 631/ 1, 10, 30

Źródła drukowane

Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki 1916.
Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki 1917.

Opracowania

Boenigk Jan
1971 *Minęły wieki a myśmy ostali*, Warszawa.

Karol Maciejko

OD PAŃSTWOWYCH NIERUCHOMOŚCI ZIEMSKICH DO PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH (1946–1982). CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ DO DZIEJÓW ROLNICTWA UPAŃSTWOWIONEGO W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W OLSZTYNIE

Słowa kluczowe: Rolnictwo, Państwowe Gospodarstwo Rolne, Archiwum Państwowe w Olsztynie

Schlüsselwörter: Landwirtschaft, staatliche Landwirtschaft, Staatsarchiv in Olsztyn

Keywords: Agriculture, State Farm, State Archives in Olsztyn

Wstęp

Polskie rolnictwo okresu PRL kojarzy się jednoznacznie z Państwowymi Gospodarstwami Rolnymi, czyli PGR-ami. Gdy jednak próbujemy zagłębić się w problematykę funkcjonowania tego przedsiębiorstwa, okazuje się, że powszechnie znane PGR-y, to nie monolityczne gospodarstwo, ale szereg zróżnicowanych instytucji, które przechodziły na przestrzeni lat kolejne transformacje.

Kwerenda archiwalna wymusza zdobycia podstaw wiedzy w zakresie zawiłości organizacyjnych tej, a właściwie tych, instytucji. Punktem wyjścia do dalszych analiz, jest fakt zróżnicowania hierarchicznego PGR. Najniżej w tym układzie funkcjonowało pojedyncze gospodarstwo (majątek, zespół)[1], które podporządkowane było organom PGR szczebla wojewódzkiego, nad którymi czuwała jeszcze centrala w Warszawie. Zakres zależności ulegał na przestrzeni lat zmianom, co opisano niżej – w zarysie przemian organizacyjnych.

Przedmiotem niniejszej pracy będą materiały archiwalne wszystkich instytucji PGR szczebla wojewódzkiego, przechowywane w Archiwum Państwowym

[1] Por. K. Maciejko, Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich czy Państwowe Nieruchomości Ziemskie – problem nazwy zespołu na tle dziejów jego twórcy, Archeion, 2015, t. CXVI, s. 128.

w Olsztynie (dalej: APO), z okresu 1946–1982. Chociaż rok 1982 nie kończy dziejów PGR, jednak źródła do schyłkowego okresu funkcjonowania tej instytucji znajdują się nadal u aktotwórcy, stąd nie są przedmiotem niniejszej pracy[2].

Pod ogólną nazwą: Państwowe Gospodarstwa Rolne, w omawianym okresie, kryją się w istocie następujące przedsiębiorstwa:

Nazwa instytucji	Czas funkcjonowania
Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich	1946–1949
Zarząd Okręgowy Państwowych Gospodarstw Rolnych	1949–1954
Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych	1954–1957
Wojewódzki Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych	1956–1959
Wojewódzkie Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych	1959–1975
Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej	1975–1982

W APO spuścizna aktowa wyżej przedstawionych instytucji uporządkowana jest w dwóch zespołach archiwalnych. Pierwszy z nich do zespół prosty o nazwie: Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich. Zarząd Okręgowy w Olsztynie (dalej: ZPNZ) – o numerze 2471, który skupia 318 jednostek archiwalnych, to jest 3,78 mb, z okresu 1946–1949. Kolejnym jest zespół o nazwie: Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej (dalej: Zjednoczenie PPGR), który zawiera spuściznę po następujących twórcach: Zarząd Okręgowy Państwowych Gospodarstw Rolnych; Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych; Wojewódzki Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych; Wojewódzkie Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych; Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej, czyli jest to zespół złożony, na który składa się 2058 j.a., co daje 38,35 mb.

Tak obszerna spuścizna aktowa została usystematyzowana w seriach. Podstawą tworzenia serii i podserii akt, w przypadku ZPNZ były komórki organizacyjne jakie wówczas funkcjonowały. Natomiast strukturę archiwalną zespołu Zjednoczenie PPGR oparto o nazwy instytucji, które prezentuje wyżej przedstawiona tabela. Zatem poszczególne serie akt zyskały nazwy przedsiębiorstw, które funkcjonowały w danym okresie. W ramach serii utworzono podserie, których nazwy i układ odpowiada strukturze organizacyjnej[3] poszczególnych twórców archiwalnych.

[2] Zgodnie ze sprawozdaniem likwidacyjnym Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej z 30 czerwca 1982 roku (Zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie [dalej: APO], Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie [dalej: ZPPGR], sygn. 557/2049, ss. 24–26) zasoby archiwum zakładowego zostały przekazane następcy prawnemu, czyli Zrzeszeniu PPGR w Olsztynie, kolejny spadkobierca w postaci Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa przekazał w 2003 roku dokumentację wytworzona do 1982 roku Archiwum Państwowemu w Olsztynie (Zob. APO, Księga nabytków, nr 4407/2003).

[3] Dla każdego z twórców zespołu zastosowano strukturę organizacyjną obowiązującą w dniu likwidacji instytucji.

1. Zarys przemian organizacyjnych.

1.1. Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich.

Pierwsze lata po drugiej wojnie światowej przyniosły przeobrażenia w stosunkach własnościowych i strukturze agrarnej w Polsce. Zmiany te zapowiadał już Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN) z lipca 1944 roku, a wcielił je w życie i doprecyzował dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 roku[4]. Na mocy tego dekretu *nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym* (…) *będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej i obywateli polskich narodowości niemieckiej* oraz te, *których rozmiar łączny przekraczał 100 ha powierzchni ogólnej* (…)[5] przeznaczono na cele reformy rolnej, która miała polegać na podziale ziemi *„między chłopów małorolnych, średniorolnych,* […], *drobnych dzierżawców oraz robotników rolnych"*, a nadziały miały stanowić *„własność indywidualną"*. Odstąpiono zatem od wdrażania sowieckiego modelu kolektywizacji, na rzecz stopniowych przemian.

Pomysł wyrażony w zapisach dekretu okazał się trudny do zrealizowania w specyficznych warunkach Ziem Odzyskanych. Wynikało to ze zbyt dużego obszaru do zagospodarowania i braku chętnych do osadnictwa. Jednocześnie zagadnienie szybkiego zagospodarowania ziem poniemieckich było sprawą z wielu względów zasadniczą. Wymagała tego konieczność udowodnienia na arenie międzynarodowej, że uzyskane tereny jesteśmy w stanie sprawnie zagospodarować i zintegrować z ziemiami dawnymi. Był to test skuteczności nowej władzy. Konieczność efektywnego zagospodarowania tych obszarów wymagała sprawdzonych metod i fachowców, co w znacznej mierze przyczyniło się do odstąpienia (przynajmniej w pierwszej fazie) od gwałtownej nacjonalizacji rolnictwa[6].

W styczniu 1946 roku powołano do istnienia Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich, którego struktura miała się oprzeć na Zarządzie Centralnym z siedzibą w Poznaniu oraz podległych mu Zarządach Okręgowych. Zarząd Okręgowy w Olsztynie rozpoczął swoją działalność na początku marca 1946 roku. Pierwszym dyrektorem ZPNZ został pułkownik Adam Nieniewski. Instytucja ta obejmowała powiaty: Bartoszyce, Braniewo, Górowo Iławeckie, Morąg, Nidzica, Olsztyn, Ostróda, Pasłęk, Susz, Szczytno. Na terenie województwa olsztyńskiego funkcjonował ponadto Zarząd Wschodnio-Mazurski z siedzibą w Łuczanach (dzisiejsze Giżycko)[7]. Głównym celem działalności ZPNZ było kompleksowe zago-

[4] *Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz. U. z 1944 roku, nr 4, poz. 17.

[5] Ibidem, art. 2.

[6] K. Maciejko, op. cit., ss. 125–127.

[7] Ibidem, s. 128.

spodarowanie administrowanych ziem i przygotowanie ich do przyszłej parcelacji. Jego zadania i funkcje odzwierciedla struktura organizacyjna, która mimo licznych przemian oparta była zasadniczo na następujących wydziałach i referatach:

WYDZIAŁ I – OGÓLNO-ORGANIZACYJNY[8]	
nazwa referatu	Kompetencje
Organizacyjny	sprawy organizacji zarządu i podległych jednostek; opracowanie strony organizacyjnej zjazdów, konferencji, zebrań; czuwanie mad pracą biurową; opracowanie dla Zarządu Centralnego we współpracy z innymi wydziałami sprawozdań z działalności; kontrola etatów pod względem wydajności; opracowanie danych do preliminarza w zakresie wydatków administracyjnych
Prawno-ubezpieczeniowy	opracowanie i opiniowania wewnętrznych aktów prawnych; udział w przetargach; udział w dochodzeniach karnych i cywilnych przeciwko pracownikom ZPNZ.; prowadzenie spraw emerytalnych pracowników terenowych; prowadzenie spraw podatków i danin
Społeczny	organizacja wszelkich poczynań kulturalno-oświatowych (świetlice, dziecińce, biblioteki, opieki nad matką, wczasy, kursy, odczyty, pogadanki, radiofonizacja); współpraca z organizacjami społeczno-politycznymi i młodzieżowymi; organizowanie współzawodnictwa pracy; organizowanie lecznictwa
Bezpieczeństwa i Higieny Pracy	organizacja stałej akcji poprawiającej BHP; opracowanie własnych metod i urządzeń ochronnych; ewidencja i statystyka BHP; organizacja koła BHP w zespołach i sekcji BHP w majątkach
Gospodarczy	administracja budynków ZPNZ; zakup i ewidencja materiałów biurowych; kontrola opłat za telefony; prowadzenie stołówki i kart żywnościowych; prowadzenie magazynu materiałów piśmiennych, stołówki
Kancelaria Ogólna	działa na podstawie instrukcji kancelaryjnej

Zakres zadań i funkcji Wydziału Rolnego ulegał największym zmianom i rozbudowie. Zarządzeniem Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 11 sierpnia 1948 roku o reorganizacji Wydziałów rolnych[9] komórka ta otrzymała strukturę, którą prezentuje poniższa tabela:

[8] Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Państwowe Nieruchomości Ziemskie. Zarząd Centralny w Poznaniu, sygn. 429/97, ss. 124–151, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego z dnia 10.03.1946 roku Nr. Org. 4/46 w sprawie przepisów kancelaryjnych dla Zarządów Centralnych i Zarządów Okręgowych.

[9] APO, Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich. Zarząd Okręgowy w Olsztynie [dalej: ZPNZ], sygn. 2471/3, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 11 sierpnia 1948 roku o reorganizacji wydziałów rolnych w Z.O. ZPNZ.

WYDZIAŁ II – ROLNY	
nazwa referatu	Kompetencje
Administracyjny	opracowanie zagadnień organizacji zespołów; typowanie i przygotowanie obiektów rolnych do parcelacji; kontrola protokołów zdawczo-odbiorczych przy zmianach na stanowisku administratora zespołu; wykonanie zarządzeń poinspekcyjnych; opracowanie materiału fachowego na odprawy inspektorów administracyjnych i administratorów zespołów; opracowanie wytycznych do preliminarzy budżetowych oraz kontrola i zatwierdzanie tych preliminarzy; opracowanie razem z wydziałem V preliminarza budżetowego; prowadzenie obliczeń i stałej ewidencji nadwyżek produkcyjnych zespołów; opracowanie rozdzielników dla Wydziału Zaopatrzenia i Zbytu na środki produkcji i inne materiały [rozdzielono funkcje dyspozycyjne od wykonawczych, wydział II – zlecał, a wydział III – realizował]; prowadzenie ewidencji i kontrolowanie ilościowej obsady pracowników fizycznych; utrzymywanie stałego kontaktu z Urzędami Zatrudnienia i P.U.R. oraz przeprowadzenie werbunku robotników; utrzymanie stałego kontaktu ze związkami zawodowymi; prowadzenie ewidencji obiektów wydzierżawionych; organizowanie, ewidencjonowanie i eksploatowanie obwodów łowieckich
Produkcji Roślinnej	rejonizacja i planowanie rozmiarów produkcji poszczególnych roślin w zespołach oraz związanego z tym nawożeniem; kontrolowanie płodozmianu w majątkach; kontrola zawieranych umów plantacyjnych – kwalifikowanie dokonanych zasiewów; planowanie upraw roślin specjalnych; racjonalna gospodarka materiałem nasiennym; opracowanie planu pielęgnacji i eksploatacji użytków zielonych; rejonizacja i organizacja produkcji sadowniczej i ogrodniczej oraz ustalenie jakości i rozmiarów tejże produkcji
Produkcji Zwierzęcej	organizowanie hodowli i chowu zwierząt hodowlanych i użytkowych; czuwanie nad całością zagadnień weterynaryjnych
Rybacki	bezpośrednie kierownictwo administracji gospodarstw rybnych; prowadzenie szczegółowej kartoteki gospodarstw stawowych
Przemysłu Rolnego	opracowanie planów gospodarczych dla poszczególnych zakładów przemysłowych; nadzór i kontrola ogólnej gospodarki zakładów przemysłowych
Inspektorat Mechanizacji	instruowanie administracji zespołów w dziedzinie mechanizacji rolniczej; współpraca z zarządami okręgowymi T.O.R. [Transportowa Obsługa Rolnictwa]; planowanie eksploatacji ciągników i maszyn rolnych uzgodnione z wydziałem rolnym; planowanie napraw uzgodnione z T.O.R.; opracowanie specjalnych sprawozdań; kontrola terenu w zakresie mechanizacji; kontrolowanie napraw w warsztatach; rejonizacja sprzętu mechanicznego; instruowanie personelu technicznego

WYDZIAŁ II – ROLNY	
nazwa referatu	Kompetencje
Inspektorat Mechanizacji[10]	ewidencja ciągników i maszyn; zapotrzebowanie artykułów technicznych i części zapasowych; opracowanie danych do preliminarza budżetowego ZPNZ

Również Wydział III – Zaopatrzenia i Zbytu, zasadniczą reorganizację przeszedł w roku 1948[11]. Jej wyniki przedstawia poniższa tabela:

WYDZIAŁ III – ZAOPATRZENIA I ZBYTU	
nazwa referatu	Kompetencje
Ogólny	opracowanie planu zakupu i zbytu oraz nadzór i kontrola jego wykonania; czuwanie nad współpracą z wydziałami: rolnym i finansowym
Ziemiopłodów i Żywca	sprawy: nasion oleistych; ziarna siewnego, aprowizacyjnego i paszy; ziemniaków, warzyw i owoców; inwentarza żywego, ryb
Surowców Rolno-Przemysłowych	sprawy: cukru, cykorii, mączki kartoflanej; lnu, chmielu, konopi, wikliny; wełny, włosia i skór
Środków Produkcji Rolniczej	sprawy: materiałów pędnych, smarów; opału, nawozów sztucznych; artykułów technicznych, chemikaliów, materiałów budowlanych, maszyn rolniczych i części, wozów, przyczep; nadzór nad magazynem
Transportowy	opracowanie planu transportu artykułów, przeznaczonych do zaopatrzenia zespołów względnie przeznaczonych do zbytu; organizacja i wykonanie przewozu artykułów nabywanych i zbywanych transportem kolejowym, wodnym lub samochodowym; ustalanie zasad dla organizacji transportu w zespołach; kontrola gospodarki w zakresie spraw transportowych; kontrola prawidłowości obliczeń wszelkich opłat taryfowych przy przewozach kolejowych i innych; Park Samochodowy[12] (garaże z maszynami, stacje obsługi technicznej)

Kolejny Wydział IV – Finansowy, należał do najbardziej stabilnych pod względem organizacyjnym. Restrukturyzacja przedsiębiorstwa w 1948 roku dokonała podziału Referatu Budżetowo-Finansowego, na dwie odrębne komórki: Budżetową i Finansową oraz utworzyła Referat Inwestycyjny.

[10] Ibidem, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 1 czerwca 1948 roku o reorganizacji Wydziału Mechanizacji w dziale rolnym Zarządu Centralnego ZPNZ i Inspektoratu Mechanizacji w Wydziałach Rolnych Zarządów Okręgowych ZPNZ (Nr. D. I–1/3/61/48).

[11] Ibidem, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 1 lipca 1948 roku o reorganizacji Wydziałów Zaopatrzenia i Zbytu Zarządów Okręgowych ZPNZ (Nr. D. 1/3/98/48, Org. 15/48).

[12] AAN, op. cit., sygn. 429/1, ss. 17–18, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego z 10 marca 1946 roku o tymczasowej instrukcji dla Parku Samochodowego w Zarządach Okręgowych ZPNZ, Nr Org. 6/46; APO, ZPNZ, sygn. 2471/3, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego z dnia 3 grudnia 1948 Nr. D. I–1/3/163/48 zmieniające zarządzenie z dnia 1 lipca 1948 roku Nr. D. I–1/3/98/48 Org. 15/48 o reorganizacji wydziału zaopatrzenia i zbytu. [Park Samochodowy został wyodrębniony w samodzielny referat w ramach wydziału III] .

Wydział V – Regulacji i Planowania, nie został uwzględniony w pierwotnej strukturze przedsiębiorstwa. Utworzono go w roku 1948,[13] z dotychczasowego Samodzielnego Referatu Ekonomiczno-Statystycznego, który funkcjonował od 1946 roku Zadania i porządek tej komórki organizacyjnej prezentuje tabela:

WYDZIAŁ V – REGULACJI I PLANOWANIA	
nazwa referatu	Kompetencje
Ekonomiczny	zagadnienia planowania gospodarczego; sprawy informacyjno-prasowe; kontrola i ustalanie kosztów produkcji
Statystyczny	sprawozdawczość zlecona – stała; sprawozdawczość dekadowa; sprawozdawczość dorywcza
Agrarno-Regulacyjny	ruch majątków; parcelacja i osadnictwo; regulacja rolna; pomiary rolne; melioracja
Budowlany[14]	akcja budowlana na terenie okręgu; nadzór i kontrola budowlana; opracowanie programu i planowania akcji budowlanej; sprawozdawczość

Ponadto rozwój struktur ZPNZ doprowadził do powstania najpierw Samodzielnego Referatu Personalnego 31 lipca 1947 roku[15], a następnie Wydziału Personalnego 23 lipca 1948 roku[16]. Kompetencje poszczególnych referatów tego wydziału prezentuje poniższa tabela:

WYDZIAŁ VI – PERSONALNY	
nazwa referatu	Kompetencje
Osobowy	opracowywanie zarządzeń w sprawach osobowych; załatwienie zażaleń wynikłych ze stosunku służbowego; sprawy uposażenia; wystawianie delegacji; sprawy urlopowe; wystawianie legitymacji służbowych; kontrola list obecności; prowadzenie akt osobowych i ewidencji pracowników
Kadr i Zatrudnienia	sprawy polityki personalnej; nadzór nad szkoleniem kadr pracowniczych; sprawy odznaczeń; opiniowanie i załatwianie wniosków o zapomogi , nagrody

[13] APO, ZPNZ, sygn. 2471/3, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego z dnia 23 lipca 1948 roku o utworzeniu wydziałów Regulacji i Planowania w Zarządach Okręgowych ZPNZ.

[14] Ibidem, Zarządzeniem Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 1 kwietnia 1948 roku o utworzeniu Okręgowych Inspektoratów Budowlanych przy Zarządach Okręgowych ZPNZ (Nr. D. I–1/3/45/48); [początkowo komórka ta funkcjonowała przy wydziale rolnym, wraz z utworzeniem wydziału V, stała się referatem tego wydziału].

[15] Ibidem, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego ZPNZ z dnia 31 lipca 1947 roku Nr. D. I–1/3/40/47–Org. 10/47 o utworzeniu Samodzielnego Wydziału Personalnego w Z. C. i Samodzielnych Referatów Personalnych w Z. O.

[16] Ibidem, Zarządzenie Dyrektora Naczelnego z dnia 23 lipca 1948 roku o utworzeniu Działu Personalnego w Zarządzie Centralnym ZPNZ Nr. D. I–1/3/104/48.

Krótka historia ZPNZ kończy się w 29 marca 1949 roku, kiedy to Minister Rolnictwa i Reform Rolnych utworzył na bazie ZPNZ Centralny Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych, w którego strukturze znalazł się Zarząd Okręgowy Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie (dalej: Zarząd Okręgowy PGR)[17].

1.2. Zarząd Okręgowy Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie.

Centralnemu Zarządowi Państwowych Gospodarstw Rolnych (dalej: Centralny Zarząd PGR) miały podlegać 24 Zarządy Okręgowe. Głównym kryterium restrukturyzacji zarządzania rolnictwem państwowym były przesłanki polityczne[18], które prowadziły do nacjonalizacji wszystkich gałęzi działalności gospodarczej. Dotychczasowe struktury zarządzające skupione wokół Państwowych Nieruchomości Ziemskich, a oparte na przedwojennym ziemiaństwie, nie mieściły się w nowych standardach. Proces przejmowania majątków i zarządu nad nimi musiał odbywać się stopniowo, tak by nie zakłócić realizacji podstawowych zadań przedsiębiorstwa. Dlatego najwłaściwszą cezurą był koniec roku gospodarczego, czyli 30 czerwca 1949 roku[19].

Zarząd Okręgowy PGR rozpoczął swoje funkcjonowanie z dniem 1 lipca 1949 roku[20]. Przedmiotem jego działalności było koordynowanie, nadzorowanie i kontrolowanie oraz ogólne kierownictwo nad wydzielonymi z administracji państwowej przedsiębiorstwami. Zarząd Okręgowy PGR podlegał nadzorowi Centralnego Zarządu PGR[21]. Z kolei sam miał podporządkowane sobie jednostki administracyjne niższego rzędu, w postaci: zespołów gospodarstw rolnych, stawowych i jeziorowych, samodzielnych gospodarstw rolnych i hodowlanych, stacji zwierząt zarodowych i futerkowych, zakładów przemysłu rolnego, wydzielonych specjalnych warsztatów reparacyjno-mechanicznych[22].

Pierwotnie Zarząd Okręgowy PGR sprawował nadzór nad 35 zespołami[23], a swym zasięgiem terytorialnym obejmował powiaty: Bartoszyce, Braniewo, Góro-

[17] Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 29 marca 1949 roku wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu i Prezesem Centralnego Urzędu Planowania o utworzeniu Centralnego Zarządu Państwowych Gospodarstw Rolnych, Monitor Polski Nr A=19 z dnia 31. III. 49 roku poz. 386.

[18] APO, ZPPGR, sygn. 557/341, Sprawozdania i analizy zbiorcze.

[19] AAN, op. cit., sygn. 429/8, Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych w sprawie likwidacji Państwowych Nieruchomości Ziemskich z dnia 5 maja 1949 roku.

[20] APO, ZPPGR, sygn. 557/296, Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 lipca 1949 roku w sprawie przekazania CZ PGR majątku nieruchomego w zarząd i użytkowanie, a ruchomego na własność.

[21] Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 31 grudnia 1949 roku o utworzeniu Okręgowych Zarządów Państwowych Gospodarstw Rolnych. M.P. z 1949 roku. Nr A–13, poz. 138.

[22] APO, ZPPGR, sygn. 557/546, Zarządzenie Dyrektora Generalnego Centralnego Zarządu PGR z dnia 1 lipca 1949 roku w sprawie przejściowego ustalenia terenowej administracji Państwowych Gospodarstw Rolnych.

[23] APO, ZPPGR, sygn. 557/400, Schemat zespołów PGR na dzień 1 lipca 1949 roku; APO, ZPPGR, sygn. 557/546, Załącznik do zarządzenia Dyrektora Generalnego z dnia 1 lipca 1949 roku.

wo Iławeckie, Iława, Lidzbark Warmiński, Morąg, Nidzica, Olsztyn, Ostróda, Pasłęk, Szczytno.[24] Struktura organizacyjna Zarządu Okręgowego PGR, początkowo oparta na dyrektorze oraz trzech wicedyrektorach: Technicznym, Socjalno-Ekonomicznym i Finansowo-Administracyjnym[25], przechodziła liczne reorganizacje[26]. Znaczącą zmianę przeprowadzono w roku 1951[27] wprowadzając nową strukturę organizacyjną Zarządu Centralnego i Zarządów Okręgowych PGR. Według tego porządku na czele Zarządu Okręgowego PGR stał dyrektor, który mianował 2 zastępców (Zastępca dyrektora ds. produkcji – Główny Agronom, Zastępca dyrektora ds. administracyjno-finansowych). Ich zadaniem było koordynowanie, nadzorowanie i ogólne kierownictwo pracowników związanych z wykonaniem zadań Zarządu Okręgowego PGR.

Dyrektorowi Zarządu Okręgowego PGR podlegały następujące komórki organizacyjne:

1. Dział Personalny i Szkolenia Zawodowego
2. Dział Koordynacji Planu i Zatrudnienia
2.1. Sekcja Koordynacyjna Planu, Statystyki i Sprawozdawczości
2.2. Sekcja Zatrudnienia i Płac
3. Dział Księgowości
3.1. Sekcja Instruktażu i Bilansów Zbiorczych
3.2. Sekcja Księgowości Administracyjnej
4. Inspektorat Kontroli
5. Referat Ochrony
6. Inspektorat Rejonowy Hodowli Koni Elitarnych
7. Dział Inwestycyjny
7.1. Inspekcja Inwestycyjna
7.2. Sekcja Planowania Inwestycji
7.3. Sekcja Techniczna
7.4. Sekcja Remontów i Konserwacji.

---

[24] Struktura podporządkowanych przedsiębiorstw ulegała częstym zmianom, z których najbardziej znaczącą było powołanie z dniem 19 lutego 1952 roku Zarządu Okręgowego w Ornecie. Podlegać miały mu wszystkie jednostki PGR znajdujące sie w powiatach: Bartoszyce, Braniewo, Górowo Iławeckie, Lidzbark Warmiński, Morąg, Pasłęk, Reszel. W ten sposób ograniczono zasięg funkcjonowania Zarządu Okręgowego PGR w Olsztynie. Zob. APO, ZPPGR, sygn. 557/545, Pismo OZ PGR Nr.XIII–AG–2/6/51

[25] APO, ZPPGR, sygn. 557/546, Zarządzenie Dyrektora Generalnego Centralnego Zarządu PGR z dnia 1 lipca 1949 roku w sprawie przejściowego ustalenia terenowej administracji Państwowych Gospodarstw Rolnych.

[26] APO, ZPPGR, sygn. 557/544, Zarządzenie Nr 1 OZ PGR z dnia 10 stycznia 1950 roku w sprawie organizacji kancelarii zespołowych; APO, ZPPGR, sygn. 557/546, Zarządzenie Dyrektora Generalnego C. Z. PGR z dnia 4 września 1950 roku w sprawie ustalania zakresu czynności w Okręgowych Zarządach PGR.

[27] Ibidem, Zarządzenie nr 11 Dyrektora Generalnego Centralnego Zarządu Państwowych Gospodarstw Rolnych z dnia 12 lutego 1951 roku.

Zastępcy Dyrektora do Spraw Produkcji podlegał:
1. Starszy Referent Regulacji i Zmian Stanu Posiadania
2. Inspektor Bezpieczeństwa i Higieny Pracy
3. Dział Produkcji Roślinnej
4. Dział Produkcji Zwierzęcej
5. Dział Rybactwa
6. Dział Produkcji Przemysłowej
7. Dział Mechanizacji i Transportu Własnego
8. Sekcja Weterynarii.

Zastępcy Dyrektora do spraw administracyjno-finansowych podlegał:
1. Dział Finansowy
2. Sekcja Socjalna
3. Dział Administracyjno-Gospodarczy
4. Dział Obrotu Towarowego i Zaopatrzenia Technicznego
4.1. Sekcja Obrotu Towarowego
4.2. Sekcja Zaopatrzenia.

Kompetencje i zakres działania komórek organizacyjnych Zarządu Okręgowego PGR[28] prezentuje poniższa tabela:

Nazwa komórki organizacyjnej	**Kompetencje i zakres działania**
Dział Personalny i Szkolenia Zawodowego	prowadzenie dokładnej ewidencji i statystyki pracowników umysłowych i fizycznych, organizacja oceny bieżącej pracy kadr, przygotowanie całokształtu materiałów dotyczących przyjmowania, powoływania, zwalniania, przenoszenia, awansowania, zaszeregowania pracowników PGR i podległych jednostek organizacyjnych, organizowanie praktyk
Dział Koordynacji Planu i Zatrudnienia	
Sekcja Koordynacji Planu, Statystyki i Sprawozdawczości	sporządzanie zbiorówki planu gospodarczo-finansowego, zestawienie planu bilansu zatrudnienia i funduszu płac, środków produkcji i ziemiopłodów, sprawozdawczość i statystyka
Sekcja Zatrudnienia i Płac	zatrudnienie i ruch robotników, planowanie zatrudnienia, zagadnienia płac i premii, sprawozdawczość, kontrola wykonania planów zatrudnienia w zespołach

[28] Ibidem, Zarządzeniem nr 22 Dyrektora Generalnego Centralnego Zarządu Państwowych Gospodarstw Rolnych z dnia 21 marca 1951 roku.

Nazwa komórki organizacyjnej	Kompetencje i zakres działania
Dział Księgowości	instruktaż zespołów w zakresie księgowości i zagadnień finansowych, sporządzanie zbiorczych zestawień na podstawie nadesłanych przez zespoły okresowych i rocznych bilansów, prowadzenie księgowości wpływów i wydatków PGR, sporządzanie okresowych bilansów administracyjnych
Inspektorat Kontroli	na czele stał kierownik podległy bezpośrednio dyrektorowi, który kierował kontrolą celowości, legalności i gospodarności całokształtu działalności podległych jednostek organizacyjnych[29]
Dział Inwestycji	
Inspekcja Inwestycyjna	kontrola realizacji inwestycji i remontów, kontrola nadzoru budowlanego, sprawozdawczość z kontroli
Sekcja Planowania Inwestycyjnego	sporządzanie zbiorczych planów inwestycyjnych, sporządzanie zbiorczego planu zaopatrzenia, nadzór nad realizacją finansową inwestycji, ogólna sprawozdawczość z zakresu inwestycji
Sekcja Techniczna	dokumentacja techniczna, planowanie wykonawstwa i ewidencja robót inwestycyjnych, wykonawstwo własne i zlecone, sprawy zaopatrzenia, sprawozdawczość techniczna
Sekcja Remontów i Konserwacji	planowanie rzeczowe i materiałowe w zakresie remontów i konserwacji obiektów lądowo-wodnych, budowli oraz urządzeń techniczno-przemysłowych, planowanie finansowe i sprawozdawczość w zakresie remontów
Dział Produkcji Roślinnej	planowanie produkcji, realizacja i analiza przebiegu wykonania planu produkcyjnego, prowadzenie sprawozdawczości, instruktaż i nadzór nad cyklem produkcyjnym w zakresie zbóż kwalifikowanych, konsumpcyjnych, roślin motylkowych, okopowych i przemysłowych, planowanie i zakładanie nowych pastwisk i plantacji, planowanie i nadzór nad cyklem produkcyjnym w zakresie ogrodnictwa i pszczelarstwa, instruktaż w zakresie zwalczania chorób i szkodników, prowadzenia ewidencji i sprawozdawczości w zakresie ochrony roślin, sprawy płodozmianów, ewidencja użytkowania i klasyfikacji gruntów ornych, sprawozdawczość w zakresie organizacji produkcji roślinnej, nawożenia i uprawy mechanicznej
Dział Produkcji Zwierzęcej	hodowla bydła, hodowla owiec, hodowla trzody chlewnej, hodowla zwierząt futerkowych, hodowla drobiu, hodowla koni roboczych;

[29] Szczegółowy zakres działania Inspektoratu Kontroli regulowało zarządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 25 maja 1949 roku o organizacji i funkcjonowaniu kontroli wewnętrznej w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych oraz urzędach, instytucjach i przedsiębiorstwach podległych wydane w porozumieniu z Prezesem Najwyższej Izby Kontroli na wniosek ministra rolnictwa i reform rolnych, M.P. z 1949 roku Nr A–50; oraz Zarządzenia Dyrektora Generalnego Centralnego Zarządu nr XK/I/1–19 z dnia 13 kwietnia 1949 roku w sprawie organizacji kontroli wewnętrznej w Centralnym Zarządzie i Okręgowych Zarządach Państwowych Gospodarstw Rolnych.

Nazwa komórki organizacyjnej	Kompetencje i zakres działania
Dział Produkcji Zwierzęcej	w zakresie hodowli bydła, owiec, trzody chlewnej, zwierząt futerkowych i drobiu – planowanie zadań produkcyjnych, realizacja i analiza przebiegu wykonania planu produkcyjnego, dysponowanie materiałem hodowlanym, prowadzenie sprawozdawczości, instruktaż, udział w doszkalaniu pracowników produkcji zwierzęcej; w zakresie hodowli koni roboczych– planowanie i nadzór nad wykonaniem planu pokryć klaczy, nadzór nad organizacją źrebięciarni, planowanie i nadzór nad wykonaniem planu masowych transportów przy użyciu koni
Dział Rybactwa	sporządzanie planów produkcji, realizacja i analiza przebiegu ich wykonania, nadzór nad stosowaniem właściwej techniki produkcji i konserwacją urządzeń technicznych oraz sprzętu rybackiego, sprawozdawczość w zakresie produkcji stawowej, jeziorowej i zarybieniowej
Dział Produkcji Przemysłowej	gorzelnictwo, młynarstwo, płatkarstwo, browarnictwo, winiarstwo, tartaki
Dział Mechanizacji i Transportu Własnego	eksploatacja pojazdów, technika ruchu, warsztaty, elektryfikacja
Sekcja Weterynarii	na czele stał instruktor – lekarz weterynarii, kierujący całokształtem spraw weterynaryjnych w PGR ze szczególnym uwzględnieniem profilaktyki weterynaryjnej
Instruktor Bezpieczeństwa i Higieny Pracy	sprawy bezpieczeństwa i higieny pracy, usprawnienia, racjonalizatorstwo i wynalazczość
Referat Regulacji i Zmian Stanu Posiadania	przejmowanie obiektów lub ich części, przekazywanie obiektów, zmiany własności obiektów, pomiary i klasyfikacja gruntów, ewidencja stanu posiadania oraz sprawozdawczości z ruchu ziemią
Dział Finansowy	planowanie gospodarczo-finansowe – tj. opracowywanie zbiorczego planu finansowego jednostek terenowych budżetu administracyjnego, sprawozdań z wykonania planu i budżetu, analizy sprawozdań, sprawy budżetowo-bankowe tj. opracowywanie wniosków dotyczących kredytów, właściwe realizowanie własnych środków obrotowych, sporządzenie list plac, ubezpieczenia i obciążenia publiczne
Sekcja Socjalna	planowanie akcji socjalnej, nadzorowanie wykonania planu akcji socjalnej, opracowanie instrukcji na podstawie zarządzenia Centralnego Zarządu PGR, inicjowanie i organizowanie opieki socjalnej i zdrowotnej
Dział Administracyjno-Gospodarczy	prowadzenie kancelarii ogólnej, obsługa kancelaryjna dyrektora i innych organów PGR, zaopatrzenie biura i nadzór nieruchomości, magazyny gospodarcze, dyspozycje samochodami, sprawy przeciwpożarowe, sprawy organizacyjno-prawne, sprawy łowieckie, archiwum

Nazwa komórki organizacyjnej	Kompetencje i zakres działania
Dział Obrotu Towarowego i Zaopatrzenia Technicznego	
Sekcja Obrotu Towarowego	obrót ziemiopłodami, żywcem i paszą
Sekcja Zaopatrzenia	zaopatrzenie w maszyny, narzędzia, środki transportu i inne artykuły techniczne

Zmiany organizacyjne z 1951 roku były wynikiem poważnych przekształceń na szczeblu centralnym[30]. Zlikwidowano Centralny Zarząd PGR, w jego miejsce powołując Ministerstwo Państwowych Gospodarstw Rolnych. Z kolei Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych przekształcone zostało w Ministerstwo Rolnictwa. Do zakresu działania Ministra PGR należały sprawy państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej, które zostały wyłączone z gestii Ministra Rolnictwa.

W 1953 roku Zarząd Okręgowy PGR, który pierwotnie był na rozrachunku gospodarczym wszedł w skład Ministerstwa PGR i stał się jednostką budżetową[31]. Z kolei zespoły PGR podniesione zostały do rangi osobno zarejestrowanych przedsiębiorstw na wewnętrznym rozrachunku[32].

Działalność Zarządu Okręgowego PGR ustała z dniem 1 marca 1954 roku, na mocy Zarządzenia nr 68 Ministra PGR z dnia 27 lutego 1954 roku[33]. Jednocześnie powołano do istnienia 7 Centralnych Zarządów Państwowych Gospodarstw Rolnych (Bydgoszcz, Katowice, Koszalin, Olsztyn, Poznań, Szczecin, Warszawa). Centralne Zarządy miały kierować działalnością 45 zjednoczeń terenowych o węższym terytorialnie zasięgu działania, zarządzających z kolei zespołami PGR[34].

1.3. Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych.

W wyniku wyżej przedstawionych zmian zespoły utraciły samodzielność gospodarczą i stały się częścią składową Zjednoczeń Państwowych Gospodarstw Rolnych (dalej: Zjednoczeń PGR). Od 1955 roku Zjednoczenia PGR i zespoły tworzyły jedno przedsiębiorstwo wielozakładowe[35].

Działania te zburzyły dotychczasowy porządek w hierarchii zarządzania PGR. Jeden ogólnopolski – Centralny Zarząd został zastąpiony przez siedem Za-

[30] Ustawa z dnia 26 maja 1951 roku o organizacji władz naczelnych w dziedzinie rolnictwa. Dz. U. z 1951 roku. Nr 30, poz. 236.

[31] Uchwała nr 125 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 1953 roku w sprawie tymczasowej struktury organizacyjnej Ministerstwa Państwowych Gospodarstw Rolnych. M.P. z 1953 roku. Nr A–21, poz. 272.

[32] K. Muszyńska, Ocena i metody opracowania akt administracji Państwowych Gospodarstw Rolnych w województwie koszalińskim (1946–1982), Archeion, 1986, t. 81, s. 63.

[33] Ibidem

[34] G. Czapiewska, Historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa uspołecznionego na Pomorzu Środkowym, Słupskie Prace Geograficzne, 2003, nr 1, s. 59.

[35] A. Karpińska, *Wstęp do inwentarza zespołu Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Szczecinie*, Szczecin 1984, ss. 15–16.

rządów Centralnych, umieszczonych w strukturze Ministerstwa PGR. Natomiast Zarządy Okręgowe, zostały zastąpione znacznie mniejszymi, pod względem zasięgu terytorialnego-Zjednoczeniami.

Olsztyński Zarząd Centralny PGR z siedzibą w Warszawie administrował 6 zjednoczeniami:

- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Ełku;
- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Giżycku;
- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Kętrzynie;
- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie;
- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Ornecie;
- Zjednoczeniem Państwowych Gospodarstw Rolnych w Ostródzie.

Do podstawowych zadań Zjednoczenia należało kierowanie całokształtem działalności zespołów wchodzących w jego skład, a w szczególności:

- organizowanie w zespołach wykonania planów gospodarczo-finansowych, zarządzeń i zaleceń Ministerstwa PGR,
- analizowanie, rozpowszechnianie i wprowadzanie do produkcji wyników doświadczeń,
- dokonywanie podziału zadań planowanych, opracowywanie wytycznych w sprawie rocznych kwartalnych i miesięcznych planów gospodarczo-finansowych[36].

Na czele Zjednoczenia PGR stał dyrektor, który mianował dwóch zastępców. Tak zorganizowanej kadrze zarządzającej podlegały następujące komórki organizacyjne:

1. Dział Planowania
2. Dział Kadr i Szkolenia Zawodowego
3. Inspektorat Organizacyjny
4. Dział Inwestycji i Remontów
5. Sekcja Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego
6. Dział Administracyjny
7. Dział Finansów i Księgowości
8. Dział Produkcji Roślinnej
9. Dział Zootechniki
10. Dział Mechanizacji i Transportu
11. Inżynier ds. Produkcji Przemysłowo-Rolnej
12. Starszy Technik BHP i ppoż.

[36] A. Karpińska, op. cit., s. 17.

13. Technik Wynalazczości i Racjonalizacji[37].

Kompetencje wyżej przedstawionych jednostek prezentuje tabela:

Nazwa komórki organizacyjnej	**Zakres działania**
Dział Planowania	wykonywanie wszystkich prac planistycznych występujących w działalności Zjednoczenia: opracowuje projekty zbiorczych planów gospodarczo-finansowych, inwestycyjnych, kapitalnych remontów, zatrudnienia i płac, planuje koszty własne produkcji oraz sprawuje bezpośrednią kontrolę, instruktaż i pomoc zespołom w zakresie realizacji planu obniżenia kosztów własnych produkcji, analizuje sprawozdania podległych jednostek oraz sporządza sprawozdania zbiorcze
Dział Kadr i Szkolenia Zawodowego	zagadnienia właściwego doboru, opieki nad kadrami, polityki personalnej, dyscypliny pracy i szkolenia zawodowego
Inspektorat Organizacyjny	opracowywanie projektów etatów osobowych, schematów organizacyjnych i normatywów, obsady osobowej Zjednoczenia oraz wnioskowanie w zakresie tworzenia lub reorganizacji jednostek PGR, sprawy pomiarów, ewidencji stanu posiadania oraz sprawozdawczości z ruchu ziemią
Dział Finansów i Księgowości	wszystkie prace księgowo-finansowe występujące w działalności Zjednoczenia
Dział Inwestycji i Remontów	bezpośrednie kierowanie całokształtem zagadnień realizacji planów budownictwa inwestycyjnego, kapitalnych remontów i konserwacji
Sekcja Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego	kierowanie całokształtem zagadnień zaopatrzenia materiałowo-technicznego i budowlanego
Dział Administracyjny	sprawy związane z administracją Zjednoczenia, koordynowanie pracy komórek organizacyjnych Zjednoczenia w zakresie właściwej organizacji pracy biurowej, obsługa kancelaryjna organów Zjednoczenia, operatywne kierowanie urządzeniami socjalnymi i zagadnieniami prawnymi Zjednoczenia
Dział Produkcji Roślinnej	całokształt zagadnień dotyczących kierowania nadzoru, kontroli i organizacji produkcji roślinnej w jednostkach wchodzących w skład Zjednoczenia
Dział Zootechniki	bezpośrednie kierowanie i odpowiedzialność za całokształt zagadnień w zakresie produkcji zwierzęcej i opieki weterynaryjnej w jednostkach wchodzących w skład Zjednoczenia, a przede wszystkim realizacja obowiązujących planów produkcji i planów dostaw na rzecz państwa

[37] K. Muszyńska, op. cit., s. 63.

Nazwa komórki organizacyjnej	Zakres działania
Dział Mechanizacji i Transportu	kierowanie całokształtem zagadnień mechanizacji i transportu w jednostkach podległych, kontrolowanie realizacji obowiązujących planów
Inżynier ds. Produkcji Przemysłowo-Rolnej	kierował całokształtem zagadnień produkcji przemysłu rolnego, organizował zaplecze surowcowe dla zakładów przemysłowych, kontrolował gospodarkę cieplną i energetyczną
Starszy Technik BHP i ppoż.	kierował zagadnieniami dotyczącymi bezpieczeństwa i higieny pracy w jednostkach podległych
Technik Wynalazczości i Racjonalizacji	kierował całokształtem zagadnień dotyczących wynalazczości i racjonalizacji oraz upowszechniania doświadczeń i osiągnięć

1.4. Wojewódzki Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie.

Kolejne istotne zmiany organizacyjne nastąpiły w roku 1956. W kwietniu zlikwidowano Centralne Zarządy w Ministerstwie PGR i zamiast nich utworzono 16 Wojewódzkich Zarządów PGR, a wśród nich Wojewódzki Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie (dalej: Wojewódzki Zarząd PGR)[38]. Zniesiono również Ministerstwo PGR. Sprawy państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej i handlowej oraz przemysłu rolnego przejęło Ministerstwo Rolnictwa[39]. Funkcję centralnego ośrodka organizacji i zarządzania gospodarstwami przejęła w ramach Ministerstwa Rolnictwa początkowo Generalna Dyrekcja PGR, a następnie po jej przekształceniu Generalny Inspektorat PGR[40].

Równie poważnych zmian doświadczały struktury terenowe PGR. Z dniem 1 stycznia 1957 roku rozpoczęła się likwidacja Zjednoczeń PGR, a zespoły PGR znów uzyskały samodzielność gospodarczą. W przypadku województwa olsztyńskiego likwidacja Zjednoczeń miała nastąpić do dnia 25 lutego 1957 roku[41]. Przejściowo funkcje kontrolno-koordynujące z ramienia Generalnej Dyrekcji sprawowały w terenie Inspektoraty Rejonowe, funkcjonujące w olsztyńskich strukturach PGR od lutego 1958 roku[42]. W Wojewódzkim Zarządzie PGR powstało 20 inspektoratów PGR[43] z siedzibą w: Bartoszycach, Braniewie, Ornecie, Działdowie, Giżycku, Górowie Iławeckim, Kętrzynie, Korszach, Lidzbarku Warmińskim, Morągu,

[38] Biuletyn Ministerstwa Państwowych Gospodarstw Rolnych z 1956 roku Nr 14/146, poz. 105.

[39] Ustawa z dnia 13 listopada 1956 roku o zmianie organizacji naczelnych organów administracji publicznej w zakresie rolnictwa. Dz. U. z 1956 roku, nr 54, poz. 242.

[40] A. Karpińska, op. cit., s. 19.

[41] APO, ZPPGR, sygn. 557/607, s. 33.

[42] APO, ZPPGR, sygn. 557/646, s. 1.

[43] Inspektoraty sprawowały bezpośredni nadzór w terenie nad przedsiębiorstwami Państwowych Gospodarstw Rolnych. Zob. APO, ZPPGR, sygn. 557/654, ss. 72–87, Instrukcja w sprawie zakresu działania Inspektoratów.

Mrągowie, Nidzicy, Iławie, Olsztynie, Ostródzie, Pasłęku, Piszu, Reszlu, Szczytnie oraz Węgorzewie[44]. Zatem swym zasięgiem Wojewódzki Zarząd PGR, za pośrednictwem Inspektoratów, obejmował całość województwa olsztyńskiego[45].

Poszczególne przedsiębiorstwa prowadzone były w ramach narodowych planów gospodarczych według zasad rozrachunku gospodarczego i rozliczały się z budżetem państwa poprzez budżet centralny[46]. Zwierzchni nadzór nad przedsiębiorstwami sprawował minister rolnictwa przez Wojewódzkie Zarządy PGR bezpośrednio lub za pośrednictwem właściwego Inspektoratu[47].

Od 1 lipca 1958 roku Wojewódzki Zarząd PGR został podporządkowany Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie (dalej: PWRN)[48], które uprawnione było do:

- ustalania kierunków produkcji PGR,
- oceny zbiorczych planów gospodarczo-finansowych i inwestycyjnych,
- oceny zbiorczych sprawozdań finansowych,
- przyjmowania i zwalniania za zgodą ministra rolnictwa dyrektorów i jego zastępców,
- podejmowania decyzji w sprawach dotyczących stanu posiadania oraz organizacji jednostek PGR.

Wojewódzki Zarząd PGR sprawował w imieniu PWRN funkcje nadzoru, koordynacji i kontroli działalności przedsiębiorstw PGR oraz reprezentował interesy PGR wobec PWRN. Wojewódzki Zarząd PGR w ramach swych zadań przede wszystkim kierował polityką produkcyjną i ekonomiczną przedsiębiorstw PGR podległych PWRN oraz organizował prace związane z realizacją ustaw, dekretów, postanowień rządu, wytycznych Ministra Rolnictwa oraz uchwał PWRN w odniesieniu do PGR. Poza tym był odpowiedzialny za wykonanie przez przedsiębiorstwa PGR podstawowych wskaźników planu gospodarczo-finansowego[49].

W ramach wyżej przedstawionych zadań Wojewódzki Zarząd PGR: ustalał i zatwierdzał główne kierunki produkcyjne dla poszczególnych rejonów w oparciu o plan wojewódzki, zatwierdzał plany organizacyjno-urządzeniowe podległych

[44] Ibidem, s. 135.

[45] Zasięg działania poszczególnych inspektoratów obejmował zasadniczo granice danego powiatu, jedynie w przypadku powiatu braniewskiego i kętrzyńskiego funkcjonowały dwa Inspektoraty (Braniewo i Orneta; Kętrzyn i Korsze). natomiast w dla powiatów nowomiejskiego i suskiego powołano jeden Inspektorat w Iławie.

[46] APO, ZPPGR, sygn. 557/654, s. 1, Zarządzenie nr 4 Dyrektora Wojewódzkiego Zarządu PGR w Olsztynie w sprawie wprowadzenia z dniem 1 lipca 1957 roku pełnego wewnętrznego rozrachunku gospodarczego w jednostkach Państwowych Gospodarstw Rolnych.

[47] Ibidem, s. 49, Zarządzenie Ministra Rolnictwa z dnia 7 marca 1958 roku Nr PGR/12/58 w sprawie utworzenia przedsiębiorstw państwowych na terenie Wojewódzkiego Zarządu PGR Olsztyn.

[48] Uchwała nr 232 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 1958 roku w sprawie przekazania radom narodowym państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej podporządkowanych wojewódzkim zarządom państwowych gospodarstw rolnych i rejonowym zarządom rybactwa. M.P. z 1958 roku, nr 55, poz. 318.

[49] A. Karpińska, op. cit., s. 21.

PGR, zatwierdzał podstawowe zadania wieloletnie i roczne plany gospodarczo-finansowe i inwestycyjne, koordynował, nadzorował i kontrolował całokształt działalności jednostek PGR oraz zapewniał im systematyczną pomoc i instruktaż[50].

Dla zapewnienia właściwej organizacji pracy w Wojewódzkim Zarządzie PGR wprowadzono w 1957 roku ramową strukturę organizacyjną[51], która została gruntownie zreformowana w 1958 roku[52] i prezentowała się następująco:

1. Wydział Ekonomiczno-Organizacyjny
1.1. Sekcja Planowania i Statystyki
1.2. Sekcja Organizacji
1.3. Sekcja Zatrudnienia i Płac
1.4. Sekcja Zaopatrzenia
1.5. Sekcja Zbytu
1.6. Sekcja Analiz Ekonomicznych i Urządzeń Rolnych
2. Wydział Rolny
3. Wydział Zootechniki
4. Wydział Mechanizacji i Transportu
5. Wydział Inwestycji i Budownictwa
6. Wydział Kadr i Szkolenia
7. Wydział Nadzoru nad Produkcją i Obrotem Spirytusu
8. Wydział Finansów i Księgowości
8.1. Sekcja Finansów
8.2. Sekcja Księgowości
8.3. Sekcja Kontroli
9. Referat Administracyjno-Gospodarczy
10. Radca Prawny
11. Inspektor Bezpieczeństwa i Higieny Pracy.

[50] APO, ZPPGR, sygn. 557/646, ss. 458–466, Wytyczne Ministra Rolnictwa dla prezydiów wojewódzkich rad narodowych w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wojewódzkich zarządów PGR.

[51] Ibidem, ss. 467–472, Ramowa struktura organizacyjna wojewódzkiego zarządu PGR, załącznik nr 1.

[52] APO, ZPPGR, sygn. 557/654, ss. 138–146, Ramowy zakres czynności komórek organizacyjnych W. Z. PGR w Olsztynie–Załącznik do Zarządzenia nr 12 Dyrektora W. Z. PGR z 31.12.1958 roku.

Zakres czynności poszczególnych komórek organizacyjnych prezentuje poniższa tabela:

Nazwa komórki organizacyjnej	**Zakres czynności**
Wydział Ekonomiczno-Organizacyjny	
Sekcja Planowania i Statystyki	instruktarz i kontrola jednostek podległych w zakresie opracowania planów gospodarczo-finansowych, analiza ekonomiczna planów gospodarczo-finansowych Inspektoratów, sporządzanie zbiorówek w/w planów, opracowanie planów wieloletnich i perspektywicznych, koordynowanie sprawozdawczości, analizy wykonania planów
Sekcja Organizacji	sprawy stanu posiadania PGR, przejmowanie i przekazywanie nieruchomości, zmiany organizacyjne PGR, ewidencja jednostek PGR, ewidencja narad i konferencji, pomiary gruntów, rejestracja przedsiębiorstw, opiniowanie projektów zarządzeń i okólników
Sekcja Zatrudnienia i Płac	sprawy funduszu płac, interpretowanie Układu Zbiorowego Pracy, osadnictwo i repatriacja, zatrudnienie, współzawodnictwo pracy, premiowanie pracowników
Sekcja Zaopatrzenia	organizacja zaopatrzenia i rozdział paliw stałych, maszyn, nawozów sztucznych, środków ochrony roślin i pasz; instruktarz i kontrola w zakresie przechowywania materiałów technicznych i przemysłowych
Sekcja Zbytu	organizowani i nadzór nad sprzedażą ziemiopłodów i produktów pochodzenia zwierzęcego, odstaw złomu i metali kolorowych
Sekcja Analiz Ekonomicznych i Urządzeń Rolnych	opracowywanie analiz ekonomicznych działalności PGR, analizowanie wydajności i organizacji pracy
Wydział Rolny	organizowanie, kontrola i instruktaż w zakresie produkcji rolnej i przemysłowej, opracowywanie wytycznych do planów gospodarczo-finansowych, planowanie i nadzór robót wodno-melioracyjnych
Wydział Zootechniki	nadzór, kontrola, instruktarz i planowanie produkcji zwierzęcej w zakresie hodowli i chowu bydła, trzody chlewnej, owiec, koni, drobiu, zwierząt futerkowych i ryb stawowych
Wydział Mechanizacji i Transportu	zagadnienia mechanizacji i transportu oraz racjonalizacji i postępu technicznego
Wydział Inwestycji i Budownictwa	planowanie, sprawozdawczość, ewidencja i kontrola inwestycji
Wydział Kadr i Szkolenia	mianowanie, zwalnianie, przenoszenie pracowników Wojewódzkiego Zarządu PGR, prowadzenie ewidencji kadrowej, udzielanie urlopów, nagradzanie i karanie pracowników

Nazwa komórki organizacyjnej	Zakres czynności
Wydział Nadzoru nad Produkcją i Obrotem Spirytusu	nadzór nad produkcją i obrotem spirytusowym w gorzelniach rolniczych, weryfikacja gorzelni
Wydział Finansów i Księgowości	
Sekcja Finansów	planowanie finansowe, kontrola i instruktarz w zakresie prawidłowości finansowania, obsługa kasowa Wojewódzkiego Zarządu PGR
Sekcja Księgowości	opracowanie bilansów zbiorczych, prowadzenie księgowości własnej Wojewódzkiego Zarządu PGR, sprawozdawczość finansowa
Sekcja Kontroli	rewizja dokumentalna jednostek podległych, współpraca z władzami upoważnionymi do ścigania przestępców, kontrola całości gospodarki w podległych jednostkach przy udziale fachowych pracowników branżowych lub Inspektoratów
Referat Administracyjno-Gospodarczy	prowadzenie kancelarii ogólnej, administrowane budynkiem biurowym, prowadzenie archiwum
Radca Prawny	obsługa prawna Wojewódzkiego Zarządu PGR
Inspektor Bezpieczeństwa i Higieny Pracy	opracowanie projektów przepisów wykonawczych w zakresie BHP, kontrola przestrzegania BHP, dochodzenia i analizy przyczyn wypadków, opiniowanie w zakresie BHP, organizowanie i nadzór nad prowadzeniem kolonii dziecięcych, przedszkoli, żłobków i dziecińców w jednostkach PGR

1.5. Wojewódzkie Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie

Kres działalności Wojewódzkiego Zarządu PGR w Olsztynie nastąpił w lipcu 1959 roku, kiedy to Rada Ministrów podjęta uchwałę w sprawie zniesienia Wojewódzkich Zarządów PGR i przekazania Wojewódzkim Radom Narodowym przedsiębiorstw podległych tym zarządom oraz utworzenia Wojewódzkich Zjednoczeń PGR[53].

Szczegółowy zakres działania Wojewódzkiego Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie (dalej: Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR), jego organizację, uprawnienia, zasady finansowania oraz wykaz zgrupowanych i podległych przedsiębiorstw określał statut zjednoczenia. Chociaż sam statut przechodził liczne zmiany, a ostatnią jego wersję wprowadzono w 1973 roku[54], isto-

[53] Uchwała nr 350/59 Rady Ministrów z dnia 29 lipca 1959 roku w sprawie zniesienia Wojewódzkich Zarządów Państwowych Gospodarstw Rolnych i przekazania wojewódzkim radom narodowym przedsiębiorstw podległych tym zarządom oraz utworzenia Wojewódzkich Zjednoczeń Państwowych Gospodarstw Rolnych. M.P. z 1959 roku, nr 75, poz. 398.

[54] APO, ZPPGR, sygn. 557/1036, Zarządzenie nr 31 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie z dnia 12 czerwca 1973 roku w sprawie nadania statutu WZ PGR w Olsztynie.

ta działalności przedsiębiorstwa była niezmienna. Wojewódzkie Zjednoczenie PGR było organizacją gospodarczą posiadającą osobowość prawną, w skład której wchodziły:

– zgrupowane przedsiębiorstwa gospodarki rolnej,
– Centrala Zjednoczenia z siedzibą w Olsztynie,
– Inspektoraty Rejonowe[55].

Podobnie jak Wojewódzki Zarząd PGR, również Wojewódzkie Zjednoczenie PGR podlegało PWRN. Podstawowym zadaniem Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR było prowadzenie i realizacja polityki gospodarczej w zakresie rozwoju gospodarki rolnej w przedsiębiorstwach zgrupowanych w zjednoczeniu przez stwarzanie warunków zapewniających postęp techniczny i ekonomiczny produkcji rolnej. Przedmiot działania Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR obejmował produkcje rolną na zaopatrzenie rynku, przemysłu przetwórczego i na potrzeby reprodukcji w rolnictwie. Organy Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR stanowił:

– Naczelny Dyrektor Zjednoczenia[56];
– Kolegium Zjednoczenia[57];
– Centrala Zjednoczenia[58];
– Rada Techniczno-Ekonomiczna[59].

Porządek organizacyjny Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR był wielokrotnie modyfikowany[60]. Ostatnia zmiana pochodzi z 1973 roku i wprowadził ją regulamin organizacyjny Centrali Zjednoczenia[61]. Na czele Centrali Zjednoczenia zasiadał Naczelny Dyrektor[62], któremu byli podporządkowani trzej Zastępcy Dyrektora[63] oraz Główny Księgowy[64]. Podlegały im następujące komórki organizacyjne:

1. Wydział Produkcji Roślinnej.

1.1. Sekcja Nasiennictwa i Roślin Towarowych

---

[55] Inspektoraty rejonowe były terenowo wydzielonymi komórkami organizacyjnymi Centrali Zjednoczenia. Zlikwidowane z dniem 1.01.1973 roku Por. APO, ZPPGR, sygn. 557/1036.

[56] Naczelny Dyrektor kierował całokształtem działalności Wojewódzkiego Zjednoczenia i ponosił za nią odpowiedzialność.

[57] Kolegium Zjednoczenia było organem stanowiącym i opiniodawczo-doradczym w zakresie wspólnych przedsięwzięć Wojewódzkiego Zjednoczenia oraz całościowych planów i programów.

[58] Centrala Zjednoczenia była organem wykonawczym Naczelnego Dyrektora.

[59] Rada Techniczno-Ekonomiczna to organ doradczy Naczelnego Dyrektora w zakresie podstawowych problemów technicznych i ekonomicznych Wojewódzkiego Zjednoczenia.

[60] Por. K. Muszyńska, op. cit., ss. 66–68; APO, ZPPGR, sygn. 557/1036; APO, ZPPGR, sygn. 557/1644.

[61] APO, ZPPGR, sygn. 557/1644, ss. 333–340, Zarządzenie nr 69 z dnia 15 marca 1973 roku Naczelnego Dyrektora Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR w sprawie ustalenia regulaminu organizacyjnego Centrali WZ PGR w Olsztynie.

[62] Podlegały mu bezpośrednio wydziały: Kontroli Gospodarczej, Organizacyjno-Prawny, Zatrudnienia i Płac.

[63] Podlegały im wydziały: 1 Zastępca: Produkcji Roślinnej, Produkcji Zwierzęcej, Zaopatrzenia i Zbytu; 2 Zastępca: Przemysłu i Przetwórstwa, Mechanizacji, BHP i Spraw Socjalnych, Gospodarczego; 3 Zastępca: Budownictwa, Ekonomiki, Ośrodek Postępu.

[64] Podlegały mu wydziały: Finansów i Księgowości, Organizacji Rachunkowości.

1.2. Sekcja Produkcji Pasz Podstawowych
1.3. Stanowisko Pracy: Ochrona roślin i chemizacja
1.4. Stanowisko Pracy : Ogrodnictwo i pszczelarstwo
1.5. Stanowisko Pracy: Leśnictwo i zadrzewienie
2. Wydział Produkcji Zwierzęcej.
2.1. Sekcja Chowu Bydła
2.2. Sekcja Chowu Trzody
2.3. Sekcja Gospodarki Paszowej
2.4. Stanowisko Pracy: Chów drobiu i zwierząt futerkowych
2.5. Stanowisko pracy: Chów owiec
3. Wydział Przemysłu i Przetwórstwa
3.1. Sekcja Gorzelni i Płatkarń
3.2. Sekcja Nadzoru nad Produkcją i Obrotem Spirytusu
3.3. Sekcja Suszarnictwa i Mieszalń Pasz
3.4. Stanowisko Pracy: Przetwórstwo spożywcze (ubój, piekarnictwo, napoje chłodzące itp.)
4. Wydział Budownictwa
4.1. Sekcja Programowania Inwestycji
4.2. Sekcja Nadzoru i Wykonawstwa Własnego
5. Wydział Mechanizacji
5.1. Sekcja Eksploatacji
5.1. Sekcja Transportu
5.3. Sekcja Warsztatowa i Organizacji Napraw
5.4. Stanowisko Pracy: Programowanie mechanizacji
6. Wydział Zaopatrzenia i Zbytu
6.1. Sekcja Zaopatrzenia
6.2. Sekcja Zbytu
7. Wydział Ekonomiki
7.1. Sekcja Planowania
7.2. Sekcja Statystyki i Analiz
7.3. Sekcja Płac i Normowania
7.4. Stanowisko Pracy: Doskonalenie systemu zarządzania przedsiębiorstwami
7.5. Stanowisko Pracy: Obrót nieruchomościami
8. Wydział Finansów i Księgowości
8.1. Sekcja Finansowania Przedsiębiorstw
8.2. Sekcja Obsługi Finansowej Centrali Zjednoczenia
9. Wydział Organizacji Rachunkowości
9.1. Sekcja Rachunkowości Przedsiębiorstw

9.2. Sekcja Mechanizacji Prac Obrachunkowych
10. Wydział Kontroli Gospodarczej
10.1. Sekcja Ogólno-Rolna
10.2. Sekcja Ekonomiczno-Finansowa
11. Wydział Organizacyjno-Prawny
11.1. Sekcja Skarg i Wniosków
11.2. Sekcja Organizacji i Gospodarki Lokalowej
11.3. Sekcja Obsługi Prawnej
12. Wydział Zatrudnienia i Płac
12.1. Sekcja Zatrudnienia i Płac
12.2. Sekcja Szkolenia i Doskonalenia Kadr
12.3. Stanowisko Pracy: Sprawy osobowe
12.4. Stanowisko Pracy: Sprawy wojskowe
13. Wydział BHP i Spraw Socjalnych
13.1. Sekcja Usług Socjalnych
13.2. Sekcja Bezpieczeństwa Pracy
13.3. Sekcja Ochrony Przeciwpożarowej
14. Wydział Gospodarczy
14.1. Sekcja Gospodarcza
14.2. Stanowisko Pracy: Gospodarka samochodowa
15. Ośrodek Postępu WZ PGR
15.1. Pracownia Wdrażania Postępu
15.2. Pracownia Technologiczno-Projektowa
15.3. Pracownia Urządzeń i Organizacji Przedsiębiorstw Rolnych.

1.6. Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie

Dnia 1 stycznia 1975 roku nastąpiła kolejna reorganizacja zarządzania rolnictwem państwowym, związana z gruntowną reformą administracyjną kraju. Dotychczasowe Wojewódzkie Zjednoczenia PGR zostały przekształcone w Zjednoczenia Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej (dalej: Zjednoczenia PPGR)[65].

W Zjednoczeniach PPGR zgrupowano przedsiębiorstwa wchodzące dotychczas w skład Wojewódzkich Zjednoczeń PGR i zjednoczeń rybackich. Nowe jednostki objęte zostały planem centralnym i podporządkowane Centralnemu Zarzą-

[65] APO, ZPPGR, sygn. 557/1935, Uchwała nr 155/74 Rady Ministrów w sprawie utworzenia Zjednoczenia Nasiennictwa Rolniczego i Ogrodniczego, Zjednoczenia Hodowli i Obrotu Zwierzętami, zjednoczeń państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej oraz Centralnego Zarządu Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej.

dowi Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej. Przedmiotem działania Zjednoczenia PPGR była produkcja rolna i rolno-przemysłowa, reprodukcja materiału siewnego, zagospodarowanie gruntów Państwowego Funduszu Ziemi oraz hodowla i produkcja rybacka.

Strukturę Zjednoczenia PPGR w Olsztynie normował statut wprowadzony 1 stycznia 1975 roku[66]. Na Zjednoczenie PPGR w Olsztynie składało się 45 przedsiębiorstw[67] z powiatów: Bartoszyce, Biskupiec, Braniewo, Działdowo, Giżycko, Lidzbark Warmiński, Morąg, Mrągowo, Nidzica, Nowe Miasto, Olsztyn, Ostróda, Pasłęk, Pisz, Szczytno i Węgorzewo. W skład Zjednoczenia PPGR wchodziła również Centrala PPGR[68].

Organami Zjednoczenia PPGR były:

– Naczelny Dyrektor Zjednoczenia[69];
– Kolegium Zjednoczenia[70];
– Rada Techniczno-Ekonomiczna[71].

Strukturę organizacyjną Centrali PPGR, obowiązującą od dnia 1 marca 1975 roku, ustalono według następującego schematu[72]:

1. Wydział Kadr Kierowniczych
1.1. Stanowisko Pracy do spraw Osobowych
1.2. Stanowisko Pracy do spraw Doskonalenia Kadr
1.3. Stanowisko Pracy do spraw Ochrony przeciw Pożarowej
1.4. Stanowisko Pracy do spraw Wojskowych
2. Wydział Kontroli Gospodarczej
2.1. Sekcja Ogólno-Rolna
2.2. Sekcja Ekonomiczno-Finansowa
3. Wydział Produkcji Roślinnej
3.1. Sekcja Nasiennictwa i Roślin Towarowych
3.2. Sekcja Produkcji Pasz Podstawowych
3.3. Stanowisko Pracy do spraw Ochrony Roślin i Chemizacji

[66] Ibidem, Zarządzenie nr 289 Ministra Rolnictwa z dnia 28 listopada 1974 roku w sprawie nadania statutu Zjednoczeniu Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki rolnej w Olsztynie. GMorg–022/z–211.

[67] Ibidem, Wykaz przedsiębiorstw zgrupowanych w Zjednoczeniu Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie.

[68] Centrala Zjednoczenia była organem wykonawczym Naczelnego Dyrektora.

[69] Naczelny Dyrektor stał na czele Zjednoczenia, kierował całością działalności i ponosił za nią odpowiedzialność.

[70] Kolegium Zjednoczenia było organem stanowiącym, opiniodawczym i doradczym. W jego skład wchodził: Naczelny Dyrektor Zjednoczenia oraz jego zastępcy, główny księgowy oraz dyrektorzy zgrupowanych przedsiębiorstw.

[71] Rada Techniczno-Ekonomiczna to organ doradczy w zakresie podstawowych problemów ekonomicznych i technicznych, w jej skład wchodzą specjaliści powołani przez Naczelnego Dyrektora.

[72] APO, ZPPGR, sygn. 557/1643, Zarządzenie Nr 1/75 z dnia 8 lutego 1975 roku Naczelnego Dyrektora Zjednoczenia Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie. W sprawie ustalenia organizacji wewnętrznej Centrali Zjednoczenia.

3.4. Stanowisko Pracy do spraw Ogrodnictwa i Pszczelarstwa
3.5. Stanowisko Pracy do spraw Leśnictwa i Zadrzewienia
4. Wydział Produkcji Zwierzęcej.
4.1. Sekcja Chowu Bydła.
4.2. Sekcja Chowu Trzody Chlewnej
4.3. Stanowisko Pracy do spraw Chowu Drobiu i Zwierząt Futerkowych
4.4. Stanowisko Pracy do spraw Chowu Owiec
4.5. Stanowisko Pracy do spraw Gospodarki Paszowej
5. Dział Głównego Specjalisty do spraw Obrotu Towarowego i Kooperacji
6. Główny Specjalista – Lekarz Weterynarii
7. Główny Specjalista do spraw Rybactwa, Łowiectwa i Turystyki
8. Wydział Przemysłu i Przetwórstwa
8.1. Sekcja Gorzelni i Płatkarń
8.2. Sekcja Nadzoru nad Produkcją i Obrotem Spirytusu
8.3. Sekcja Suszarnictwa
8.4. Sekcja Produkcji Pasz Przemysłowych
8.5. Stanowisko Pracy do spraw Przetwórstwa Spożywczego
9. Wydział Mechanizacji
9.1. Sekcja Eksploatacji
9.2. Sekcja Transportu
9.3. Sekcja Warsztatowa
9.4. Sekcja Energetyczno-Paliwowa
9.5. Stanowisko Pracy do spraw Mechanizacji Produkcji Zwierzęcej i Magazynów
10. Wydział Prawno-Administracyjny
10.1. Sekcja Prawna
10.2. Sekcja Organizacji i Gospodarki Lokalowej
10.3. Sekcja Skarg i Wniosków
10.4. Sekcja Gospodarcza
11. Wydział Służby Pracowniczej
11.1. Sekcja Zatrudnienia, Normowania i Płac
11.2. Sekcja Szkolenia Kadry Podstawowej
11.3. Sekcja Socjalno-Bytowa
11.4. Stanowisko Pracy do spraw BHP
12. Wydział Planowania i Ekonomiki
12.1. Sekcja Planowania
12.2. Sekcja Statystyki i Analiz
12.3. Stanowisko Pracy do spraw Obrotu Nieruchomościami
13. Wydział Inwestycji i Budownictwa.

14. Wydział Finansów

15. Wydział Księgowości[73].

Całością przedsiębiorstwa kierował Naczelny Dyrektor[74], któremu podlegało trzech Zastępców[75] oraz Główny Księgowy[76].

Likwidacja Zjednoczenia PPGR rozpoczęła się 1 stycznia 1982 roku[77]. Zakończenie działalności olsztyńskich struktur Zjednoczenia PPGR, nastąpiło 30 czerwca 1982 roku[78]. W tym dniu przekazano majątek następcy prawnemu, czyli Zrzeszeniu Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej[79].

2. Charakterystyka archiwaliów

2.1. Materiały archiwalne Zarządu Państwowych Nieruchomości Ziemskich[80].

2.1.1. Wydział Ogólno-Organizacyjny[81] (lata: 1946–1949).

Seria zawiera zarządzenia i okólniki władz zwierzchnich oraz własne w układzie rocznym[82]. Znajdują się tu również dane o charakterze socjalno-bytowym pracowników ZPNZ[83] , a także dane statystyczne ze stanu zatrudnienia[84] i współzawodnictwa pracy[85], jak i sprawy z zakresu BHP[86]. Wyróżnienia wymaga protokół zdawczo-odbiorczy ZPNZ (sporządzony przy okazji zmiany na stanowisku dyrektora), który przedstawia strukturę przedsiębiorstwa w roku 1947[87], a także *wykazy Niemców do wysiedlenia*[88].

---

[73] Zakres działania komórek organizacyjnych – Zob. APO, ZPPGR, sygn. 557/1935.

[74] Naczelnemu Dyrektorowi podlegały bezpośrednio wydziały nr 1 i 2.

[75] Pierwszy Zastępca Naczelnego Dyrektora kierował pracą wydziałów od nr 3 do 7. Zastępca Dyrektora Naczelnego kierował pracą wydziałów od nr 8 do 11. Kolejnemu Zastępcy Dyrektora Naczelnego podlegały wydziały nr 12 i 13.

[76] Główny Księgowy kierował praca wydziałów 14 i 15.

[77] Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 30 listopada 1981 roku w sprawie zasad, trybu i terminu zniesienia zjednoczeń przedsiębiorstw państwowych. M.P. z 1981 roku, nr 32, poz. 286.

[78] APO, ZPPGR, sygn. 557/2049, ss. 24–26, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji Zjednoczenia Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie, dokonanej na dzień 30 czerwca 1982 roku.

[79] Zob. przypis nr 2

[80] APO, ZPNZ, sygn. 2471

[81] APO, ZPNZ, sygn. 2471/1–27

[82] APO, ZPNZ, sygn. 2471/1–6

[83] APO, ZPNZ, sygn. 2471/13–20

[84] APO, ZPNZ, sygn. 2471/ 21–22

[85] APO, ZPNZ, sygn. 2471/23–24

[86] APO, ZPNZ, sygn. 2471/26–27

[87] APO, ZPNZ, sygn. 2471/8

[88] APO, ZPNZ, sygn. 2471/11

2.1.2. Wydział Rolny[89] (lata: 1946–1949).

Została tu zgromadzona dokumentacja dotycząca wyodrębniania majątków i przygotowywania ich do parcelacji[90], sprawy dzierżaw[91], informacje o zatrudnianiu pracowników rolnych[92]. Znajdują się tu również jednostki dotyczące przebiegu prac rolnych[93], a także wykazy i instrukcje dotyczące produkcji konkretnych ziemiopłodów[94]. Zachowały się również akta dotyczące produkcji zwierzęcej, ujmując w instrukcjach, wykazach i korespondencji hodowle danego inwentarza żywego[95]. Ocalała również duża podseria akt dotycząca gorzelni[96] i innych zakładów przemysłu rolnego[97]. Ujęte są tu zagadnienia organizacji, sprawozdawczości, sprawy pracownicze, konferencje i kursu, kwestie remontów i zaopatrzenia, a także akta konkretnych gorzelni[98] i młynów[99]. W podserii inspektoratu mechanizacji odnajdujemy informacje dotyczące administrowania maszynami rolniczymi, ich wykazy, naprawy, a także dane dotyczące personelu obsługującego ten sprzęt[100].

2.1.3. Wydział Zaopatrzenia i Zbytu (lata: 1946–1949)[101]

Zawiera dokumentację z zakresu gospodarki materiałami pędnymi[102] oraz sprawozdania z obrotu inwentarzem żywym, materiałem siewnym i nawozami.

2.1.4. Wydział Finansowy (lata: 1946–1949)[103]

Skupia akta o charakterze księgowym: preliminarze budżetowe[104], bilanse[105] oraz sprawozdania z realizacji inwestycji[106].

2.1.5. Wydział Regulacji i Planowania (lata: 1946–1949)[107]

Sprawozdawczość w ZPNZ należy uznać za jedną z podstawowych funkcji tej instytucji. Zawarte są tu dane dotyczące planowania gospodarki rolnej w postaci

89 APO, ZPNZ, sygn. 2471/28–112
90 APO, ZPNZ, sygn. 2471/ 29–31
91 APO, ZPNZ, sygn. 2471/ 37–39
92 APO, ZPNZ, sygn. 2471/32–36.
93 APO, ZPNZ, sygn. 2471/44–51.
94 APO, ZPNZ, sygn. 2471/52–61.
95 APO, ZPNZ, sygn. 2471/62–73.
96 APO, ZPNZ, sygn. 2471/75–91.
97 APO, ZPNZ, sygn. 2471/92–98.
98 APO, ZPNZ, sygn. 2471/85–91.
99 APO, ZPNZ, sygn. 2471/94–98.
100 APO, ZPNZ, sygn. 2471/99–112.
101 APO, ZPNZ, sygn. 2471/113–117.
102 APO, ZPNZ, sygn. 2471/115–117.
103 APO, ZPNZ, sygn. 2471/118–137.
104 APO, ZPNZ, sygn. 2471/118–121.
105 APO, ZPNZ, sygn. 2471/122–135.
106 APO, ZPNZ, sygn. 2471/136–137.
107 APO, ZPNZ, sygn. 2471/138–311.

preliminarzy gospodarczych i wniosków do Państwowego Planu Inwestycyjnego za poszczególne lata[108] . Zachowała się korespondencja dotycząca organizacji sprawozdawczości zarządu[109] , sprawozdania miesięczne ZPNZ za okres – od uruchomienia przedsiębiorstwa do czerwca 1947 roku[110] , sprawozdania miesięczne z zespołów za lata 1946–1948[111]. Ujęta jest tu również sprawozdawczość z zakresu produkcji roślinnej i prac rolnych[112], produkcji zwierzęcej[113], a także statystyka dotycząca zatrudnienia[114]. Należy również wspomnieć o wykazach majątków, które zawierają dane dotyczące nazw miejscowości polskich i niemieckich z podziałem na zespoły i powiaty. Osobną podserie stanowi grupa akt dotycząca spraw remontowo budowlanych, zawierająca dokumentację techniczną, kosztorysy, wyceny, wykazy budynków oraz kwestie elektryfikacji[115]. Wydział ten realizował również zadania związane z kontaktami z prasą[116].

2.1.6. Organ Kontroli Wewnętrznej (lata: 1946–1949)[117]

Dokumentacja z działalności inspektorów okręgowych nie zachowała się zbyt obficie. Zaznaczyć należy obecność sprawozdań z różnego typu inspekcji i lustracji oraz akta z dochodzeń prowadzonych w sprawach karnych.

2.2. Materiały archiwalne Zarządu Okręgowego Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie[118]. (lata: 1949–1954)

2.2.1. Dział Personalny i Szkolenia Zawodowego[119] (lata: 1949–1951)

W dziale tym zgromadzono dokumentację dotyczącą zatrudnienia pracowników: sprawozdania, zagadnienia współzawodnictwa pracy oraz premiowania. Akta te zachowały się w stopniu szczątkowym. Całość akt osobowych z lat 1946–1982 znajduje się w zasobie archiwum zakładowego Agencji Nieruchomości Rolnej w Olsztynie.

[108] APO, ZPNZ, sygn. 2471/138–162.
[109] APO, ZPNZ, sygn. 2471/165–168.
[110] APO, ZPNZ, sygn. 2471/172–187.
[111] APO, ZPNZ, sygn. 2471/191–207.
[112] APO, ZPNZ, sygn. 2471/216–224.
[113] APO, ZPNZ, sygn. 2471/225–230.
[114] APO, ZPNZ, sygn. 2471/214–215.
[115] APO, ZPNZ, sygn. 2471/266–311.
[116] APO, ZPNZ, sygn. 2471/163–164.
[117] APO, ZPNZ, sygn. 2471/312–318.
[118] APO, ZPPGR, sygn. 557/1–564.
[119] APO, ZPPGR, sygn. 557/1–16.

2.2.2. Dział Koordynacji Planu[120] (lata: 1949–1954)

Umieszczono tu dokumentację dotyczącą zagadnień związanych z planowaniem gospodarczym. Uwagę zwraca znaczna ilość planów gospodarczo-finansowych dla poszczególnych zespołów oraz zbiorczych, w których znajdują się informacje nie tylko ściśle finansowe, lecz również opisujące poszczególne gospodarstwa. W dziale tym, zgodnie z jego kompetencjami, umieszczono materiały o ogólnej tematyce sprawozdawczej. Zachowały się cenne sprawozdania ogólne Zarządu Okręgowego PGR za okres 1949–1950.

2.2.3. Inspektorat Kontroli[121] (lata: 1949–1954)

Problematyka kontroli PGR stanowi treść dokumentacji zawartej w tej podserii. Zebrano tu akta dotyczące organizacji i sprawozdawczości w zakresie kontroli. Ponadto znajdują się tu materiały dotyczące kontroli poszczególnych zakładów rolnych.

2.2.4. Dział Inwestycyjny[122] (lata: 1949–1952)

Zawiera źródła w zakresie planowania inwestycyjnego, sprawozdawczości i organizacji robót inwestycyjnych. Przede wszystkim umieszczono tu dokumentację techniczną związaną z pracami remontowo-budowlanymi[123].

2.2.5. Starszy Referent Regulacji i Zmian Stanu Posiadania[124] (lata: 1949–1954)

Materiały archiwalne w zakresie organizacji i zmian struktury terenowej PGR stanowią treść niniejszej części. Zatem odnaleźć tu można akta związane z regulacjami rolnymi, reorganizacją zespołów, przejęciami gospodarstw, a przede wszystkim znaczną ilość wykazów zespołów i gospodarstw.

2.2.6. Inspektor Bezpieczeństwa i Higieny Pracy[125] (lata: 1949–1951)

W zakresie BHP zachowała się dokumentacja o tematyce sprawozdawczej, będąca rejestracją ogólnego stanu BHP w zespołach, a także nieszczęśliwych wypadków.

2.2.7. Dział Produkcji Roślinnej[126] (lata: 1949–1951)

Odzwierciedlenie istoty działania PGR stanowi dokumentacja działu produkcji roślinnej. Zawarto tu najpierw materiały archiwalne o tematyce ogólnej

[120] APO, ZPPGR, sygn. 557/17–140.
[121] APO, ZPPGR, sygn. 557/141–154.
[122] APO, ZPPGR, sygn. 557/155–287.
[123] APO, ZPPGR, sygn. 557/275–287.
[124] APO, ZPPGR, sygn. 557/288–319.
[125] APO, ZPPGR, sygn. 557/320–327.
[126] APO, ZPPGR, sygn. 557/328–399.

w zakresie organizacji, planowania i sprawozdawczości produkcji rolnej. Dalej znajdują się akta dotyczące prac rolnych, głównie raporty z przebiegu prac oraz zagadnienia likwidacji odłogów. Następnie występuje dokumentacja szczegółowa, dotycząca konkretnego rodzaju produkcji rolnej: uprawa zbóż, ziemniaków, buraków cukrowych. Ponadto zebrano tu źródła o tematyce związanej z produkcją traw nasiennych, warzywnictwem, na koniec – ogrodnictwem.

2.2.8. Dział Produkcji Zwierzęcej[127] (lata: 1949–1952)

Produkcja zwierzęca należała również do podstawowych zadań PGR. Zachowana dokumentacja z tego okres dotyczy najpierw zagadnień organizacji, planowania i sprawozdawczości produkcji zwierzęcej w ujęciu zbiorczym. Następnie według rzeczowego porządku znajdują się kolejno akta o tematyce związanej z: hodowlą bydła, koni, drobiu, owiec i trzody chlewnej. W tych grupach zachowała się głównie dokumentacja związana z organizacją produkcji i jej sprawozdawczością.

2.2.9. Dział Produkcji Przemysłowej[128] (lata: 1949–1951)

Zgromadzono tu wszelkie archiwalia związane z przemysłem rolnym. Gros materiałów dotyczy funkcjonowania gorzelni rolniczych, ale znajdują się tu również akta młynów oraz jedna jednostka archiwalna dotycząca cegielni. Akta uporządkowano według struktury rzeczowej: w pierwszej kolejności usytuowano dokumentację ogólną w zakresie organizacji, planowania i sprawozdawczości, dalej znajdują się materiały charakteryzujące daną dziedzinę działalności przemysłowej (gorzelnictwo, młyny, cegielnie). Tu również odnaleźć można archiwalia odnoszące się do zatrudnienia w gorzelniach rolniczych oraz ich remontów i budowy.

2.2.10. Dział Mechanizacji i Transportu Własnego[129] (lata: 1949–1952)

Doskonałym materiałem odzwierciedlającym działalność PGR w zakresie mechanizacji są zachowane akta opisujące organizację działu i jego sprawozdania. Znajdują się tu również liczne okresowe wykazy prac i zużytych materiałów pędnych. Prócz tego uwagę zwraca dokumentacja rejestrująca stany inwentarzowe maszyn i narzędzi rolniczych.

2.2.11. Dział Finansowy[130] (lata: 1949–1954)

W dziale tym zachowały się głównie bilanse zbiorcze oraz kilka preliminarzy. Warta szczególnej uwagi jest również jednostka (sygn. 557/503) poświęcona pełnej

[127] APO, ZPPGR, sygn. 557/400–444.
[128] APO, ZPPGR, sygn. 557/445–466.
[129] APO, ZPPGR, sygn. 557/467–493.
[130] APO, ZPPGR, sygn. 557/494–512.

inwentaryzacji ZO na dzień 31.12.1949 roku. W układzie tej podserii podstawą jest kryterium chronologiczne, następnie rzeczowe.

2.2.12. Sekcja Socjalna[131] (lata: 1949–1952)

Tu również zachowały się interesujące materiały organizacyjne (zarządzenia, instrukcje, okólniki dotyczące zagadnień socjalnych) oraz okresowe sprawozdania komórek organizacyjnych odpowiedzialnych za działalność socjalną. Prócz tego odnaleźć tu można dokumentację bardziej szczegółową – prezentującą działalność: przedszkoli i świetlic, akcji i świadczeń socjalnych oraz finansowania działalności socjalnej. Mniej oczywista dla tego działu, ale równie cenna jest spuścizna w zakresie współpracy ze Związkiem Zawodowym Pracowników Rolnych oraz organizacją Służba Polsce.

2.2.13. Dział Administracyjny[132] (lata: 1949–1954)

Niezbyt liczną grupę akt, lecz wyjątkowo bogatą w treści zawiera podseria 13. Kompetencje tej komórki organizacyjnej odzwierciedlają archiwalia w postaci: protokołów z odpraw dyrektorów i pracowników różnego szczebla. Na szczególną uwagę zasługują zarządzenia wewnętrzne i zewnętrzne oraz akta dotyczące ogólnej struktury organizacyjnej ZO i jego kancelarii.

2.2.14. Dział Obrotu Towarowego i Zaopatrzenia Technicznego[133] (lata: 1949–1951)

Doskonałym odzwierciedleniem działalności w zakresie obrotu i zaopatrzenia materiałowego stanowi j.a. poświęcona sprawozdawczości działu. Prócz tego zachowały się głównie sprawozdania z obrotu inwentarzem żywym, paszami i paliwami.

2.3. Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych[134] (lata: 1951–1957)

Dokumentacja obrazująca działalność sześciu Zjednoczeń PGR zachowała się w niewielkim zakresie. Warto podkreślić, że seria ta traktuje Zjednoczenia w ujęciu zbiorczym (jedna seria dla wszystkich Zjednoczeń[135]), co tym bardziej

[131] APO, ZPPGR, sygn. 557/513–533.

[132] APO, ZPPGR, sygn. 557/534–551.

[133] APO, ZPPGR, sygn. 557/552–564.

[134] APO, ZPPGR, sygn. 557/565–618.

[135] W okresie 1954–1956 w świetle prawa funkcjonowało 6 niezależnych Zjednoczeń i centrala olsztyńska z siedzibą w Warszawie . Zatem zasadne byłoby stworzenie serii dla każdego odrębnego Zjednoczenia. Struktura materiałów archiwalnych na to jednak nie pozwoliła, gdyż w większości zachowała się dokumentacja zbiorcza dotycząca wszystkich Zjednoczeń, czyli właściwa dla Zarządu Centralnego PGR Olsztyn. Jednak twórcą tej grupy akt z pewnością nie był Zarząd Centralny, gdyż funkcjonował on w Warszawie w ramach struktury Ministerstwa PGR. Z zachowanych akt wynika, że olsztyńskie zjednoczenie (jedno z 6 równorzędnych) realizowało wiele zadań centrali, choć nie było do tego uprawnione.

świadczy o szczątkowym stopniu zachowania dokumentacji z tego okresu funkcjonowania PGR.

2.3.1. Dział Planowania[136] (lata: 1953–1957)

Dział ten prawie w całości zawiera plany gospodarczo-finansowe, zarówno jednostkowe jak i zbiorcze, z całego okresu działalności Zjednoczeń. Znajdują się tu również analizy ekonomiczne z wykonania planów i produkcji.

2.3.2 Inspektorat Organizacyjny[137] (lata: 1952–1957)

Inspektorat Organizacyjny skupiał szeroki wachlarz zadań i funkcji. Stąd znajdujemy tu dokumentację opisującą organizację jednostek podległych, ponadto tematykę związaną z obrotem ziemią (przejmowaniem i przekazywaniem obiektów) oraz Zakładowe Umowy Zbiorowe Pracy dla poszczególnych Zjednoczeń.

2.3.3. Dział Administracyjny[138] (lata: 1951–1957)

Do zakresu zadań tego działu należała obsługa kancelaryjna dyrektora, zatem umiejscowiono w tej serii zachowane normatywy – głównie zarządzania własne. Uwagę zwracają również materiały z posiedzeń Zespołu Doradczego.

2.3.4. Dział Finansów i Księgowości[139] (lata: 1955–1956)

Całość zagadnień finansowych z działalności Zjednoczeń PGR zgromadzono w serii 04. Są to akta związane z planowaniem finansowym, bilanse zbiorcze dla olsztyńskiego zjednoczenia oraz zagadnienia kontroli finansowej.

2.4. Wojewódzki Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie[140] (lata: 1950–1960)

W tym przypadku należy również zwrócić uwagę na nie wielki stopień zachowania materiałów archiwalnych. Podstawowe funkcje i zadania twórcy zespołu pierwotnie odzwierciedlała działalność 20 komórek organizacyjnych. Do dziś zachowały się akta prezentujące aktywność jedynie 4 wydziałów.

[136] APO, ZPPGR, sygn. 557/565–587.
[137] APO, ZPPGR, sygn. 557/588–602.
[138] APO, ZPPGR, sygn. 557/603–610.
[139] APO, ZPPGR, sygn. 557/611–618.
[140] APO, ZPPGR, sygn. 557/619–701.

2.4.1. Wydział Ekonomiczno-Organizacyjny[141] (lata: 1950–1959)

Zasadniczą część tego zbioru stanowią plany gospodarczo-finansowe dla zespołów gospodarstw. Ponadto znajdują się tu jednostki archiwalne o tematyce związanej z organizacją jednostek podległych – ich ewidencją i rejestracją; obrotem ziemią (przejmowanie i przekazywanie nieruchomości). Zagadnienia sprawozdawcze przynależne do niniejszego wydziału, zachowały się głównie w postaci ankiet o wynikach produkcyjnych i finansowych.

2.4.2. Wydział Finansów i Księgowości – Sekcja Finansów[142] (lata: 1957–1959)

Wydział Finansów i Księgowości ujęto w dwóch podseriach, ze względu na szeroki zakres zadań tej komórki organizacyjnej. Działalność Sekcji Finansów prezentują sprawozdania, plany i bilanse finansowe.

2.4.3. Wydział Finansów i Księgowości – Sekcja Kontroli[143] (lata: 1955–1960)

Z kolei Sekcja Kontroli skupia całość zagadnień inspekcyjnych. Odnajdujemy tu głównie kontrole jednostkowych zakładów rolnych. Kryterium porządku poszczególnych j. a. oparto na funkcjonujących wówczas Inspektoratach Rolnych. Na początku wydziału umieszczono akta dotyczące kontroli ogólnych całego przedsiębiorstwa. Podserię zamykają jednostki poświęcone kontroli finansowej.

2.5. Wojewódzkie Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie[144] (lata: 1956–1975)

2.5.1. Wydział Produkcji Roślinnej[145] (lata: 1958–1974)

Wszystkie materiały archiwalne tego wydziału dotyczą sprawozdawczości w zakresie produkcji roślinnej. Odnajdujemy tu sprawozdania ogólne, a także jednostkowe dla poszczególnych PGR. Osobną grupę stanowią sprawozdania wynikowe dotyczące prac rolnych.

2.5.2. Wydział Produkcji Zwierzęcej[146] (lata: 1958–1973)

W tym przypadku zachował się również wyłącznie materiał sprawozdawczy: zbiorcze sprawozdania z produkcji zwierzęcej oraz sprawozdania rzeczowe, w postaci załączników do sprawozdań finansowych.

[141] APO, ZPPGR, sygn. 557/619–663.
[142] APO, ZPPGR, sygn. 557/664–670.
[143] APO, ZPPGR, sygn. 557/671–701.
[144] APO, ZPPGR, sygn. 557/702–1659.
[145] APO, ZPPGR, sygn. 557/702–736.
[146] APO, ZPPGR, sygn. 557/737–745.

2.5.3. Wydział Przemysłu i Przetwórstwa[147] (lata: 1966–1974)

Roczne sprawozdania zakładów przemysłu rolnego stanowią zasadniczą i najcenniejszą część akt tego wydziału. Zachowały się również akta weryfikacyjne gorzelni na kampanie lat 1971/72–1973/74.

2.5.4. Wydział Budownictwa[148] (lata: 1961–1974)

W serii tej zgromadzono materiały poświęcone planom finansowania inwestycji. Znajdują się tu również sprawozdania roczne z działalności inwestycyjnej za okres 1963 –1973.

2.5.5. Wydział Mechanizacji[149] (lata: 1962–1968)

Problematyka mechanizacji zachowała się w dwóch zasadniczych grupach akt: sprawozdania roczne o pojazdach mechanicznych oraz kontrole w zakresie mechanizacji. Warto w tym miejscu wspomnieć również o jednostce poświęconej wynalazczości .

2.5.6. Wydział Ekonomiki – Sekcja Planowania[150] (lata: 1959–1974)

Problematyka planowania gospodarczego utrwaliła się w dwóch dużych grupach akt w postaci planów gospodarczo-finansowych (jednostkowych i zbiorczych) oraz planów gospodarczego urządzenia. Ponadto treść tej sekcji stanowi dokumentacja dotycząca planów pięcioletnich, ich przygotowania, realizacji i analizy oraz programy przestrzennej organizacji kierunków rozwoju i inwestowania rolnictwa.

2.5.7. Wydział Ekonomiki – Sekcja Statystyki i Analiz[151] (lata: 1959–1974)

Odnaleźć tu można dokumentację dotyczą analiz funkcjonowania PGR: analizy ekonomiczne, analizy ekonomiczno-techniczne, analizy ekonomiczno-produkcyjne oraz ankiety i sprawozdania o wynikach produkcyjnych i finansowych. Sporządzano je dla poszczególnych zakładów rolnych oraz zbiorcze.

2.5.8. Wydział Ekonomiki – Doskonalenie Systemu Zarządzania Przedsiębiorstwami[152] (lata: 1958–1975)

Skupia materiały archiwalne w zakresie organizacji, ewidencji i rejestracji jednostek podległych Wojewódzkiemu Zjednoczeniu PGR.

[147] APO, ZPPGR, sygn. 557/746–755.
[148] APO, ZPPGR, sygn. 557/756–765.
[149] APO, ZPPGR, sygn. 557/766–775.
[150] APO, ZPPGR, sygn. 557/776–1011.
[151] APO, ZPPGR, sygn. 557/1012–1070.
[152] APO, ZPPGR, sygn. 557/1071–1087.

2.5.9. Wydział Ekonomiki – Obrót Nieruchomościami[153] (lata: 1957–1974)

Zagadnienia obrotu nieruchomościami, ich zbywaniem i nabywaniem, zachowały się w komplecie z okresu funkcjonowania Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR, tzn. za okres 1957–1974.

2.5.10. Wydział Finansów i Księgowości[154] (lata: 1959–1975)

Oprócz typowych tu: planów finansowych, bilansów i sprawozdań finansowych, uwagę zwraca dokumentacja prezentująca przepisy prawne wydane przez Wydział Finansów, roczne wynikowe sprawozdania rzeczowe, materiały związane z inwentaryzacją środków trwałych. Zachowano tu również liczne protokoły kontroli stanu księgowości i finansów.

2.5.11. Wydział Kontroli Gospodarczej[155] (lata: 1958–1975)

Zasadnicza część dokumentacji w zakresie kontroli gospodarczej zawarto w tej obszernej podserii. W całość zagadnień związanych z inspekcjami wprowadza jednostka dotycząca organizacji kontroli. Dalej umiejscowiono materiały z kontroli zewnętrznych, które przechodziło Wojewódzkie Zjednoczenie. Następnie znajdują się liczne kontrole PGR według ich przynależności do konkretnych Inspektoratów Rolnych, potem kontrole przedsiębiorstw zgrupowanych w Kombinatach Rolnych i Wielozakładowych Przedsiębiorstwach i na końcu kontrole kompleksowe pojedynczych zakładów rolnych. W wydziale tym swoje miejsce znalazły również akta kontroli tematycznych: kontrole koloni letnich organizowanych przez Wojewódzkie Zjednoczenie, kontrole w zakresie gospodarki nawozowej, w zakresie zaszeregowania pracowników w gospodarstwach, dotyczące sprzedaży koni, inwentaryzacji, wynagrodzeń oraz zabezpieczenia mienia.

2.5.12. Wydział Organizacyjno-Prawny[156] (lata: 1958–1975)

W wydziale tym zgromadzono dokumentacje związaną z obsługą kancelaryjną organów przedsiębiorstwa. Znajdują się tu zatem protokoły Kolegium Zjednoczenia i innych ciał kolegialnych, ponadto normatywy wydawane przez Naczelnego Dyrektora i inne zarządzenia własne, a także *Biuletyn Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR* za okres 1959–1968.

[153] APO, ZPPGR, sygn. 557/1088–1093.
[154] APO, ZPPGR, sygn. 557/1094–1158.
[155] APO, ZPPGR, sygn. 557/1159–1629.
[156] APO, ZPPGR, sygn. 557/1630–1649.

2.5.13. Wydział Zatrudnienia i Płac[157] (lata: 1956–1974)

Pomimo nielicznie zachowanej spuścizny wydziału zatrudnienia, przetrwały do dziś sprawozdania z zatrudnienia z lat 1956–1972 oraz archiwalia prezentujące działalność Funduszu Premiowego (1965–1974).

2.5.14. Wydział BHP i Spraw Socjalnych[158] (lata: 1961–1968)

Zawiera materiały archiwalne w postaci kontroli przedsiębiorstw w zakresie BHP.

2.6. Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Olsztynie[159] (lata: 1952–1982)

2.6.1. Wydział Kontroli Gospodarczej[160] (lata: 1973–1982)

Ta grupa tematyczna skupia w pierwszej kolejności jednostki archiwalne dotyczące problemów organizacji systemu kontroli, następnie uporządkowano akta dotyczące sprawozdawczości w postaci sprawozdań z wykonania planów kontroli oraz opracowania zbiorcze wyników kontroli kompleksowych. Dalej umiejscowiono akta dotyczące kontroli zewnętrznych Centrali Zjednoczenia, a po nich kontrole problemowe przedsiębiorstw (np. w zakresie tworzenia i wykorzystania funduszu socjalnego, w zakresie prawidłowości zaszeregowania pracowników, w zakresie prowadzonej kontraktacji i kooperacji, w zakresie przebiegu szkolenia zawodowego pracowników oraz prawidłowości zatrudniania.) Najbardziej obszerną część tej podserii stanowią kontrole kompleksowe poszczególnych zakładów rolnych, uporządkowane alfabetycznie.

2.6.2. Wydział Produkcji Roślinnej[161] (lata: 1974–1981)

Chociaż nieliczne, jednak bogate w treści są archiwalia wydziału produkcji roślinnej. Zachował się komplet sprawozdań z produkcji roślinnej oraz planów zasiewów i zbiorów.

2.6.3. Wydział Produkcji Zwierzęcej[162] (lata: 1974–1980)

Podobnie jak w poprzednim dziale, tu również można stwierdzić kompletność zachowanych sprawozdań, tym razem z produkcji zwierzęcej.

[157] APO, ZPPGR, sygn. 557/1650–1655.
[158] APO, ZPPGR, sygn. 557/1656–1659.
[159] APO, ZPPGR, sygn. 557/1660–2058.
[160] APO, ZPPGR, sygn. 557/1660–1884.
[161] APO, ZPPGR, sygn. 557/1885–1894.
[162] APO, ZPPGR, sygn. 557/1895–1900.

2.6.4. Dział Głównego specjalisty do spraw Obrotu Towarowego i Kooperacji[163] (lata: 1974–1982)

Treść niniejszego zbioru także wypełnia tematyka sprawozdawcza. Mieszczą się tu: sprawozdania roczne z zaopatrzenia materiałowego, sprawozdania ze skupu produktów rolnych oraz sprawozdania z obrotu węglem i koksem.

2.6.5. Wydział Przemysłu i Przetwórstwa[164] (lata: 1971–1981)

W dziale tym mieszczą się ogólne sprawozdania zakładów przemysłu rolnego za okres 1974–1975. Znajdują się tu również materiały sprawozdawcze z działalności: suszarń (1974–1980), mieszalni pasz treściwych (1970–1981), płatkarń ziemniaczanych (1971–1978), a także dokumentacja świadcząca o działalności gorzelni rolniczych (sprawozdania kampanijne z produkcji w gorzelniach za lata 1974–1978, kontrole w gorzelniach oraz sprawozdania z kontraktacji ziemniaków przemysłowych).

2.6.6. Wydział Mechanizacji[165] (lata: 1973–1982)

Działalność Wydziału Mechanizacji prezentują sprawozdania w zakresie: wykonania planu brygad remontowych; ze stanu i wykorzystania ważniejszych maszyn i urządzeń rolniczych oraz sprawozdania roczne o pojazdach mechanicznych.

2.6.7. Wydział Prawno-Administracyjny[166] 1952–1982 (26 j.a.)

Wydział ten obejmuje materiał źródłowy obrazujący działalność głównego organu Zjednoczenia, tzn. Kolegium Zjednoczenia PPGR. Zachowały się prawie w komplecie protokoły z posiedzeń Kolegium. Zebrano tu również normatywy wewnętrzne wydawane przez dyrektora oraz inne komórki organizacyjne. Są tu również akta przedstawiające działalność kancelaryjną oraz procesy archiwotwórcze jakie zachodziły w PGR z lat 1952–1980 (np. instrukcje kancelaryjne i rzeczowe wykaz akt, spisy zdawczo-odbiorcze akt)

2.6.8. Wydział Służby Pracowniczej[167] (lata: 1973–1982)

Skupiono tu całość zagadnień związanych z zatrudnieniem oraz BHP. Mieszczą się tu zatem sprawozdania z zatrudnienia oraz dokumentacja bezpieczeństwa i higieny pracy, w tym analizy wypadków.

---

[163] APO, ZPPGR, sygn. 557/1901–1907.
[164] APO, ZPPGR, sygn. 557/1908–1922.
[165] APO, ZPPGR, sygn. 557/1923–1927.
[166] APO, ZPPGR, sygn. 557/1928–1953.
[167] APO, ZPPGR, sygn. 557/1954–1959.

2.6.9. Wydział Planowania i Ekonomiki–Sekcja Planowania[168] (lata: 1969–1982)

Sekcja planowania wydziału ekonomiki zawiera dokumentację dotyczącą przygotowania i realizacji planu pięcioletniego na lata 1976–1980. Ponadto znajdują się tu: programy rozwoju na lata 1971–1975 oraz 1976–1980, wytyczne i analizy do planów gospodarczo-finansowych, wreszcie plany gospodarczo-finansowe jednostkowych przedsiębiorstw oraz perspektywiczne kierunkowe plany gospodarczego urządzenia.

2.6.10. Wydział Planowania i Ekonomiki–Sekcja Statystyki i Analiz[169] (lata:1974–1980)

Spośród dokumentacji Sekcji Statystyki i Analiz, zachowały się jedynie analizy ekonomiczno-produkcyjne dla jednostkowych PGR za okres 1974–1980 oraz sprawozdania z usług produkcyjnych dla rolnictwa i usług dla ludności z lat 1976–1979.

2.6.11. Wydział Planowania i Ekonomiki – Obrót Nieruchomościami[170] (lata: 1972–1981)

W tej części zespołu umiejscowiono materiały archiwalne związane z organizacją jednostek podległych, ich tworzeniem, likwidacją, przekształceniami, wykazami zmian oraz wytycznymi za okres 1972–1976. Na szczególną uwagę zasługują wykazy jednostek organizacyjnych na dzień 1.07.1978 roku, 1.07.1979 roku oraz 1.01.1980 roku. Wymienić warto również dokumentację związaną z obrotem ziemią, czyli przejęcia i przekazania gruntów. Na koniec należy wspomnieć o j. a. sygn. 557/2015 – zawierającej akta rejestrowe PPGR z okresu 1975–1980.

2.6.12. Wydział Inwestycji i Budownictwa[171] (lata: 1974–1982)

Obrazem działalności inwestycyjnej są zachowane archiwalia w postaci sprawozdań rocznych z działalności inwestycyjnej z całego okresu funkcjonowania PPGR to znaczy z lat 1975 –1982 oraz (równie kompletne) sprawozdania z wykonania planu produkcji budowlano-montażowej.

2.6.13. Wydział Finansów[172] (lata: 1974–1982)

W tej podserii mieszczą się plany finansowe z lat 1974–1980, sprawozdania finansowe oraz bilanse (zbiorcze i jednostkowe). Wymienić również warto dokumentację kontroli finansowej oraz bilans likwidacyjny PPGR[173].

[168] APO, ZPPGR, sygn. 557/1960–2004.
[169] APO, ZPPGR, sygn. 557/2005–2014 .
[170] APO, ZPPGR, sygn. 557/2015–2029.
[171] APO, ZPPGR, sygn. 557/2030–2040.
[172] APO, ZPPGR, sygn. 557/2041–2058.
[173] APO, ZPPGR, sygn. 557/2049.

Podsumowanie

Przedstawiona wyżej charakterystyka nie wyczerpuje tematu źródeł archiwalnych przechowywanych w APO, a dotyczących rolnictwa Warmii i Mazur. Określone na wstępie ramy organizacyjne ukierunkowały prezentacje materiałów archiwalnych na jednostki PGR szczebla wojewódzkiego. Tymczasem w zasobie APO znajduje się również dokumentacja stanowiąca spuściznę po zespołach PGR–umiejscowionych najniżej w hierarchii tej instytucji. Odnaleźć można 16 tego typu zespołów archiwalnych z okresu 1946–1959, z miejscowości: Barczewo[174], Boże[175], Dobre Miasto[176], Ełdyty Wielkie[177], Klewki[178], Lipowo[179], Mikołajki[180], Nikutowo[181], Orneta[182], Prejłowo[183], Sorkwity[184], Stary Olsztyn[185], Szynflis[186] i Track[187]. Te, choć nieliczne pod względem ilości jednostek archiwalnych, zespoły zawierają cenne dane w zakresie planów gospodarczo-finansowych, sprawozdawczości, kontroli, dokumentacji technicznej obiektów, a przede wszystkim produkcji rolnej.

Ponadto problematyką rolniczą, w tym działalnością PGR, zajmowały się instytucje administracji ogólnej. Wśród władz wojewódzkich i okręgowych, w których spuściźnie odnaleźć można informacje świadczące o funkcjonowaniu rolnictwa upaństwowionego, wymienić należy: Wydział Rolnictwa i Leśnictwa –

[174] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych Barczewo z siedzibą w Barczewie powiat Olsztyn, 1951–1957, nr zespołu: 558.

[175] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych w Bożem, powiat mrągowski, 1947–1959, nr zespołu: 260.

[176] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych Dobre Miasto z siedzibą w Dobrym Mieście powiat Lidzbark Warmiński, 1951–1958, nr zespołu: 560.

[177] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych Ełdyty Wielkie z siedzibą w Ełdytach Wielkich powiat Lidzbark Warmiński, [1955] 1956–1958, nr zespołu: 559.

[178] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych Klewki z siedzibą w Klewkach powiat Olsztyn, 1949–1958, nr zespołu: 561; APO, Warsztat Mechaniczny Państwowych Gospodarstw Rolnych Przedsiębiorstwo Państwowe w Klewkach powiat Olsztyn, 1958–1959, nr zespołu: 2985.

[179] APO, Zespół Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Lipowie powiat Olsztyn, 1949, nr zespołu:2980.

[180] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych w Mikołajkach, powiat mrągowski, 1952–1958, nr zespołu: 2733.

[181] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych w Nikutowie, powiat mrągowski, 1955–1958, nr zespołu: 2734.

[182] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych Orneta z siedzibą w Ornecie powiat Braniewo, 1952–1958, nr zespołu: 2959; APO, Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych Orneta z siedzibą w Ornecie powiat Braniewo, [1946] 1951–1955 [1962], nr zespołu: 1006.

[183] APO, Zespół Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Prejłowie powiat Olsztyn, 1949, nr zespołu: 2981.

[184] APO, Zespół Państwowych Gospodarstw Rolnych w Sorkwitach, powiat mrągowski, 1948–1958, nr zespołu: 2732.

[185] APO, Zespół Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Starym Olsztynie powiat Olsztyn, 1947–1949, nr zespołu: 2982.

[186] APO, Zespół Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Szynflisie powiat Olsztyn, 1946–1949, nr zespołu: 2983.

[187] APO, Zespół Państwowych Nieruchomości Rolnych w Tracku powiat Olsztyn, 1949, nr zespołu: 2984.

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie[188], Wydział Rolnictwa–Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie[189], Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych – Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie[190]. W przypadku administracji szczebla powiatowego i rejonowego wspomnieć należy o licznie reprezentowanych w zasobie APO zespołach starostw powiatowych z lat 1945–1950 i ich Referatach Rolnictwa i Reform Rolnych.[191] Wspomnieć warto również o prezydiach powiatowych rad narodowych z okresu 1950–1975, w których funkcjonowały Wydziały Rolnictwa, Leśnictwa i Skupu[192]. Warto również zwrócić uwagę na instytucje publiczne z zakresu administracji specjalnej, które zajmowały się zagadnieniami rolnictwa. Spośród nich wymienić należy zespół akt: Wojewódzkiego Pełnomocnika Akcji Siewnej w Olsztynie z lat: 1945–1949[193] oraz Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie z okresu: 1945–1947[194].

Dokumentacja tych instytucji wymaga odrębnego przedstawienia, stanowić może znakomite uzupełnienie i rozszerzenie wyżej zaprezentowanych archiwaliów.

Karol Maciejko, *Vom staatlichen Grundeigentum bis zur staatlichen Landwirtschaft (1946–1982) – Charakteristik der Quellen zur Geschichte der verstaatlichten Landwirtschaft in den Beständen der Staatsarchivs in Olsztyn*

Zusammenfassung

Im Beitrag wurden die Quellen zur Geschichte der staatlichen Landwirtschaft in den Jahren 1946–1982 präsentiert, die im Staatsarchiv in Olsztyn aufbewahrt werden. In erster Linie wurden die organisatorischen Wandlungen umrissen, die sich im Laufe von vielen Jahren in den Staatlichen Landwirtschaften vollzogen haben, wobei die Kompetenzen einzelner Verwaltungseinheiten berücksichtigt wurden. Des Weiteren folgt die Charakteristik des Inhalts der Archivalien gemäß der Struktur des ersten Teils. Einer ausführlichen Analyse wurden die Organisation und das Erbe der staatlichen Landwirtschaften auf der Ebene der Wojewodschaft unterzogen, zur Ergänzung wurde eine kurze Charakteristik anderer Quellen und ihrer Autoren aus den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn beigefügt, die die Informationen über das Funktionieren der staatlichen Landwirtschaft in den Jahren 1946–1982 enthalten.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

Karol Maciejko, *From State Real Estate to State Farms (1946–1982) – The Characteristics of Sources for the History of Agriculture Nationalised in the State Archives in Olsztyn*

Summary

The article presents sources for the history of state agriculture in 1946–1982 housed in the State Archives in Olsztyn. Firstly, it provides an outline of the organisational changes of state farms (PGRs) over time, taking into

[188] APO, nr zespołu: 444.
[189] APO, nr zespołu: 391.
[190] APO, nr zespołu: 1253.
[191] Np. APO, Starostwo Powiatowe w Iławie, nr zespołu: 398.
[192] Np. APO, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Nowym Mieście Lubawskim, nr zespołu: 450 .
[193] APO, nr zespołu: 619.
[194] APO, nr zespołu: 618.

account the competences of individual organizational units. This is followed by the characteristics of the contents of the archives according to the structure presented in the first part. As the detailed analysis was conducted on the organization and legacy of state–level agricultural holdings, the whole was supplemented by a short description of other sources and their creators, which contain information on the functioning of agriculture in the years 1946–1982 and stored in the State Archive in Olsztyn.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Dr Karol Maciejko
Archiwum Państwowe w Olsztynie
kmaciejko@wp.pl

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych
Państwowe Nieruchomości Ziemskie. Zarząd Centralny w Poznaniu, nr zespołu 429.

Archiwum Państwowe w Olsztynie
Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej, nr zespołu 557.
Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Olsztynie, nr zespołu 2471.

Opracowania:

Karpińska Aleksandra
1984 *Wstęp do inwentarza zespołu Zjednoczenie Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej w Szczecinie*, Szczecin.

Muszyńska Krystyna
1986 *Ocena i metody opracowania akt administracji Państwowych Gospodarstw Rolnych w województwie koszalińskim (1946–1982)*, Archeion, t. 81, ss. 59–94.

Maciejko Karol
2015 *Zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich czy Państwowe Nieruchomości Ziemskie – problem nazwy zespołu na tle dziejów jego twórcy*, Archeion t. 116, ss. 125–140.

MISCELLANEA

Tadeusz Oracki

O POCHODZENIU KRÓLEWIECKIEGO PROFESORA MEDYCYNY ANDRZEJA JANA ORLOVIUSA (ORŁOWSKIEGO)

Słowa kluczowe: Prozopografia, lekarze z Królewca, Andrzej Jan Orlovius, historia medycyny

Schlüsselwörter: Prosopographie, Ärzte aus Königsberg, Andreas Johannes Orlovius, Geschichte der Medizin

Keywords: Prosopography, doctors from Königsberg, Andreas Johannes Orlovius, history of medicine

Andrzej Jan Orłowski (1735–1788), który zgodnie z ówczesnym zwyczajem pisał się przeważnie jako Orlovius, był osobą znaną i cenioną nie tylko w naukowym środowisku akademickim w Królewcu, gdzie był profesorem medycyny, kilkakrotnie dziekanem i rektorem Uniwersytetu Królewieckiego[1]. Ogłosił kilkadziesiąt rozpraw naukowych (wyłącznie w języku łacińskim), przeprowadzał eksperymenty medyczne, z jego usług korzystała elita polsko-litewska, utrzymywał kontakty z ośrodkami naukowymi w Niemczech i w Polsce (głównie z Wilnem)[2]. Wydawać by się mogło, że biografia tego uczonego jest znana, a różne fakty z jego życia i działalności nie budzą wątpliwości.

Niestety, jego biogram w opracowaniu naukowym nie znalazł się w najważniejszych słownikach biograficznych niemieckich (*Allgemeine Deutsche Biographie, Neue Deutsche Biographie, Altpreussische Biograpie*) i polskich (*Polski Słownik Biograficzny*). Szczególne wątpliwości budzi sprawa pochodzenia Orloviusa (Orłowskiego). Począwszy od osiemnastowiecznych autorów niemieckich J.F. Goldbecka

[1] Najobszerniejszy biogram naukowy znajduje się w *Słowniku biograficznym Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, T. 2, Olsztyn 1988, ss. 67–68, opracowanym przez T. Orackiego.

[2] Estreicher uwzględnił jedynie trzy jego prace, podając przy tym błędne daty biograficzne. Zob. *Bibliografia polska*, T. XXIII, Kraków 1910, s. 428.

i D.H. Arnoldta[3] oraz późniejszych polskich, J.S. Bandtkiego i L. Gąsiorowskiego, a także autorów haseł w największych encyklopediach[4], przyjęto powszechnie informację, że Orlovius (Orłowski) urodził się w Wilnie więc jest Litwinem. Podobnie postąpili autorzy specjalistycznych i regionalnych słowników biograficznych[5].

To prawda, ze Orłowski urodził się w Wilnie, ale jego rodzice pochodzili z miejscowości Eckersberg (Okartowo) leżącej w powiecie piskim na terenie dawnych Prus Książęcych. Nie jest więc Orłowski Litwinem tylko Mazurem pruskim, o czym świadczą życiorysy jego rodziców.

W południowej części Prus Książęcych, na tak zwanych Mazurach Pruskich, roi się od Orłowskich (Orloviusów), którzy pełnili funkcje pastorów, nauczycieli i kantorów[6]. Od XVI wieku kilkudziesięciu z nich studiowało na Uniwersytecie Królewieckim[7]. Z tego środowiska, które można określić jako inteligencję mazurską, wywodzi się Jerzy Andrzej Orlovius, urodzony w 1693 roku w miejscowości Eckersberg (Okartowo) w powiecie piskim, w której jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku, większość mieszkańców posługiwała się językiem polskim[8]. Ojciec naszego profesora rozpoczął w 1708 roku studia medyczne na Uniwersytecie Królewieckim[9], a w 1718 uzyskał tam doktorat medycyny na podstawie rozprawy *De motu sanguinis in arteriis atque venis, geometrice determinato*[10]. W ogłoszonej drukiem rozprawie autor dziękuje swoim mecenasom: biskupowi wileńskiemu Konstantemu Kazimierzowi Brzostowskiemu, biskupowi sufraganowi i referendarzowi litewskiemu Maciejowi Józefowi Ancucie oraz podskarbiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu Ludwikowi Konstantemu Pociejowi [11].

Jerzy Andrzej Orłowski osiadł na stałe w Wilnie, został lekarzem nadwornym wojewody wileńskiego oraz lekarzem sztabowym armii. Prowadził także praktykę

[3] J. F. Goldbeck, *Litterarische Nachrichten vob Preussen*, Berlin 1781, s. 90; D.H. Arnoldt, *Zusätze zu seiner Historie der Königsbergschen Universität*, Königsberg 1769, ss. 42, 44.

[4] J.S. Bandtkie, *Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*, T. 3, Kraków 1826, s. 84; L. Gąsiorowski, *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce*. T. 3, Poznań 1854, ss. 154–155; *Encyklopedia powszechna* (Orgelbranda), T. 20, Warszawa 1865, ss. 53–54; *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Seria II, t. 6, Warszawa 1908, s. 591.

[5] S. Kośmiński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, ss. 369, 617; *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, 2 Auflage, Berlin–Wien 1932, s. 441; A. Skrobacki, *Polacy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu w Królewcu*, Olsztyn 1969, ss. 94–95; T. Oracki, zob. przypis 1; M. Jackiewicz, *Nauka i uczeni na ziemi wileńskiej od XVI w. do 1945 r.*, Bydgoszcz 2010, s. 283.

[6] L. Rhesa, *Kurzgefaste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen In Ostpreussen*, Königsberg 1834, ss. 132, 133; H.W. Quassowski, *Die Kartei Quassowski*. Buchstabe O, Hamburg 1985, ss. 67–68.

[7] G. Erler, *Die Martikel der Albertus – Universität zu Königsberg i.Pr.*, Bd I, Leipzig 1910, ss. 6, 66, 231, 268; Bd II, Leipzig 1911/12, ss. 106, 260, 299, 443, 447, 476, 486, 495, 721.

[8] K.A. Maczkowski, *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, Hamburg 1985, ss. 60, 76–83; W. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI–XX* w. Reformacja w Polsce. R. 12: 1953–1955, nr 45–50, s. 268.

[9] G. Erler, op. cit., II, s. 260.

[10] M. Komorowski, *Promotionen an der Universität Königsberg 1548–1799*, München 1988, s. 27 (nr 117). Rozprawa J.A. Orloviusa znajduje się w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN. Sygn. 31 in: XIX qu 83 K.

[11] Życiorysy wymienionych w *Polskim Słowniku Biograficznym*, t. I, Kraków 1935, ss. 90–91, t. III. Kraków 1937, ss. 50–52, T. XXVII, Wrocław 1983, ss. 38–47.

lekarską. Zmarł w Wilnie 18 czerwca 1743 roku[12]. Wcześniej, w 1737 roku, zmarła jego żona. Oboje zostali pochowani na cmentarzu ewangelickim w Wilnie[13].

Andrzej Jan Orlovius – Orłowski urodził się w Wilnie 31 grudnia 1737 roku i poszedł w ślady ojca. Po ukończeniu miejscowej szkoły w 1752 wpisał się na studia medyczne w Uniwersytecie Królewieckim jako „Vilna – Lithuan"[14], uzyskując w 1761 roku doktorat medycyny [15].

Autorzy piszący o Orłowskim nie zwrócili uwagi na fakt zbyt długo trwających studiów, zwłaszcza że podobnie jak ojciec, był człowiekiem inteligentnym i uzdolnionym. Prawdopodobnie przez pewien czas Orlovius przebywał w Wilnie, gdzie istniał gabinet medyczny po zmarłym ojcu. Autorom biogramów Orłowskiego nie był znany drugi, tym razem kurtuazyjny wpis tego medyka do metryki Uniwersytetu Królewieckiego, który miał miejsce w 1765 roku. Czytamy tam, że Orlovius „vir praestantissimus, Vilna – Lithuan., ex Polonia redux, dr med. In Acamedia nostra rite promotus Ius Academicum repetiit …"[16]. Informacja jasna: wrócił z Polski, ale co tam porabiał? Posiadając doktorat medycyny i prawo do praktyki prywatnej, z pewnością udzielał w Wilnie porad lekarskich. Świadczą o tym pamiętniki Marcina Matuszewicza (1714–1773), kasztelana brzesko-litewskiego[17], który wspomina, że leczył go „sławny i bardzo wielkiej eksperiencji doktor", a w innym miejscu dodaje, że w roku 1762 Orłowski, „syn sławnego doktora Orłowskiego"[18] leczył hetmana polnego litewskiego, Michała Massalskiego[19].

Wkrótce po powrocie do Królewca Orłowski został profesorem (1766) i jak wspomniano, kilkakrotnie pełnił funkcje dziekana i rektora; nadto był członkiem Kolegium Medycznego i Sanitarnego w Królewcu[20].

Prof. Orłowski ustanowił dwie fundacje stypendialne w Uniwersytecie Królewieckim (Stipendium Orlovianum)[21], a jego cenny księgozbiór opisany w katalogu aukcyjnym wystawiono na sprzedaż po śmierci właściciela[22].

---

[12] D.H. Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*. 2 Teil, Königsberg 1746, s. 173; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzesko-litewskiego 1714–1765*, wyd. A. Pawiński, t. I, Warszawa 1876, s. 7, 63; Quassowski, op. cit., s. 67.

[13] A.F.A. (A.F. Adamowicz), *Kościół augsburski w Wilnie. Kronika*, Wilno 1855, s. 33; E. Małachowicz, *Wilno. Dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996, s. 438.

[14] G.Erler, op. cit., Bd II, s. 447.

[15] M. Komorowski, op. cit., ss. 40, 45, 208–209.

[16] G. Erler, op. cit., Bd II, s. 499.

[17] Z. Zielińska, *Matuszewicz Marcin (1714–1773),* Polski Słownik biograficzny, t. XX, Wrocław 1975, ss. 222–224.

[18] Pamiętniki M. Matuszewicza, op. cit., T. I, s. 63, t. III s. 173.

[19] Z. Zielińska, *Massalski Michał Józef (1700–1768)*, Polski Słownik Biograficzny, t. XX, Wrocław 1975, ss. 141–143.

[20] K. Hüllmann, *Das Stammbuch des Marienburger Pfarrers Wilhelm L. Häbler*, Altpreussische Geschlechterkunde 6:1932, s. 15.

[21] *Sammlung der bei der Königlichen Albertus Universität zu Königsberg bestehenden staatlichen und privaten Benefizien für Studierende*, hrsg. E. Wollenberg, Königsberg 1911, s. 66.

[22] J. Tondel, *Książka w dawnym Królewcu pruskim*, Toruń 2001, s. 199.

Andrzej Jerzy Orłowski (Orlovius), który zmarł w Królewcu 28 lutego 1788 roku z pewnością zasługuje na obszerniejsze opracowanie.

Tadeusz Oracki, *Über Herkunft des Königsberger Medizinprofessors Andrzej Jan Orlovius (Orłowski)*

Zusammenfassung

Der Beitrag betrifft Andrzej Jan Orlovius (Orłowski), Medizinprofessor in Königsberg, der in den Jahren 1735–1788 lebte. Der Artikel ergänzt wesentlich die bisherigen Arbeiten, in denen er als Litauer bezeichnet wurde, obwohl er aus einer masurischen Familie stammte, die seit alters her in Herzogtum Preußen wohnte.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

Tadeusz Oracki, *On the Origin of the Königsberg Professor of Medicine, Andrzej Jan Orlovius (Orłowski)*

Summary

This article concerns Andrzej Jan Orlovius (Orłowski), living in the years 1735–1788, professor of medicine in Königsberg, and is an important supplement to the research to date, in which he was mentioned as a Lithuanian, whilst in fact he derived from a Masurian family in Prussia.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Prof. dr hab. Tadeusz Oracki
Wydział Filologiczno-Historyczny
Uniwersytet Gdański

Źródła drukowane

Hüllmann Kurt
1932 *Das Stammbuch des Marienburger Pfarrers Wilhelm L. Häbler*, Altpreussische Geschlechterkunde 6:1932, ss. 10–16.

Matuszewicz Marcin
1876 *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzesko-litewskiego 1714–1765*, wyd. A. Pawiński, t. I–III, Warszawa.

Sammlung der bei der Königlichen Albertus Universität zu Königsberg
1911 *Sammlung der bei der Königlichen Albertus Universität zu Königsberg bestehenden staatlichen und privaten Benefizien für Studierende*, hrsg. E. Wollenberg, Königsberg.

Opracowania

Adamowicz Adam Ferdynand (A.F.A)
1855 *Kościół augsburski w Wilnie. Kronika*, Wilno 1855.

Arnoldt Daniel Heinrich
1746 *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, 2 Teil, Königsberg.
1769 *Zusätze zu seiner Historie der Königsbergschen Universität*, Königsberg.

Bandtkie JerzySamuel
1826 *Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*, T. 3, Kraków.

Biographisches Lexikon.
1932 *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, 2 Auflage, Berlin–Wien.

Chojnacki Władysław
1955 *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI–XX w.*, Reformacja w Polsce, R. 12, nr 45–50.

Erler Georg
1910–1911/12 *Die Martikel der Albertus – Universität zu Königsberg i. Pr.*, Bd. I, Bd. II, Leipzig.

Estreicher Karol (opr.)
1910 *Bibliografia polska*. T. XXIII, Kraków.

Komorowski Manfred
1988 *Promotionen an der Universität Königsberg 1548–1799*, München.

Kośmiński Stanisław Lubicz
1888 *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa.

Gąsiorowski Ludwik
1854 *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce*, T. 3, Poznań.

Goldbeck Johann Friedrich
1781 *Litterarische Nachrichten von Preussen*, Berlin.

Jackiewicz Mieczysław
2010 *Nauka i uczeni na ziemi wileńskiej od XVI w. do 1945 r.*, Bydgoszcz.

Maczkowski Karl August
1985 *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, Hamburg.

Małachowicz Edmund
1996 *Wilno. Dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław.

Oracki Tadeusz (opr.)
1988 *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*. T. 2, Olsztyn.

Quassowski Hans Wolfgang
1985 *Die Kartei Quassowski*. Buchstabe O, Hamburg.

Rhesa Ludwig
1834 *Kurzgefaste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen*, Königsberg.

Skrobacki Andrzej
1969 *Polacy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu w Królewcu*, Olsztyn.

Tondel Janusz
2001 *Książka w dawnym Królewcu pruskim*, Toruń.

Zielińska Zofia
1975a *Matuszewicz Marcin (1714–1773),* Polski Słownik biograficzny, t. XX, Wrocław, ss. 222–224.
1975b *Massalski Michał Józef (1700–1768)*, Polski Słownik Biograficzny, t. XX, Wrocław, ss. 141–143.

Krzysztof Obremski

„NIEZGODNA ZGODNOŚĆ" POCHWAŁY I NAGANY: *DO KRÓLA* A STAROPOLSKI PANEGIRYK KRÓLEWSKI

Słowa kluczowe: Ignacy Krasicki, Stanisław August Poniatowski, panegiryk, dźwignia panegiryczna

Schlüsselwörter: Ignacy Krasicki, Stanisław August Poniatowski, panegyrikus, panegyrische Hebel

Keywords: Ignacy Krasicki, Stanisław August Poniatowski, panegyric, panegyric lever.

Twierdzimy, że jedynie od opinii zależy,
co uznaje się za szlachetne, a co za haniebne.
Protagoras[1]

Siostro ma ukochana! Wszakżem urodzona
Z tejże Mnemozyny łona:
Jeden nam przymiot chętna natura obiema
Dała: tyś poezja niema,
Ja wymowną zowię się malarką; a obie
W tymże kłamiemy sposobie.
Adam Naruszewicz, *Do malarstwa*[2]

Trzy wstępne, skrajnie zwięzłe, wyjaśnienia terminologiczne będą konieczne. Pierwsze: „panegiryczna przesada". Drugie: „panegiryk królewski". Trzecie: tzw. „dźwignia panegiryczna". Jeszcze czwarte oraz piąte wstępne i tylko jednozdaniowe wyjaśnienia: aby dodatkowo nie wikłać i tak już powikłanej materii genologicznej, pomijam milczeniem dwa terminy: tak „satyrę", jak też „ironię"; zarazem abstrahuję od problematyki związanej z głośnym czytaniem analizowanego wiersza.

[1] Za: *Filozofia starożytna Grecji i Rzymu*, oprac. J. Legowicz, Warszawa 1968, s. 115.

[2] Za: A. Norkowska, *Wizerunki władcy. Stanisław August Poniatowski w poezji okolicznościowej (1764–1795),* Kraków–Warszawa 2006, s. [7].

Tego, że „panegiryczna przesada" jako gatunkowy wyznacznik przynajmniej bywa zawodna, dostatecznie dowodzi choćby właśnie wiersz opatrzony tytułem *Do króla*. Upraszczając i zarazem uogólniając relacje między Stanisławem Augustem Poniatowskim a jego poddanymi, można zaryzykować hipotezę, że dla jego skrajnych zwolenników może nawet żadna pochwała nie byłaby przesadna, natomiast dla absolutnych przeciwników rzecz miałaby się akurat odwrotnie: najprawdopodobniej jakakolwiek pochwała byłaby przesadna. W takim – hipotetycznym! – stanie genologicznej rzeczy gatunkowa kwalifikacja wiersza byłaby uwarunkowana… prymarnie politycznie, ewentualnie jeszcze wtórnie: obyczajowo (dwakroć: apologeci – wiersz Krasickiego pochwałą monarchy; krytycy – tenże wiersz naganą Ciołka). Jednak owa genologiczna rzecz okazuje się jeszcze trudniejsza, ponieważ na historyczne podziały wśród poddanych Stanisława Augusta (najogólniej: zwolennicy – przeciwnicy: dla pierwszych – „Nasze tchnienie, życie, zdrowie", dla drugich – „Czartowski potomek"[3]) niejako nakładają się niekiedy nawet biegunowo przeciwne stanowiska historyków oceniających ostatniego króla Rzeczpospolitej (a i Karola Zbyszewskiego zignorować niepodobna[4]). Tym samym kwalifikacja gatunkowa – wiersz *Do króla* jest panegirykiem – pozostaje uwarunkowana nie tyle samym tekstem pióra Krasickiego, ile poglądami poddanych ostatniego króla Rzeczpospolitej Obojga Narodów oraz stanowiskami badaczy przeszłości. Co więcej i co gorsza dla jakiejkolwiek „panegirycznej przesady", należy o nią zapytać: kto i na podstawie jakich przesłanek orzeka, że 'taka a taka' pochwała 'tej czy tamtej postaci' jeszcze mieści się w granicach 'nie-panegirycznej przesady'? – kiedy zaś należy uznać ją za nadmierną[5]? Tę bardziej etyczną niż polityczną zależność twierdzeń jedynie pozornie genologicznych pośrednio, gdyż w kontekście intencji panegirysty, zwerbalizował Filip Neriusz Golański:

---

[3] Tak brzmią tytuły dwóch rozdziałów książki Aleksandry Norkowskiej *Wizerunki władcy. Stanisław August Poniatowski w poezji okolicznościowej (1764–1795).*

[4] „Był taki „pamiętnik Kosti Riabcewa", bolszewicki pamiętnik bolszewickiego chłopa. Ten Kostia Rabcew pisał o różnych sprawach, „plewat' mnie na nich s wysziny tietjawo etaża". I usłyszymy może zarzuty, że Zbyszewski, piszący o epoce rokoko, to taki Kostia Riabcew. I że jego stosunek do króla – kochanka, króla – Stasia, króla – rokoko przypomina młodego draba, który od starego estety i mecenasa sztuki, od starego arystokraty o pięknym obliczu, lecz sflaczałych nogach, wymaga, aby dobrze kopał piłkę i trzęsie nim i wymyśla za to, że ten nie umie grać w football". S. Mackiewicz, [*Przedmowa*], w: K. Zbyszewski, *Niemcewicz od przodu i tyłu*, Warszawa 1991, s. 10.

[5] Szersza analiza problematyki: K. Obremski, *Panegiryczna sztuka postaciowania: August II Mocny (J.K. Rubinkowski, „Promienie cnót królewskich…")*, Toruń 2003, *passim*. Por. K. Obremski, *Retoryka i panegiryczna przesada*, w: *Dzieło literackie i książka w kulturze. Studia i szkice ofiarowane Profesor Renardzie Ocieczek w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej*, red. I. Opacki przy współudziale B. Mazurkowej, Katowice 2002, ss. 312–324.

Już tylko pobocznym przykładem kłopotów z przeciwstawianiem nagannej panegirycznej 'przesady' oraz zacnej pochwalnej 'miary' może być to spośród trzech praw dialektyki marksistowskiej, które było znane jako „prawo przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe" (por. K. Obremski, *Stalin, panegiryści i prawo przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe*. „Pamiętnik Literacki" 2007 (XCVIII), nr 3).

Pochwała będzie albo pożyteczną, albo szkodliwą, albo wspaniałą, albo podłą robotą. Jeśli się stanie narzędziem, którego używa chęć zysku dla dostania majątku, należy nią gardzić. Jeżeli ma być pochlebstwem w uściech podłego niewolnika, który tym sposobem możnego mami, bać się jej trzeba. Ale też niekiedy będzie szlachetnym hołdem, który podziwienie lub wdzięczność cnocie albo rozumowi oddaje[6].

W kontekście tych słów Golańskiego również wiersz *Do króla* pozwala dostrzec, że „panegiryczna przesada" może jawić się jako taki wyznacznik gatunkowy, który byłby uwarunkowany nawet nie tyle samym tekstem pióra Ignacego Krasickiego, ile podziałami politycznymi wśród poddanych ostatniego króla Pierwszej Rzeczpospolitej oraz zróżnicowanymi ocenami historyków.

Jeśli przyjmiemy, że należy poniechać „panegirycznej przesady" jako tego, co konstytuuje gatunek zwany panegirykiem, wówczas staniemy przed pytaniem o to, cóż innego będzie jego podstawowym wyznacznikiem. Formułowanie odpowiedzi należy zacząć od wskazania na dwa fakty, które nakazują powstrzymywać się przed uogólnieniami czy może nawet w ogóle poniechać ich: „1. w okresie wytyczonym datami 1551–1800 Wilhelm Bruchnalski naliczył 11 771 „produktów panegirycznych", stanowiących około 20% ówczesnej literatury[7]; 2. panegiryk, jako podjęty przez literaturę staropolską jeden z dwóch gatunków wymowy pokazowej (tj. pochwała)[8], może przyjmować wielorakie formy gatunkowe: od genetliakonu poprzez epinikion i epitalamium po epitafium oraz tren, od listu i mowy poprzez dedykację i przedmowę aż po dramat eucharystyczny […]".[9] W takim stanie panegirycznej rzeczy jeśli już nie rozwiązaniem problemów stanowionych gatunkową kwalifikacją, to przynajmniej znaczącym pomniejszeniem ich będzie wyróżnienie odmian gatunkowych panegiryku – według statusu wywyższanych osób: król[10], magnat[11], biskup (takie czy inne odmiany gatunkowe mogą wymagać wyróżniania pododmian, np. swoiste zagrożenia dla Kościoła w Prusach Królewskich[12] i na

[6] F. N. Golański, *O wymowie i poezji*; cyt. za: J. Platt, *Panegiryk*, w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1996, s. 392.

[7] W. Bruchnalski, *Panegiryk*, w: *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1918, s. 208.

[8] Por. R. Krzywy, *Poezja staropolska wobec genologii retorycznej. Wprowadzenie do problematyki*. Warszawa 2014.

[9] *Vide* dwa przedstawienia toruńskiego kolegium jezuitów: *Chrystiernus król duński i szwedzki* oraz *Wieczerza wielka* (summariusze teatralne), w: *Dramaty eucharystyczne jezuitów. XVII wiek*, oprac. J. Okoń Warszawa 1992, ss. 166–177. Por. K. Obremski, *Jezuicki dramat eucharystyczny jako propaganda sukcesu (Toruń lat osiemdziesiątych wieku XVII),* w: *Komunikacja i komunikowanie w dawnej Polsce*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2008, ss. 181–187.

[10] Por. K. Obremski, *Panegiryczna sztuka postaciowania…*, passim.

[11] Por. K. Obremski, *Sapiehowie i panegiryk magnacki („Mowa księdza Benedykta Rusieckiego na pogrzebie Kazimierza Władysława Sapiehy")*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, ss. 41–55.

[12] Por. K. Obremski, *Panegiryk biskupi Prus Królewskich? Biskupi chełmińscy Stanisław Hozjusz i Kazimierz Opaliński*, w: *Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, Łódź 2013, ss. 79–94.

południowo-wschodnich krańcach Rzeczpospolitej determinują dwie pochwały biskupów?). Zarazem oczywiście niepodobna zapominać o względności przeciwstawień: począwszy od „symbiotycznej konkurencji" dworu monarszego i dworów możnowładczych[13], skończywszy zaś na tym, że w panegiryku magnackim królowie Rzeczpospolitej mogli być przedstawiani jako postacie przewyższane (Zygmunt III Waza – Janem Zamoyskim i Stanisławem Żółkiewskim, Jan III Sobieski – pisarzem polnym koronnym Janem Sapiehą[14]).

Jeśli już przyjmiemy, że należy poniechać ogólnego terminu „panegiryk" jako nazwy gatunku konstytuowanego „panegiryczna przesadą", aby mówić raczej o jego gatunkowych odmianach i pododmianach, wówczas staniemy przed pytaniem o to, co prymarnie determinuje ich genologiczne tożsamości. Tym czymś są znamienne mechanizmy tzw. dźwigni panegirycznej – dla staropolskiego panegiryku królewskiego można wskazać następujące: topika afektowanej skromności; ogólnoświatowy zasięg uczuć (czci, podziwu, radości bądź żalu); wywyższanie (dźwignia dwupoziomowa) i przewyższanie (dźwignia trójpoziomowa); teologia historii (Bóg bądź bogowie jako siła wywyższająca władców); biało-czarny obraz dziejów („propaganda sukcesu" *versus* „propaganda klęski"); wynoszenie nawet za cenę sprzeczności w świecie przedstawionym piórem panegirysty; arbitralna selekcja faktów historycznych; „faktotwórcza" siła interpretacji faktów; zaprzeczenie przesadzie jako uwiarygodnienie przesady[15]. Jednak przed zapytaniem o relację między tymi wszystkimi mechanizmami dźwigni panegirycznej a wierszem *Do króla* należy wcześniej przejść do trzeciego wstępnego wyjaśnienia terminologicznego, tj. do tzw. dźwigni panegirycznej.

Tego terminu próżno szukalibyśmy w dawnych traktatach teoretycznych, w polskich badaniach prawdopodobnie jako pierwszy podjął go Stanisław Dąbrowski:

Panegiryczna dźwignia, na której umieszczono wielbionego, wznosi go tak wysoko, że sam wielbiony ginie z oczu, a widoczne jest tylko wznoszące urządzenie: pracujący z większym czy mniejszym skrzypieniem trybów mechanizm konceptu. Obok panegirycznej dźwigni stoi zawsze, podany nieco ku widzom, jej konstruktor. Patetyczny gest jego ręki wskazujący na TO, co stoi na szczycie dźwigni, jest praktycznie dwuznaczny, bo TO staje się j u ż niewidoczne, i gest ten raczej można wziąć za gest konstruktora zachwyconego własną konstrukcją[16].

[13] „Odrębność funkcjonowania dworu królewskiego w Polsce tkwi jednak w symbiotycznej konkurencji, jaką stanowiły dlań dwory możnowładcze. Model „Rzeczypospolitej dworów" rysuje się dla całej epoki królów elekcyjnych jako system nieformalny, ale o znaczeniu decydującym. Dwory magnackie spełniają – każdy we własnym zakresie – te wszystkie funkcje, które bywają udziałem dworu monarszego". A. Mączak, *Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII w.*, w: *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, C. Kuklo, Lublin 1987, s. 176.

[14] Szerzej: K. Obremski, *Sapiehowie i panegiryk magnacki*, ss. 50–53.

[15] Por. K. Obremski, *Panegiryczna sztuka postaciowania…*, passim.

[16] S. Dąbrowski, *O panegiryku*, „Przegląd Humanistyczny" 1965, nr 3, s. 110; podkr. aut. – K.O.

Na to, że tzw. dźwignia panegiryczna może być wykorzystana jako jedno z narzędzi analizy wiersza *Do króla*, przynajmniej pośrednio wskazują już same jego pierwsze słowa: „Im wyżej, tym widoczniej".

Jak zatem przedstawia się relacja między wierszem Krasickiego a tradycją stanowioną staropolskim panegirykiem królewskim z jego dziewięcioma mechanizmami tzw. dźwigni panegirycznej? Otóż tylko jeden z nich zostaje w pełni i zarazem nowatorsko podjęty – to „faktotwórcza" siła interpretacji faktów. Na czym ona polegała? Gorgiasz w *Pochwale Heleny* dowodził, że kobieta powszechnie oskarżana o wywołanie wojny trojańskiej to ktoś wręcz niewinny i doprawdy godny współczucia[17]. Z kolei Pliniusz w *Panegiryku na cześć Trajana* zapewniał, że jego adopcja przez cesarza Narwę była czymś przeciwnym, niż to mogło się wydawać: pozornie – dobrodziejstwem dla Trajana, w istocie rzeczy – to adoptowany Trajan stał się dobroczyńcą Nerwy, a Rzym panowania poprzedników (Domicjana oraz Nerona) i Rzym aktualnego cesarza to niejako dwa biegunowo przeciwne światy[18]. Jeszcze Jan Amos Komeński i *Panegiryk Karolowi Gustawowi*: „jesienią 1655 r. klęska Rzeczpospolitej została przedstawiona jako warunek konieczny jej zmartwychwstania, zaś Karol Gustaw wbrew Polakom i właśnie dla nich – dowodził Komeński – ocalił ich „prawdziwą złotą wolność"[19]. Tymczasem Krasicki podążył inną drogą niż jednokierunkowe czy też jednowymiarowe powiększanie tryumfów

[17] Podjęta w *Pochwale Heleny* technikę argumentacji Krystyna Tuszyńska scharakteryzowała następująco: „polegała ona na «cięciu» tezy wyjściowej na szereg zdań alternatywnych, z których przynajmniej jedno musi być prawdziwe, jeżeli teza ma okazać się prawdziwa. […] Punktem wyjścia jest dla Gorgiasza twierdzenie negatywne do tego, które zamierza faktycznie udowodnić. Mówca wychodzi od tezy «Helena jest winna», aby wykazać tezę «Helena nie zawiniła». […] być może brak niekiedy w rozumowaniu retora siły formalnej, ale z pewnością trudno mu zarzucić brak siły przekonywania. O tej ostatniej – obok zabiegów stricte retorycznych – decyduje sprowadzenie wszystkich ewentualnych motywów wyjazdu Heleny do Troi do wspólnego mianownika, to znaczy do działania konieczności, przymusu, wykluczającego dobrowolność w postępowaniu. […] w istocie wersje motywacji postępku Heleny są Gorgiaszowym zmyśleniem". H. Tuszyńska, *Gorgiaszowa igraszka, czyli „Pochwała Heleny"*, „Przegląd Humanistyczny" 3/1984, ss. 105–113.

[18] „I tak dawnemu autokratyzmowi opierającemu się na siłach bezpieczeństwa, donosach, procesach, proskrypcjach i zsyłkach przeciwstawia się odrodzone instytucje republikańskie, zanikają pokazowe procesy, wracają zesłani obywatele z wysp, na które kieruje się teraz tłumy donosicieli; przedtem rozrzutność i rozwiązłość autokratów doprowadziły Imperium do krachu, teraz budżet państwa zrównoważony, podatki zmniejszone, dotacje zwiększone. Ongiś rozpad życia rodzinnego, dziś dwór cesarski świeci przykładem. Dawniej usuwano filozofów; ci teraz wykładają". Gajusz Pliniusz Cecyliusz Młodszy, *Panegiryk, czyli mowa dziękczynna na cześć Trajana wygłoszona w senacie w 100 r.*, przekł. i opr. P. Gruszka, Gdańsk 1996, ss. 20–21.

[19] Znamienny tytuł łacińskiego tekstu *Panegiryk Karolowi Gustawowi, Wielkiemu Królowi Szwedów, Gotów i Wandali, bezkrwawemu zwycięzcy Sarmacji i wyzwolicielowi [wszędzie] dokądkolwiek przybywa, pobożnemu, szczęśliwemu Augustowi* został uzasadniony między innymi tym porównaniem:

Naśladując Augusta, który „Rzym ceglany przemienił w marmurowy", dąż również i ty, władco, do tego, by z Polski potężnej zrobić potężniejsza, z bogatej bogatszą, ze sławnej bardziej sławną. […] cała [Sarmacja] zacznie cię pozdrawiać jako swego zbawcę, naprawiciela pokoju, obrońcę publicznej wolności, sprawce spokojnego życia. Które to glosy, najwspanialszy zwycięzco, przyjmij ze łzami nie inaczej, niż August tytuł Ojca Ojczyzny, przyznany mu jednogłośnie przez lud". J. A. Komeński, *Panegiryk Karolowi Gustawowi, bezkrwawemu zwycięzcy Sarmacji*, przekł. T. Włodarczyk, w: *Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, oprac. Z. Ogonowski, cz. 1, Warszawa 1979, ss. 289–297.

bądź pomniejszanie klęsk. Wskazał bowiem alternatywne statusy cnót i zasług oraz ułomności i win Stanisława Augusta. Rzecz zawierała się nie w takich czy innych proporcjach między pierwszymi a drugimi, lecz w tym, że audytorium wiersza zostało jakby wepchnięte w wybór między pochwałą i naganą. Punkt ciężkości ocen formułowanych przez dwa czytelnicze audytoria (zwolenników i przeciwników Stanisława Augusta) Krasicki jakby przeniósł z wymiaru przedmiotowego (królewskie cnoty i zasługi *contra* ułomności i winy) na wymiar podmiotowy: wybór między pochwałą a naganą jawi się jako apriorycznie skażony arbitralnością?! Wiersz *Do króla* można czytać jako taki wyselekcjonowany zestaw przesłanek, z którego odpowiednio do pochwalnej bądź nagannej postawy zwolenników i przeciwników Stanisława Augusta mogą być dobierane argumenty. Może nawet trudno powiedzieć co czym jest determinowane: argumenty ocenami czy oceny argumentami. Jedne i drugie współtworzą relację zwaną sprzężeniem zwrotnym. Tak bowiem można postrzegać te słowa autora *Imienia róży*: „tekst jest przedmiotem budowanym przez interpretację, która ma postać zamkniętego koła, ponieważ potwierdza się na podstawie tego, co sama zbuduje"[20]. Analogicznie zwolennicy i przeciwnicy ostatniego króla Rzeczpospolitej Obojga Narodów: w tekście opatrzonym tytułem *Do króla* z równym bądź też z przynajmniej podobnym powodzeniem mogli znajdować argumenty potwierdzające uprzednio przyjmowana postawę. Ta może nawet zrównoważona alternatywność pro- bądź też antykrólewskiej wymowy tekstu Krasickiego była uwarunkowana – można powiedzieć – neutralną postacią tekstu jedynie pisanego, toteż dopiero tzw. żywa mowa samego autora i/lub czytelników tę neutralność mogła przemienić tak, że to, co było niedopisane, stanie się dopowiedziane. Przeciwstawienie oralności oraz piśmienności raz jeszcze ujawnia swe fundamentalne znaczenie.

„Faktotwórcza" siła interpretacji faktów, jedyny i swoiście podjęty przez Krasickiego mechanizm tzw. dźwigni panegirycznej, powinna zostać dopełniona wskazaniem tego wszystkiego, co współtworzyło tradycję stanowioną staropolskim panegirykiem królewskim, a czego próżno byłoby w analizowanym wierszu szukać. W tym bowiem zawiera się jego samoistny status. Przede wszystkim w *Do króla* nie ma tego, co jest określane jako topika afektowanej skromności[21]. Jako podmiot perswazji Krasicki nie eksponował swego skromnego statusu przed żadną ze stron poetyckiego dialogu: jedną jest sam „mości król", drugą jego poddani. Daremnie tu szukać takiego samoponiżenia mówcy, które byłoby zarazem wywyższeniem postaci ocenianej i//lub oceniającego audytorium. Nic w tym dziwnego: skoro dla

[20] U. Eco, *Nadinterpretowanie tekstów*, w: U. Eco, R. Rorty, J. Culler, Ch. Brooke-Rose, *Interpretacja i nadinterpretacja*, red. S. Collini, przekł. T. Bieroń, Kraków 2008, s. 73.

[21] Por. E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przekł., oprac. A. Borowski, Kraków 1997, ss. 90–92.

szlacheckiego audytorium Stanisław August to tylko *primus inter pares*, dlaczego ktokolwiek miałby przed nim poniżać się? Tym bardziej, że w świecie konstytuowanym wierszem Krasickiego trudno czy nawet niepodobna mówić o dystansie oddzielającym władcę od poddanych – dialog podmiotu wierszowanej perswazji z „mości królem" i jego szlacheckimi poddanymi charakteryzuje atmosfera, którą można oddać słowem 'familiarność'. Ta zaś nieco paradoksalnie wiąże się z tym, że w staropolskim panegiryku królewskim o uczuciach, jakimi w nim darzono władców, można powiedzieć, że przekraczały granice Rzeczpospolitej – wraz z polskimi poddanymi cały świat czcił majestat, podziwiał zwycięstwa, radował się ślubem czy pogrążał w żałobnej rozpaczy. Tymczasem w wierszu Krasickiego emocje ewokowane Stanisławem Augustem pozostają tylko jakby dwakroć jednostkowe: dowodzący arbitralności sprzężenia zwrotnego argumentów i ocen podmiot perswazji z jednej strony, z drugiej – czytelniczy adresat, a raczej dwaj adresaci: w swoich postawach wobec króla przyjaźni lub wrodzy.

Familiarność oraz podwojona jednostkowość perswazji (pochwalnej bądź nagannej) współtworzą jej… „liryzm". Cudzysłów będzie czymś koniecznym, aby wskazać swoistość dowodzenia: skala, według której był oceniany Stanisław August Poniatowski, pozostawała stanowiona „tu i teraz" samego podmiotu perswazji oraz jej adresatami – nie wiekopomne czyny króla czy też pomniki mu stawiane dziełami historyków, lecz niekiedy doprawdy diametralnie zróżnicowani czytelnicy wiersza zasadniczo determinowali odpowiedź na pytanie o to, czym ów wiersz ma być: pochwałą czy naganą? Potencjalnie może on być jednym i drugim – zależnie od tego, jakie są czytelnicze oceny Stanisława Augusta. Nie przypadkowo, lecz doprawdy funkcjonalnie od pierwszych do ostatnich słów *Do króla* trwa stan – można powiedzieć – równowagi między jawną (dosłowną) naganą a skrytą (przenośną) pochwałą. Co jest czym? – ułomność cnotą czy cnota ułomnością? Niepodobna rozstrzygająco odpowiedzieć tak długo, jak pragnie się respektować granicę między interpretacją werbalnie dwoistego tekstu a jego kontekstualną nadinterpretacją, w której nagana byłaby interpretowana jako przewrotna pochwała, ta zaś jako przewrotna nagana. Tak więc zapewne upraszczająco przyjmijmy, że wiersz *Do króla* jawi się jako tekst dwoisty: na egalitarnym poziomie recepcji (rzesz szlacheckich) bywał czytany jako nagana, natomiast na elitarnym poziomie recepcji (oświeconych jednostek) – jako pochwała w formie pozornej nagany[22].

[22] „W wypadku satyry »Do króla« mamy do czynienia z taką osobliwością, że homo nobilis wygłasza wprawdzie tezy fałszywe, sam jednak jest postacią prawdziwą, spotykaną wówczas na każdym kroku. Co więcej: sądy przezeń wygłaszane mają w sobie potęgę społecznie decydującą. Nieprawdą jest, że natura wyposaża monarch[i]ę inaczej aniżeli zwykłego śmiertelnika, ale prawdą jest, że w tę tezę wierzy ogromna ilość ludzi. To kłamstwo jest potęgą społeczną, podczas gdy prawda jest jeszcze fikcją społeczną: wyznaje ją sam autor i kilku jego najbliższych przyjaciół". D. Hopensztad, *„Satyry" Krasickiego. (Próba morfologii i semantyki)*, w: *Stylistyka teoretyczna w Polsce*, red. K. Budzyk, Warszawa 1946, ss. 372–373. Nawiasem kwadratowym opatrzony błąd potocznie zwany „literówką" – K. O.

Przyjąwszy tę dwoistość, staniemy przed pytaniem o to, jak wpływa ona na konstrukcję dźwigni panegirycznej. Ta wszak z pewnością już nie jest zwykłą linią prostą, która może być linią bądź wznoszącą się (lewa połowa opada w dół – co wyraża samoponiżenie mówcy, prawa zaś podnosi się – co oddaje wywyższenie chwalonej postaci), bądź opadającą (lewa połowa wznosi się do góry, czym jest zwerbalizowana wyższość mówcy nad ganioną postacią, natomiast prawa połowa opada, co unaocznia jej krytyczną ocenę). Oczywiście bądź pochwalna linia wznosząca się, bądź naganna linia opadająca mogą być mniej lub bardziej odchylone od poziomu (ten wyrażałby stan neutralny – równoważenia się pochwały i nagany), jednak z pewnością to nie zróżnicowane kąty nachyleń są tu istotne (o ile oczywiście byłyby one jakkolwiek rzeczowo mierzalne). Problem bowiem zawiera się w odpowiedzi na pytanie o to, jak autor wiersza *Do króla* skonstruował swą dźwignię panegiryczną. Otóż nie jest ona jedną linią prostą, lecz dwiema przecinającymi się liniami: ta opadająca unaocznia wprost zwerbalizowaną naganę, ta wznosząca się – pochwałę skrytą w formie pozornej nagany. O tym, czy ta wywyższająca linia zostanie dostrzeżona, rozstrzygnie czytelnicze audytorium: rzesze szlacheckie zapewne poprzestaną na przekazie dosłownym – potępieniu, oświecone jednostki natomiast najprawdopodobniej dojrzą skrytą w naganie pochwałę. Można powiedzieć, że wiersz *Do króla* jest tekstem „niezgodnie zgodnym" (potępienie może być skrywanym wywyższeniem) i tym samym podważającym klasyczną teorię retoryczną, ta bowiem wyraziście przeciwstawiała dwa gatunki wymowy pokazowej – *pars pro toto*: Aftoniosa *Pochwała Tukidydesa* i *Nagana Filipa*[23]. Krasicki natomiast unaocznił względność czy może nawet iluzoryczność gatunkowych klasyfikacji poprzez wskazanie, jak jedna postać Stanisława Augusta może stać się źródłem sprzecznych argumentacji: pochwalnej i (!) nagannej.

Jeśli jako wypowiedź o dominującej funkcji perswazyjnej wiersz *Do króla* zasadniczo powinien być postrzegany w kontekście nie tyle estetycznej, ile retorycznej sztuki słowa, wówczas należy zapytać o to, jaki jest jego status w kontekście trzech rodzajów wymowy. Tu także – analogicznie jak gatunkowa rzecz genologiczna ma się z pochwałą i naganą – wiersz ten dowodzi względności czy też nawet iluzoryczności rodzajowych klasyfikacji, ponieważ można wskazywać w nim współbrzmienie wszystkich trzech rodzajów wymowy. Sądowej – oskarżenia są wprost werbalizowane, obrona przed zarzutami zostaje powierzona ich przenośnemu sensowi. Doradczej – wiersz ma coś z podpowiedzi dawanych poddanym Stanisława Augusta (ganić czy chwalić go?). Pokazowej (nieprzypadkowo zwanej też popisową

[23] B. Awianowicz, *Miejsce wspólne, pochwała, nagana i porównanie w „Progymnasmatach" Aftoniosa oraz w łacińskim przekładzie Rudolfa Agricoli*, „Terminus" 7 (2005), z. 1–2 (12–13), ss. 307–310; Aftonios, *Progymnasmata*, tamże, s. 311–331. Por. K. Obremski, *Manipulacja? Między faktami biografii a filologią (Aftoniosa „Pochwała Tukidydesa" i „Nagana Filipa")*, „Znaczenia. Kultura. Komunikacja. Społeczeństwo" 2010, nr 3, ss. 93–101.

bądź demonstratywną) – Krasicki swym wierszem dowiódł, jak można zwerbalizować czy raczej skomponować taką naganę, która będzie mogła zabrzmieć niczym pochwała. Jeśli jednak wymowa pokazowa przeważa nad sądową i doradczą, wówczas przyjdzie stwierdzić, że Stanisław August został jakby zredukowany, gdyż jako postać kontrowersyjna stał się jedynie „możliwością pokazowego ćwiczenia w sztuce oratorskiej" [24], aby czytelnicze audytorium mogło podziwiać artyzm Krasickiego: zarzuty zostały tak wręcz skomponowane, że przynajmniej teoretycznie pozwalają same siebie unieważnić ich przenośnym znaczeniem[25]. Zarazem ponieważ wszystkie mogłyby zabrzmieć niedorzecznie, również wszystkie mogłyby zostać zwrócone przeciwko tym, którzy je wypowiedzieli. Zarazem ich 'abstrakcyjność' sprzyjała odwracaniu argumentacji – co byłoby niemożliwe, gdyby pojawiły się 'konkretniejsze', np. związane z:

- herbem, który poniekąd prowokował, aby króla zdyskredytować słowami „Ciołek obrany przez cielęta" i przedstawiać go jako buhaja, a Rzeczpospolitą niczym oborę i pastwisko
- Katarzyną II: stolnik litewski „osiadł tron spod spodnice"[26]
- Repninem: „cudzoziemcem, poddanym obcej czarownicy"
- krzywdą Kościoła katolickiego: sprawa dysydentów[27]
- magnatami, „którzy nie mogli ścierpieć myśli, iż muszą oddawać monarsze honory nie księciu krwi, ale jednemu spośród siebie, tym bardziej takiemu półparweniuszowi jak Poniatowski"[28]
- tak licznymi związkami z kobietami, że pozwalającymi oskarżać króla o rozwiązłość.

---

[24] „Przedmiot mowy, który rozpatrywany jest poważnie w *genus iudicale* i *genus deliberativum*, nie ma dla słuchacza [wypowiedzi należącej ro rodzaju pokazowego] istotnego znaczenia; jest on traktowany po prostu jako możliwość pokazowego ćwiczenia w sztuce oratorskiej, podczas gdy w *genus iudicale* i *genus deliberativum* znaczenie mowy wypływa wyłącznie z jej przedmiotu. […] *Genus* ten [tj. *demonstrativum*] pielęgnuje *l'art. pour l'art* (»sztukę dla sztuki«): mówca pokazuje swą sztukę oratorską wobec zaproszonej publiczności, która nie wyraża praktycznego sądu odnoszącego się do zawartości mowy, lecz ocenia (podziwia) sam artyzm". H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przekł., oprac. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, ss. 134–135.

[25] „Gromadząc [w *Do króla*] obiegowe zarzuty przeciwko Poniatowskiemu, chciał go Krasicki bronić; chciał napisać subtelny panegiryk w epoce panegiryków natrętnych oraz „przewrotną" satyrę w epoce satyr jednoznacznych. Posłużył się więc ironią o nie zawsze jednoznacznym ostrzu". J. T. Pokrzywniak, *Ignacy Krasicki. Wśród pisarzy polskiego oświecenia*, Poznań 2016, s. 234.

[26] „W opinii przedstawicieli konserwatywno-klerykalnej szlachty Poniatowski „osiadł […] tron spod spodnice" – stając się tym samym bezwolnym sługą Katarzyny II, posłusznym narzędziem w ziszczeniu się jej imperatorskich planów. Anonimowy autor trzynastozgłoskowego *Wiersza z paszkwilem ex allusione od imion i herbów* określił wybór Stanisława na króla jako tragiczny skutek »nierządnego w Moskwie łoża«". A. Norkowska, *Wizerunki władcy*, s. 259.

[27] „[…] twórcą poezji barskiej, stanowiącej fragment okolicznościowej literatury politycznej czasów panowania Poniatowskiego, był nie tylko Polak-patriota czy Polak-szlachcic. Był nim przed wszystkim Polak-katolik. Autorzy deprecjonujących wierszy uważali bowiem, iż największa nieprawością, jakiej dopuścił się monarcha, było skrzywdzenie Kościoła katolickiego (sprawa dysydentów, której głównym inspiratorem był Repnin)". Tamże, s. 275.

[28] J. Michalski, *Mentalność polityczna konfederatów barskich. Próba charakterystyki*, w: *Przemiany tradycji barskiej. Studia*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1972, s. 16.

Tego, jak selektywnie czy nawet wybiórczo podszedł Krasicki do wielorakich oskarżeń Stanisława Poniatowskiego, dowiedzie np. ich wyliczenie pochodzące z *Manifestu ogłaszającego bezkrólewie* […] (1770 r.)[29]. Porównanie już nawet tylko tych dwóch tekstów pozwala czy raczej nawet nakazuje stwierdzić, że Krasicki poprzestał na podjęciu jedynie tych zarzutów, które były względnie łatwe do odparcia[30] – pominął milczeniem natomiast np. Katarzynę II, Repnina czy sprawę dysydentów. Tym samym, za sprawą owej selektywności czy też raczej wybiórczości oskarżeń, wiersz *Do króla* może być czytany jako tekst mocno osadzony w staropolskiej tradycji panegiryku królewskiego. Na przykład Piotr Skarga wyprawę Zygmunta III do Szwecji po zagarnięty przez stryja tron (1598 r.) przedstawił jako tryumf (chociaż ta zakończyła się klęską pod Linköping i niewolą u Karola Sudermańskiego). Zwieńczeniem staropolskiego panegiryku królewskiego było dzieło Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego *Promienie cnót królewskich po śmiertelnym zachodzie Najjaśniejszego Słońca Augusta II* – już tylko wyliczenie tamże pominiętych wydarzeń oraz okoliczności[31] przypomina litanię…

Konieczne jeszcze są dwa dopowiedzenia. Nie tylko literatura, również sztuki piękne stawały się istotną forma wyrażania ocen ostatniego króla Rzeczpospolitej Obojga Narodów[32], zaś sam Stanisław August Poniatowski pozostał postacią wciąż wywołującą żywe emocje:

„Za Augusta III Sasa w Polsce nie rządził już nikt. Kraj potrzebował reform, ale każde ze stronnictw chciało je przeprowadzić samo, nie pozwalając się na zajęcie się nimi innym. Skuteczne reformy dałyby bowiem władzę temu, kto by je przeprowadził. Dlatego każda taka próba kończyła się zerwaniem sejmu. Sam Stanisław (przyszły Stanisław August) Poniatowski osobiście zerwał za młodu sejm, żeby usłużyć swojej partii – „Familii" Czartoryskich. Wreszcie jednak ta ostatnia

[29] „W tekście, wypełnionym głęboką refleksją nad czasem panowania ostatniego polskiego monarchy, odnajdujemy i te oto ostre słowa oskarżenia padające pod adresem króla-despoty:

[…] tron wszystkich Tyranów przykładem nadwornią i obcą bronią strzeżony, Senatorowie i poseł z krzeseł i miejsca swego świętokradzką ręką wydarci, prowincja […] Moskwie poddana, po całym kraju wzdłuż i wszerz zajęty pożar, słowem: płacz, nędza, ubóstwo, spustoszenie, zabójstwa, gwałt, niedola, kajdany, łańcuchy, spisy, noże, pale, haki i różnego okrucieństwa instrumenta, są to właściwe i istotne znamiona Stanisława Augusta Poniatowskiego, intruza i uzurpatora Tronu polskiego […].

Sytuacja polityczno-społeczna, zaistniała w Koronie pod koniec lat sześćdziesiątych, skłoniła barzan do porównania do piekła rzeczywistości, w której żyli". A. Norkowska, *Wizerunki władcy*, ss. 264–265.

[30] „Nie było wątpliwości, że [w wierszu *Do króla*] chodzi o tego króla, który kilkanaście lat wcześniej dostał koronę przy rosyjskiej pomocy, nosił się po francusku, próbował reformować kraj nie mając szacunku dla starych zwyczajów i szlacheckich praw, no i nie był z królewskiego rodu. Wiersz niby tego króla ganił, zapowiadając na początku bezwzględne mówienie prawdy, lecz w gruncie rzeczy – nie trzeba być zbyt lotnym, by to w końcu odczytać – wyśmiewał jego licznych przeciwników, o d p o w i e d n i o j e d n o s t r o n n i e d o b i e r a j ą c a r g u m e n t y". J. T. Pokrzywniak, *Ignacy Krasicki. Wśród pisarzy polskiego oświecenia*, s. 238; podkr. wł. – K. O.

[31] K. Obremski, *Panegiryczna sztuka postaciowania* […], ss. 223–227.

[32] *Pars pro toto*: J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta. Studium ikonografii władzy*, Warszawa 1993.

wzięła się na sposób i po śmierci Augusta III poprosiła carycę Katarzynę o pomoc we wprowadzeniu na tron kandydata „Familii". Caryca chętnie pomogła, odmówiła jednak wsparcia kandydatury księcia Czartoryskiego. Namaściła w zamian jego siostrzeńca, a swego ekskochanka, Stasia. I oto tegoż Stasia Poniatowskiego herbu Ciołek przy pomocy ruskich bagnetów i fikcyjnej wolnej elekcji posadzono na tronie […]"[33].

Nawet jeśli porównywanie Karola Zbyszewskiego i Jacka Kowalskiego byłoby nieporozumieniem (ostatecznie *Niemcewicz od przodu i tyłu* oraz *Sarmacja. Obalanie mitów. Podręcznik bojowy* to książki wielorako odmienne, a zarazem ich konteksty polityczne, jakimi była II Rzeczpospolita i jest III RP, nakazują poniechać formułowania analogii), to przecież obydwaj Autorzy wyraziście ujawniają emocje wręcz osobiste – w takim kontekście należy postrzegać to, że przynajmniej jako autor wiersza *Do króla* Krasicki nie tyle zachował neutralność, ile poprzestał na przedstawieniu alternatywnych interpretacji jedynie części tego, co mówiono o królu, wszak pominął milczeniem to, co byłoby znacznie trudniejsza materią sporną. Ile w takiej postawie było dystansu Poety, który za Jana Kochanowskiego fraszką *O żywocie ludzkim* mógłby powiedzieć: „Niech drudzy za łby chodzą, a ja się dziwuję" (*Fraszki* I, 101), ile zaś koniunkturalizmu? Odpowiedź należy do samego Księcia Biskupa Warmińskiego oraz tych literaturoznawców, którzy opowiedzieli się za zwrotem etycznym…

Krzysztof Obremski, *„Widersprüchliche Übereinstimmung" Lob und Tadel:* An den König *als altpolnisches Lobgedicht an den König*

Zusammenfassung

Die Gattungsbestimmung – das Gedicht *An den König* gehört zu den Lobgedichten – ist nicht nur durch den Text von Krasicki selbst, sondern vielmehr durch die Anschauungen von Untertanen des letzten Königs der Polnisch-Litauischen Republik sowie durch den Standpunkt der Vergangenheitsforscher bedingt. Davon, dass die rhetorische Hebel als eines der Instrumente zur Analyse des Gedichts *An den König* verwendet werden kann, zeugen indirekt die ersten Worte des Werkes: „Je höher, desto sichtbarer". Wie sieht also das Verhältnis zwischen dem Gedicht von Krasicki und der Tradition des polnischen königlichen Lobgedichts mit seinen neun Mechanismen der sog. rherorischen Hebel aus? Einer davon wurde hier vollständig und zugleich neuartig verwirklicht – es ist eine „faktogene" Kraft der Interpretation von Fakten.

Das Gedicht *An den König* kann man also als eine Auswahl von Voraussetzungen lesen, wobei, abgesehen von der lobenden oder tadelnden Stellung der Anhänger oder Gegner von Stanislaus August, durften die entsprechenden Argumente gewählt werden. Es ist schwer zu sagen, wodurch das bestimmt wurde: Argumente durch Urteile oder Urteile durch Argumente. Die beiden Faktoren bilden eine Relation, die als Rückkopplung bezeichnet werden kann.

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

[33] J. Kowalski, *Sarmacja. Obalanie mitów. Podręcznik bojowy*, Warszawa 2016, s. 244.

Krzysztof Obremski, *"Incompatible Conformity", Praise and Reprimand:* To the King *as an Old Polish Royal Panegyric*

Summary

The qualification – poem 'To the king' is a panegyric - it is conditioned not so much by the text of Krasicki's pen, but by views of the last king of the Commonwealth and on the positions of researchers of the past. For the so-called panegyric lever can be used as one of the tools of poetic analysis. 'To the king', at least indirectly, they are indicative through their initial words: "the higher, the more visible". What then is the relationship between Krasicki's poem and the tradition depicted by the Old Polish royal panegyric with its nine mechanisms of the so-called " panegyric leverage? Only one of them is fully and simultaneously innovatively taken – this is the "factual" force of the interpretation of facts.

The poem 'The king' can be read as such a selected set of prerequisites, of which arguments can be selected for the compliant or reprehensible attitudes of supporters and opponents of Stanislas Augustus. It may even be difficult to say what the determinant is: arguments of evaluations or the evaluation of arguments. Both co-create a relationship referred to as feedback.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Prof. dr hab. Krzysztof Obremski
Instytut Literatury Polskiej. Wydział Filologiczny
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
obremski@umk.pl

Opracowania

Norkowska Aleksandra
2006 *Wizerunki władcy. Stanisław August Poniatowski w poezji okolicznościowej (1764–1795),* Kraków–Warszawa.

Obremski Krzysztof
2003 *Panegiryczna sztuka postaciowania: August II Mocny (J. K. Rubinkowski, „Promienie cnót królewskich…")*, Toruń.
2013a *Panegiryk biskupi Prus Królewskich? Biskupi chełmińscy Stanisław Hozjusz i Kazimierz Opaliński*, w: *Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, Łódź, ss. 79–94.
2013b *Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. Sulejewicz-Nowicka Monika, Gruszka Zbigniew, Łódź.

Platt Julian
1996 *Panegiryk*, w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław, ss. 391–395.

Pokora Jakub
1993 *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta. Studium ikonografii władzy*, Warszawa.

Pokrzywniak Józef Tomasz
2015 *Ignacy Krasicki. Wśród pisarzy polskiego oświecenia*, Poznań.

Zbyszewski Karol
2016 *Niemcewicz od przodu i tyłu*, Warszawa.

ŹRÓDŁA

Maria Radziszewska

STUDIUM NAUCZYCIELSKIE W OLSZTYNIE W LATACH 1954–1969. PRZYCZYNEK DO BADAŃ SZKOLNICTWA PEDAGOGICZNEGO NA WARMII I MAZURACH

Słowa kluczowe: Nauczyciele, kształcenie, studium nauczycielskie, Olsztyn, kronika

Schlüsselwörter: Lehrer, Ausbildung, Lehrerseminar, Olsztyn, Chronik

Keywords: Teachers, education, teachers' education, Olsztyn, chronicle

Wstęp

Studia nauczycielskie jako nowa forma systemu kształcenia nauczycieli zostały zainicjowane Uchwałą Rady Państwa z 18 maja 1954 roku. Uchwała ta utrzymywała w mocy prawnej przygotowywanie nauczycieli szkół podstawowych klas I–IV w kompetencjach liceów pedagogicznych, zaś najpierw dwuletnim dziennym Studiom Nauczycielskim (SN) a następnie trzyletnim Zaocznym Studiom Nauczycielskim (ZSN) powierzyła kształcenie specjalistów czyli nauczycieli szkół podstawowych klas V–VII. Oprócz dziennych i zaocznych wprowadzono także wieczorowe i eksternistyczne formy studiów[1].

Powołanie do życia SN wprowadziło dwustopniowy system kształcenia nauczycieli, ale jednocześnie wiązało się z likwidacją Wyższych Kursów Nauczycielskich[2]. Wobec absolwentów SN ustalono kryteria przyjęcia do wyższych szkół pedagogicznych podniesionych do rangi szkół akademickich z prawem nadawania tytułu magistra[3]. Przyjęto, że absolwenci SN, po złożeniu uzupełniających egza-

[1] Uchwała Nr 276 Prezydium Rządu z dnia 18 maja 1954 r. w sprawie ulepszenia systemu kształcenia nauczycieli szkół podstawowych i średnich. Dz. U. MO, 1955, nr 7, poz. 57.

[2] Zarządzenie Ministra Oświaty z dn. 14 czerwca 1954 r. (Nr KD 3-2669/54) w sprawie utworzenia dwuletnich studiów nauczycielskich i likwidacji wyższych kursów nauczycielskich. Dz. U. MO, 1954, nr 9, poz. 68.

[3] Okólnik nr 13 z dn. 5 maja 1956 r. (KD-1149/56) w sprawie przyjmowania absolwentów studiów nauczycielskich i zaocznych studiów nauczycielskich do wyższych szkół pedagogicznych i na wydziały zaoczne WSP. Dz. U. MO, 1956, nr 7, poz. 62.

minów, kontynuować będą naukę na III roku studiów wyższych szkół pedagogicznych[4].

Studium Nauczycielskie pod względem organizacyjnym i programowym oparte na wzorcach zakładów kształcenia w ZSRR, było tylko połowicznym rozwiązaniem problemów przygotowania kandydatów do zawodu nauczycielskiego, ponieważ polska szkoła podstawowa jednolita, ale organizacyjnie zróżnicowana, nie dawała możliwości pełnego wykorzystania nauczycieli specjalistów[5]. Od samego początku SN wiązano z potrzebami szkoły podstawowej, stąd kształcono nauczycieli klas V–VII. Jednocześnie ministerstwo ustaliło, że SN będą przygotowywać nauczycieli dwukierunkowo, czyli każdy absolwent SN, oprócz kierunku filologii polskiej, rosyjskiej i matematyki, będzie miał specjalizację w zakresie dwóch przedmiotów. Rozszerzenie działalności SN nastąpiło w 1962 roku. SN zajęły się kształceniem nauczycieli klas początkowych, kształceniem wychowawczyń przedszkoli i nauczycieli szkół specjalnych. Ponadto dotychczasowe zaoczne studium nauczycielskie powiązano ze strukturą SN typu dziennego przekształcając je w Wydział dla Pracujących[6]. W roku szkolnym 1965/66 Ministerstwo Oświaty formułując statut SN doprecyzowało zadania SN wskazując na teoretyczne i praktyczne przygotowanie studentów do obowiązków nauczyciela i wychowawcy, kreowanie postawy ideowo-moralnej studentów, wdrażanie do samokształcenia, do podnoszenia poziomu wiedzy oraz kultury ogólnej i zawodowej jak również na przygotowanie do działalności społecznej i kulturalnej[7]. W pierwszej połowie 1966 roku zarządzenie ministerialne określiło wytyczne do pracy rady studium, kierownika wydziału widząc w nim organizatora pracy dydaktyczno-wychowawczej na studiach dziennych, zaocznych, wieczorowych i eksternistycznych oraz rady wydziału i opiekuna oddziału w studium nauczycielskim. Na przełomie marca i kwietnia 1969 roku pojawił się dokument pod nazwą Statut Studium Nauczycielskiego. Zawierał on zadania, ogólne zasady organizacyjne, zadania pracy dydaktyczno-wychowawczej, obowiązki dyrektora studium i kierownika domu studenta[8]. Warto podkreślić, że wspomniany dokument ukazał się zbyt późno, gdyż w związku z koncepcją reformy, Studia Nauczycielskie ulegały likwidacji w latach 1969–1972. Ich zadania przejęły powoływane od 1969 roku Wyższe Szkoły Nauczycielskie (WSN) oraz utworzony w 1972 roku Instytut Kształcenia Nauczycieli (IKN) wraz ze swoimi wyspecjalizowanymi filiami zamiejscowymi – centrami doskonalenia nauczycieli (CDN).

---

[4] Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Ministerstwo Oświaty, sygn. 940, Informator w sprawie dwuletnich Studiów Nauczycielskich, k. 34–35.

[5] D. Koźmian, *Kształcenie i dokształcanie nauczycieli szkół podstawowych w województwie szczecińskim w latach 1945–1970*, Warszawa-Poznań 1986, s. 54.

[6] Ibidem, s. 55.

[7] Zarządzenie Ministra Oświaty z 20 stycznia 1965 r. nr KN-27/65 w sprawie statutu studium nauczycielskiego. Dz. Urz. Min. Oświaty 1965, nr 3, poz. 17.

[8] D. Koźmian, op. cit., s. 55.

Studium Nauczycielskie w Olsztynie w latach 1954–1969

W 1954 roku w Olsztynie powołano pierwsze w województwie olsztyńskim Studium Nauczycielskie. Kolejne uruchomiono w Ostródzie w 1960 roku[9]. Organizatorem był mgr Bolesław Wytrążek[10]. Pełnił on równocześnie funkcję kierownika zakładu typu dziennego, zaś formą zaocznego studium kierował mgr Emil Mysłowski[11]. W roku szkolnym 1954/55 w SN w Olsztynie zorganizowano dwa kierunki studiów: filologię polską i matematykę na studiach dziennych i zaocznych. Na studia zaoczne zgłosiło się 1200 kandydatów na 200 miejsc. Naukę dzienną podjęło wówczas 83 słuchaczy. Słuchacze zamieszkiwali w Domu Studenta przy ul. Niepodległości 57 w Olsztynie. Natomiast zajęcia dydaktyczne odbywały się w salach wynajmowanych w budynku Liceum Pedagogicznego w Olsztynie[12]. W kolejnym roku na trzech specjalnościach: filologia polska, matematyka i fizyka, biologia i prace ręczne rozpoczęło dzienną naukę 126 słuchaczy[13].

W Olsztynie, podobnie jak w innych tego typu placówkach w Polsce, zaczęto od 1956 roku tworzyć jednokierunkowe specjalizacje. Np. w 1956/57 na studiach zaocznych kształcono w jedno- i w dwu kierunkach: filologia polska (167 osób),

[9] M. Radziszewska, A. Zakrzewska, *Zakłady kształcenia nauczycieli na Warmii i Mazurach w okresie PRL*, [w:] *Pobrzeża badań pedagogicznych*, red. J. Górniewicz, M. Warmiński, Olsztyn 2014, ss. 114–115.

[10] Bolesław Wytrążek ur. 2 marca 1907 r. – ukończył Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Tucholi w 1926 r., a w 1937 r. Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie (mgr filozofii). W latach 1937–1939 i 1945–1946 studiował psychologię w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W tym samym czasie w Bydgoszczy podjął się organizacji kursów nauczycielskich. Po przyjęciu propozycji olsztyńskiego kuratora oświaty Zygmunta Szulczyńskiego przeniósł się na Mazury. Tam rozpoczął prace nad utworzeniem Państwowego Liceum Pedagogicznego w Mrągowie, które otwarto 1 grudnia 1945 r. We wrześniu 1946 r. zorganizował Państwowe Liceum Pedagogiczne w Mrągowie. W latach 1950-1952 pracował w charakterze nauczyciela w Liceum Pedagogicznym w Giżycku. Następnie przystąpił do organizacji Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. Bolesław Wytrążek funkcję dyrektora Studium Nauczycielskiego w Olsztynie pełnił w latach 1954–1955 i po wydarzeniach sierpniowych 1956 r. do sierpnia 1958 r. J. Sempioł, *Licea pedagogiczne w województwie olsztyńskim 1945–1970*, Olsztyn, ss. 22, 144–145; S. Achremczyk, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie,* [w:] *Olsztyn Akademicki 1945–1950–2010*, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2010, s. 69.

[11] Emil Mysłowski, ur. 1895 r., studiował w Uniwersytecie im. Jana Kazimierza we Lwowie. Przed rozpoczęciem pracy w Studium Nauczycielskim w Olsztynie, miał już doświadczenie pracy w szkolnictwie pedagogicznym. W okresie międzywojennym pełnił funkcje kierownicze w męskich seminariach nauczycielskich powstałych na terenach Galicji wschodniej – w Seminariach Nauczycielskich w Zaleszczykach (utworzone w 1899 r.) i w Czortkowie (otwarte w 1909 r.). A. Meissner, *Galicyjskie seminaria nauczycielskie na tle szkolnictwa pedagogicznego monarchii austro-wegierskiej,* Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne, 2003, nr 14, s. 90. We wrześniu 1946 r. zorganizował Państwowe Liceum Pedagogiczne w Szczytnie i był jego kierownikiem do 1949 r. Po przeniesieniu zakładu do Lidzbarka Warmińskiego również pozostawał na stanowisku kierowniczym (1949-1953). W latach 1953-1954 pracował jako nauczyciel w Liceum Pedagogicznym w Morągu. Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie (dalej OBN), zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli. Stan z dn. 01.10.1947., k. 64, OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli w dniu 30.09.1951., k. 59, J. Sempioł, op. cit., s. 23, 144–145.

[12] Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, sygn. M-2983, Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie 1959, bez pag.

[13] OBN w Olsztynie, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Przekrój społeczny słuchaczy Studium Nauczycielskiego w Olsztynie (studia dzienne), k. 190.

matematyka i fizyka (127 osób), geografia (83 osoby), biologia (50 osób), oraz roboty (50 osób). W 1959 roku w ramach formy zaocznej SN w Olsztynie prowadzono jako kierunek wychowanie przedszkolne[14]. Na studiach dziennych od 1964 roku powrócono do dwukierunkowych specjalizacji. W ofercie studiów były następujące kierunki: zajęcia praktyczno-techniczne z wychowaniem plastycznym, filologia polska, matematyka z fizyką, biologia z chemią, fizyka z matematyką i zajęcia praktyczno-techniczne[15]. Cztery lata później kandydaci do zawodu nauczycielskiego mieli do wyboru takie kierunki jak: historia z wychowaniem obywatelskim, historia, filologia polska, biologia z chemią oraz fizyka z matematyką[16]. Na wydziale zaocznym w latach 1965-1969 przyjmowano też kandydatów na kierunek filologia ukraińska[17].

Do Studium Nauczycielskiego rekrutowano absolwentów liceum ogólnokształcącego, liceum pedagogicznego lub liceum dla wychowawczyń przedszkoli[18]. Od 1956 roku niezbędna była też opinia kierownika szkoły średniej oraz dobry stan zdrowia. Ponadto kandydaci zdawali egzamin wstępny, pisemny bądź ustny, który obejmował przedmiot specjalizacji oraz egzamin praktyczny na kierunkach rysunek i prace ręczne, śpiew i wychowanie fizyczne. W przypadku nauczycieli czynnych zawodowo, przyjęcia na studia dzienne w SN odbywały się na podstawie otrzymania zwolnienia od nakazu pracy lub uzyskania urlopu na okres studiów z Wydziału Oświaty Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej[19]. W praktyce SN napotykały trudności z naborem kandydatów spełniających kryteria resortowej polityki rekrutacyjnej. Zdaniem Piotra Limanowskiego[20], najdłużej przebywające-

[14] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Studium Nauczycielskie Zaoczne w Olsztynie, k. 74.

[15] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Księga immatrykulacyjna nr 3/63/64, Kierunek studiów, bez paginy.

[16] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Księga immatrykulacyjna nr 5/68/69, Kierunek studiów, bez paginy.

[17] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Studium Nauczycielskie Zaoczne w Olsztynie, k. 69–65.

[18] Zarządzenie Ministra Oświaty z dn. 14 czerwca 1954 r. (Nr KD 3-2669/54) w sprawie utworzenia dwuletnich studiów nauczycielskich i likwidacji wyższych kursów nauczycielskich. Dz. U. MO, 1954, nr 9, poz. 68.

[19] D. Koźmian, op. cit., s. 60.

[20] Piotr Limanowski, ur. 5 września 1919 r. w Wodzianach na Ukrainie. Szkołę powszechną ukończył w Radoszkowiczach na Wileńszczyźnie w 1933 r., a Państwowe Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Czackiego w Warszawie w 1938 r. Rozpoczął studia, które przerwała II wojna światowa. Ukończył kurs pedagogiczny w Mołodecznie i podjął w styczniu 1940 r. pracę nauczycielską na stanowisku kierownika szkoły powszechnej w Wazgiełach, pow. Radoszkowicze. 22 sierpnia 1944 r. został zmobilizowany i trafił do I Armii Wojska Polskiego. Brał udział w ofensywie zimowej 1944/45 w składzie 9 p.p. Dywizji Romualda Traugutta. Doznał kontuzji i został skierowany do Oficerskiej Szkoły Piechoty nr 2 w Lublinie. Zdemobilizował się 6 czerwca 1946 r. W 1948 r. ukończył WSP w Gdańsku. We wrześniu 1948 r. podjął się pracy w zakładach kształcenia nauczycieli na Warmii i Mazurach, najpierw w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Szczytnie, następnie w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Lidzbarku Warmińskim. W 1950 r. został dyrektorem Liceum Państwowego w Mrągowie. Następnie w 1952 r. w drodze awansu przeniesiony na stanowisko dyrektora Liceum Państwowego w Olsztynie. Po likwidacji tej ostatniej placówki powierzono mu funkcję dyrektora Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-811 – Piotr Limanowski, Życiorys, Olsztyn, dn. 26.XI.1984 r., k. 33.

go na stanowisku kierowniczym w SN w Olsztynie, który nie utożsamiał się z entuzjazmem władz oświatowych, co do zasadności tego typu zakładu kształcenia nauczycieli, wynika że, „Niestety, większość studentów SN stanowił element przypadkowy bez większego, a czasami i bez najmniejszego zainteresowania pracą nauczycielską w szkole. Mężczyźni […] chowali się tu przed poborem do wojska" lub w trakcie edukacji przenosili się do szkół wyższych[21]. Na przykład w 1959 roku pod względem płci, to mężczyźni stanowili większość wśród ogółu słuchaczy studiów dziennych. Natomiast z uwagi na miejsce zamieszkania rodziców przeważali słuchacze ze środowisk miejskich[22]. W 1961 roku zniesiono egzamin wstępny do SN.

Olsztyński zakład kształcenia nauczycieli, o ile cieszył się sporym zainteresowaniem, to natomiast borykał się z problemem odsiewu. Szczególnie niepokojące rozmiary tego zjawiska występowały w pierwszych pięciu latach istnienia SN. Jeszcze gorzej przedstawiał się stan ilościowy liczby absolwentów SN, którzy przyjęli skierowanie do pracy. Szczegółowo to zagadnienie prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Stosunek liczby słuchaczy przyjętych do liczby absolwentów dziennego Studium Nauczycielskiego w Olsztynie w latach 1956–1960.

Lp.	Rok	Liczba przyjętych na 1 semestr	Liczba absolwentów ze skierowaniem do pracy
1.	1956	194	32
2.	1957	256	37
3.	1958	326	59
4.	1959	339	150
5.	1960	346	89

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Ewidencja absolwentów, którzy przyjęli skierowanie do pracy, bez paginy. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Przekrój społeczny słuchaczy Studium Nauczycielskiego w Olsztynie (studia dzienne), k. 190.

Na studiach zaocznych, z liczby 336 słuchaczy przyjętych w 1959 roku, w styczniu 1961 roku pomyślnie zdało egzaminy 116 uczniów[23]. Niezadowalający odsetek absolwentów nie wpłynął ujemnie na rekrutację kandydatów do SN. Wręcz przeciwnie, po przyjęciu ustawy z 15 lipca 1961 roku o rozwoju systemu oświaty i wychowania[24] wzrosła rola SN, co potwierdzają dane statystyczne. Np. w 1961 roku naukę na studiach dziennych podjęło 438 słuchaczy, a trzy lata później było

[21] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-811- Piotr Limanowski, *Kształcenie na wyższym poziomie*, k. 31.

[22] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Studium Nauczycielskie w Olsztynie – uczniowie wg zamieszkania rodziców, k. 140.

[23] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Studium Nauczycielskie Zaoczne w Olsztynie, k. 74–77.

[24] Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz. U. 1961, nr 32, poz. 160.

już 655 słuchaczy w olsztyńskim zakładzie[25]. Wzrosła również liczba absolwentów studiów zaocznych z 678 w 1964 roku do 1439 w 1966 roku[26].

Stałą bolączką zakładów kształcenia nauczycieli było ich zaplecze materialne i lokalowe. Swoją działalność olsztyńskie SN zainicjowało na drugim piętrze w gmachu Liceum Pedagogicznego przy ul. Jagiellońskiej 10[27], gdzie też od roku szkolnego 1949/1950 mieściła się Szkoła Ćwiczeń przy Liceum Pedagogicznym Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w Olsztynie prowadzona wówczas przez Genowefę Wiśniewską[28]. W 1960 roku Szkoła Ćwiczeń przeniosła się na ul. Niepodległości 18, do obecnego budynku Szkoły Podstawowej nr 10 im. Władysława Broniewskiego w Olsztynie[29]. Studium Nauczycielskie również korzystało z pomieszczeń przy ul. Niepodległości 18, gdyż tam zgromadzono zbiory biblioteczne. Ponadto od roku szkolnego 1957/58 SN miało też do własnej dyspozycji nowy budynek przy ul. Stefana Okrzei 1a[30]. Jednak, w czwartym roku działalności Studium Nauczycielskiego, 317 studentów na studiach dziennych i 410 na studiach zaocznych nie mieściło się w 6 salach wynajmowanych w budynku Liceum Pedagogicznego oraz w kilku salach w lokalu przy ul. S. Okrzei 1a[31]. W takich warunkach „nie ma mowy o tworzeniu gabinetów metodycznych, trudno nawet o podstawowe pracownie naukowe"[32]. Problemy lokalowe spowodowały publiczne niezadowolenie zarówno kadry pedagogicznej jak i słuchaczy SN. Częste interwencje w tej sprawie doprowadziły do tego, że postanowiono ze środków Społecznego Funduszu Odbudowy Kraju i Stolicy wybudować budynek dla potrzeb SN. 9 czerwca 1962 roku przy ul. Żołnierskiej (dziś nr 14) „przewodniczący Prezydium WRN inż. Marian Gotowiec wmurował akt erekcyjny Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. […] Rada FSOKiS[33] postanowiła wybudować w tym miejscu Szkołę-Pomnik i przekazać ją w użytkowanie Studium Nauczycielskiemu w Olsztynie"[34]. Budowę według pro-

[25] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Przekrój społeczny słuchaczy Studium Nauczycielskiego w Olsztynie (studia dzienne), k. 190,

[26] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Księga ewidencji wydanych indeksów i dyplomów 1955-1971, bez paginy.

[27] OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Obwód szkolny miasto Olsztyn, k. 5

[28] Genowefa Wiśniewska, ur. 1902, ukończyła Wyższy Kurs Nauczycielski. W 1931 roku rozpoczęła pracę na stanowisku nauczyciela. W latach 1945-1950 była kierownikiem Szkoły Ćwiczeń przy Państwowym Liceum Pedagogicznym w Olsztynie. OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Szkoła ćwiczeń, k. 82.

[29] OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Zestawienie statystyczne rozwoju szkół podstawowych w mieście Olsztynie, k. 28

[30] Budynek przy ul. S. Okrzei 1 wybudowano w 1910 roku. Po II wojnie mieściło się tam m.in. TŚN. Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, D. Janicka, *Wyższa Szkoła Nauczycielska w Olsztynie w latach 1969-74*. Praca magisterska wykonana pod kierunkiem dr J. Sempioł, Olsztyn 1983, s. 23 [maszynopis].

[31] E. Mysłowski, *Potrzebna tysiąc pierwsza szkoła*, Głos Olsztyński Archipelag 1959, nr 2, s. 1.

[32] W. Cudowski, *SN i WSP w Olsztynie,* Warmia i Mazury 1959, nr 6, s. 26.

[33] Chodzi o Społeczny Fundusz Odbudowy Kraju i Stolicy.

[34] *16 lat SFOS na Warmii i Mazurach*, oprac. pod kierownictwem A. Bałtroczyka przy współudziale W. Zameckiego i Z. Dudzińskiej, Olsztyn 1962, ss. 18, 26.

jektu inż. architekta Edwarda Michalskiego zaplanowano na lata 1962–1964[35]. Najpierw do użytku oddano budynek szkolny z 13 izbami, do którego przeniesienie nastąpiło w 1963 roku[36]. W dalszej kolejności SN przejęło również do dyspozycji nowowybudowany przy ul. Żołnierskiej (dziś 14a) lokal przeznaczony na szkołę podstawową, jednak zaadaptowano go jako dom studencki na 150 miejsc[37]. Należy wspomnieć, że SN korzystało też z lokalu przy ul. Niepodległości 57, gdzie mieścił się zbudowany w 1950 roku – dom studencki. Lokal ten ze względu na dużą liczbę słuchaczy nie odpowiadał potrzebom SN. Na łamach prasy pisano, że dom studenta „obliczany na 150 miejsc, a musi pomieścić 287 słuchaczy, to znaczy dwukrotnie więcej niż przewidywały założenia. Wszystkie zatem pokoje do nauki, czytelnie, sale gier, zostały zamienione na pokoje mieszkalne"[38]. Fatalna baza lokalowa determinowała też proces dydaktyczny.

Studium Nauczycielskie w Olsztynie, podobnie jak inne zakłady w kraju, odnosząc się do pracy dydaktycznej realizowało program nauczania uwzględniający przedmioty grupy A, czyli przedmioty wspólne dla wszystkich kierunków, przedmioty grupy B, czyli przedmioty kierunkowe oraz zajęcia nadobowiązkowe. Z analizy protokołu egzaminu dyplomowego zatwierdzonego uchwałą Państwowej Komisji Egzaminacyjnej z dnia 19 czerwca 1967 roku, wynika, że student Jerzy Ekowski, na kierunku biologia z chemią SN w Olsztynie uzyskał zaliczenie z następujących przedmiotów z grupy A i B: wybrane zagadnienia z filozofii i socjologii, psychologia, pedagogika z historią wychowania, metodyka nauczania początkowego, botanika, zoologia, biologia ogólna, metodyka nauczania biologii, chemia z metodyką, przysposobienie wojskowe, seminarium pedagogiczne, higiena szkolna, anatomia i fizjologia człowieka, seminarium kierunkowe i wychowanie fizyczne[39].

Obowiązkowym punktem w planie nauczania SN była też praktyka pedagogiczna, która w zależności od stopnia przygotowania teoretycznego odbywała się za pomocą różnych jej rodzajów. Najczęściej praktyka wstępna w ramach której następowało hospitowanie lekcji lub prowadzenie lekcji indywidualnych miała miejsce w szkole ćwiczeń. Dopiero praktyka ciągła zwana też terenową odbywała się w terenie. Ze względu na realizację praktyk SN musiały współpracować ze środowiskiem. Z analizy dokumentów wynika, że olsztyński zakład współpracował ze Szkołą Ćwiczeń przy Liceum Pedagogicznym w Olsztynie, ze szkołami podstawowymi w powiecie olsztyńskim a także na terenie całego województwa olsztyńskie-

[35] [b. a.], *Inż. arch. Edward Michalski zwycięzcą w konkursie na projekt budowy Szkoły-Pomnik,* Głos Olsztyński 1959, nr 83, s. 5.

[36] S. Achremczyk, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie*, s. 70.

[37] OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Obwód szkolny miasto Olsztyn, k. 6.

[38] W. Cudowski, op. cit., s. 27.

[39] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Protokół egzaminu dyplomowego nr 1368 (studium nauczycielskiego), bez paginy.

go. Potwierdza to np. wystawione 26 listopada 1966 roku przez Szkołę Podstawową nr 1 w Piszu, zaświadczenie o odbyciu dwutygodniowej praktyki pedagogicznej w tamtejszej szkole przez Mirosławę Ginowicz studentkę II roku SN w Olsztynie na kierunku zajęcia praktyczno-techniczne[40].

Współpraca SN ze środowiskiem przebiegała w kierunku pracy ideowo-wychowawczej i urzeczywistniała się poprzez działania: naukowe, oświatowe, kulturalne, społeczno-użyteczne, sportowe, artystyczne, plastyczne i wystawiennicze. Na łamach prasy ukazywały się informacje o wystawach ilustrujących osiągnięcia dydaktyczno-wychowawcze SN. Na przykład w weekendowym wydaniu „Głosu Olsztyńskiego" z 13–14 czerwca 1959 roku pojawiła się na pierwszej stronie praca plastyczna autorstwa Jerzego Obłamskiego zatytułowana „Stare Miasto". Cykl tych prac nosił tytuł „Z wystawy prac słuchaczy Studium Nauczycielskiego"[41]. Inne prace studentów SN w Olsztynie można było oglądać podczas wystawy z okazji pięciolecia zakładu. Wystawa została podzielona na pięć działów zgodnie z kierunkami kształcenia czyli: filologia polska, matematyka, fizyka, biologia oraz rysunki i prace ręczne. Pierwsi goście odwiedzili wystawę już 5 czerwca 1959 roku. Oficjalnego otwarcia dokonał kurator Franciszek Sikora w towarzystwie sekretarza propagandy KW PZPR Kazimierza Rokoszewskiego oraz przewodniczącego MRN Juliana Molendy[42].

Główny trzon w różnorodnej działalności w środowisku oraz pracy dydaktycznej o podłożu ideowo-wychowawczym i światopoglądowym stanowiły organizacje i stowarzyszenia młodzieżowe (np. Związek Młodzieży Socjalistycznej, Zrzeszenie Studentów Polskich, Towarzystwo Szkoły Świeckiej) i partyjne (np. POP), kierownicy Domów Studenta, opiekunowie grup i wychowawcy oraz wykładowcy i kierownicy SN.

W latach 1954–1969 Studium Nauczycielskim w Olsztynie kierowali kolejno: Bolesław Wytrążek (01.09.1954–31.08.1955), Zdzisław Ratyński (01.09.1955–30.11.1956), Bolesław Wytrążek (01.12.1956–15.08.1958), Emil Mysłowski (01.09.1958–31.08.1960), Michał Płocica (01.09.1960–31.08.1961), Piotr Limanowski (01.09.1961–31.08.1965), Alojzy Zdaniukiewicz (01.09.1965–31.08.1967) i Wacław Najmowicz (01.09.1967–31.08.1969)[43].

Grono pierwszych wykładowców olsztyńskiego SN stanowili: Bolesław Wytrążek, Emil Mysłowski, Władysław Zapaśnik, Jadwiga Lindner i Janina Kirkicka[44].

[40] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Zaświadczenie, Pisz, 26.11.1966 r., bez paginy.

[41] [b.a.], *Z wystawy prac słuchaczy Studium Nauczycielskiego*, Głos Olsztyński Archipelag 1959, nr 140, s. 1.

[42] [b. a.], *5-lecie Studium Nauczycielskiego w Olsztynie,* Głos Olsztyński 1959, nr 134, s. 2.

[43] OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Dyrektorzy Studium Nauczycielskiego, k. 180.

[44] Janina Kirkicka, ur. 1916, wykształcenie wyższe. Uczyła języka polskiego w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Olsztynie. Była przewodniczącą Miejskiego Zarządu ZNP w Olsztynie. OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w Zakładach Kształcenia Nauczycieli w dn. 30.09.1951., k. 60. [b. a.], *W Olsztynie*, Głos Olsztyński z dn. 23 listopada 1959 roku, s. 1.

Dr J. Kirkicka jako zastępca dyrektora SN w Olsztynie, w kwietniu 1959 reprezentowała olsztyński zakład na Krajowym III Zjeździe Delegatów Studiów Nauczycielskich Ziem Zachodnich, który obradował w Olsztynie. Byli przedstawiciele SN-ów z Wrocławia, Raciborza, Gdańska, Słupska, Gorzowa, Zielonej Góry i Olsztyna[45]. W tym też roku nastąpił wzrost ilościowy kadry związany z utworzeniem dwóch nowych kierunków. Na kierunku śpiew z muzyką pracę wykładowców podjęli: Maksymilian Kubacki, Marian Dziumowicz, Zygmunt Badura, Mieczysław Kaczyński, Marian Dudek. Natomiast na kierunku historia wykładali Henryk Nalewajk (dyrektor SNZ)[46], Tadeusz Grygier, Stanisław Szostakowski, Helena Haniszewska, Regina Kucharska[47]. Na biologii wykładał m.in. mgr Lucjan Tomczak, zaś na kierunku matematyka z fizyką inż. mgr Bolesław Bendyczek i mgr Zbigniew Podeszewski[48]. W miesiącach maj-lipiec 1969 roku na kierunku filologia polska przeprowadzali zaliczenia następujący nauczyciele: mgr Luba Sołoma, mgr Bolesław Wytrążek, mgr Franciszek Hryciuk, mgr Natalia Żarska, mgr Jadwiga Lindner, inż. Jasiński, mgr Irena Korsak, mgr Alojzy Zdaniukiewicz, mgr A. Bezwiński[49].

Z końcem sierpnia 1969 roku położono kres funkcjonowaniu Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. Ostatecznie do 1971 roku wydano 2629 dyplomów ukończenia wydziału zaocznego Studium Nauczycielskiego w Olsztynie[50]. Niektórzy z absolwentów na trwałe zapisali się na kartach wspomnień. Np. w zbiorach prywatnych Maryli Najmowicz, żony ostatniego dyrektora SN, znajduje się *Album Absolwentów Wydziału Fizyki Studium Nauczycielskiego w Olsztynie 1970 rok*. Pozostawioną bazę lokalową i materialną oraz zasoby kadrowe przejęła nowo utworzona Wyższa Szkoła Nauczycielska, pomyślana jako placówka kształcenia nauczycieli, w przeciwieństwie do Studium Nauczycielskiego, nie z dwuletnim a już z trzyletnim cyklem kształcenia nauczycieli szkół podstawowych i zasadniczych szkół zawodowych[51].

---

[45] ZD., *Krajowy zjazd delegatów Studiów Nauczycielskich obradował w Olsztynie*, Głos Olsztyński 1959, nr 87, z dn. 13 kwietnia 1959, s. 1–2.

[46] Henryk Nalewajk ur. 1906 r., ukończył Wolną Wszechnicę Polską w Warszawie. Był organizatorem i pierwszym kierownikiem Państwowego Liceum Pedagogicznego (PLP) w Olsztynie uruchomionego 3 września 1945 r. przy ul. Seweryna Pieniężnego 3. Na stanowisku kierowniczym PLP przebywał do 1948 r. Funkcję kierowniczą również sprawował w Oddziale Szkolenia i Doskonalenia kadr (1951–1952). W latach 1958–1960 był zastępca dyrektora Okręgowego Ośrodka Metodycznego w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli. Stan z dn. 01.10.1947, k. 63, J. Sempioł, op. cit., ss. 19, 144.

[47] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Karta przebiegu studiów studenta studium nauczycielskiego, bez paginy.

[48] W. Cudowski, op. cit., s. 26.

[49] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Wyciąg z zaliczeń przedmiotów na drugim roku III i IV semestru Studium Nauczycielskiego, bez paginy.

[50] Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Księga ewidencji wydanych indeksów i dyplomów 1955–1971, bez paginy.

[51] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 czerwca 1969 r. w sprawie utworzenia Wyższych Szkół Nauczycielskich w Bydgoszczy, Kielcach, Olsztynie, Siedlcach i Słupsku. Dz. U. PRL 1969, nr 18, poz. 134.

*

Prezentowany poniżej przekaz źródłowy odnosi się do pierwszych 5 lat istnienia Studium Nauczycielskiego w Olsztynie i został spisany z okazji tego jubileuszu. Dokument zachował się w postaci kroniki.

Kronika z lat 1954–1959 stanowi księgę pamiątkową o wymiarach 30,5 × 21 cm, z grubymi kartkami, twardą oprawioną w bordowe płótno okładką. Na okładce wygrawerowany na środku złotym kolorem napis „KRONIKA". Ponadto w każdy roku strony tytułowej znajduje się wygrawerowane zdobienie. Cała księga jest zszywana, w niektórych miejscach widać zniszczenia wynikające z użytkowania tomu. Szata graficzna kroniki jest bardzo staranna. Zapis kronikarski prowadzono na osobnych nienumerowanych 13 kartach. Od strony 14 prowadzone są dwustronnie odręczne wpisy osób zwiedzających wystawę Pięciolecia Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. Ogółem wpisów jest 74. Dalsze 20 kart pozostaje pustych. Nalepka z informacją, że tom został wytworzony przez Introligatornię Władysław Frąg Łódź, ul. Żwirki Nr 18, cena 100zł pojawiła się w stopce na tylnej stronie wewnętrznej okładki. Kronika zachowana została w dobrym stanie.

Tom kroniki zawiera ręcznie pisany głównie czarnym inkaustem tekst. Opatrzony jest on w materiały ilustracyjne wytworzone przez introligatornię jak i odręczne rysunki kronikarza. Zapiski kronikarskie uzupełniają wklejone do kroniki kopie trzech maszynopisów, siedem wycinków prasowych, cztery fotografie bez podpisu oraz 74 odręczne czytelne lub nieczytelne wpisy osób zwiedzających wystawę Pięciolecia Studium Nauczycielskiego w Olsztynie. Zapiski dotyczą tylko jednego wydarzenia i prowadzone są chronologicznie. Układ tekstu zawiera jedynie tekst główny bez tytułu oraz podpisu autora oprócz karty nr 14, na której widnieje własnoręczny czytelny podpis kronikarza. Na stronie zachowano marginesy, brak natomiast wcięć.

Zapiski kronikarskie prowadził Emil Mysłowski, który od początku istnienia SN kierował najpierw jego formą zaoczną, zaś w 1958 roku przejął stanowisko kierownika formy dziennej SN. Autor był zatem świadkiem wydarzeń, które relacjonował. Kronika została spisana w sierpniu 1960 roku, co oznacza że zapis wydarzeń w kronice odbywał się na bieżąco oraz z dłuższej perspektywy czasowej. Kronikarz z racji swojej funkcji dysponował szczególną wiedzą w zakresie funkcjonowania zakładu, ponieważ tkwił w centrum wydarzeń. Ze stylu jego wypowiedzi, wynika, że sprawozdawał wydarzenia z podkreśleniem udziału czynników politycznych w życiu SN. Z jej zapisków daje się odczytać spore zaangażowanie kierownika i kadry pedagogicznej w działalność na rzecz poprawy warunków pracy i nauki SN oraz aktywność społeczności SN dla środowiska lokalnego, zwłaszcza współpracę z miejskimi placówkami oświatowymi.

Prezentowana kronika stanowi wybrany materiał źródłowy, który jest zgromadzony i przechowywany w zasobach Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Oprócz tego dokumentu znajduje się tam kronika Rady Uczelnianej Zrzeszenia Studentów Polskich za 1968 rok. Materiały kronikarskie zachowały się w oryginałach i nie były dotychczas wydawane w żadnej postaci.

Przy sporządzaniu kopii wydawniczej nie modernizowano zbytnio pisowni w celu zachowania stylistyki pisma jako świadectwa narracji nauczycieli peerelowskiej rzeczywistości. Występujące w przekazie źródłowym cytaty ujęto antykwą w cudzysłów. Tekst kronik został drukowany antykwą, zaś kursywa posłużyła wydawcy do zastosowania przypisów tekstowych i rzeczowych oraz rozwiązywania skrótów. W nawiasach kwadratowych dokonano niezbędnych uzupełnień a za pomocą znaku // oznaczono koniec strony. Zaznaczono paginację rękopisu w górnym marginesie każdej nowej karty tekstu liczbą kolejną kursywną w nawiasie prostokątnym, poprzedzoną literą k, co oznacza karta [*k. 1*]. Wszelkie imiona własne w tekście, w tym nazwiska, podawane są w języku i brzmieniu oryginału. W przypadku, jeśli w przekazie źródłowym występowała tylko początkowa litera imienia to została ona uzupełniona. Tam, gdzie uzupełnienie było niemożliwe, pozostawiono samo nazwisko. W druku starano się zachować oryginalny układ zapisków kronikarskich, ale na skutek wyeliminowania źródeł ilustracyjnych, niektóre zapiski, bez zaznaczania, umieszczono w nowym układzie. W niniejszej edycji nie odtworzono układu graficznego oryginału.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Nr 1

Sierpień 1960, Olsztyn – Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie 1959

[k. 1]

Kronika //Studium// Nauczycielskiego w Olsztynie// 1959 [52a]

[k. 2]

W[53b] pięknym grodzie [Mikołaja] Kopernika zostało w r.[oku] 1954 zorganizowane Studium Nauczycielskie. Organizatorem Studium Stacjonarnego został mgr Wytrążek Bolesław, Studium Zaocznego – mgr Mysłowski Emil. Czynne były dwa kierunki: filologia polska i matematyka. O potrzebie takiej szkoły świadczy fakt, że limit na obu kierunkach został całkowicie wypełniony a dobór kandydatów doskonały.

Na studia zaoczne zgłosiło się 1200 kandydatów na 200 miejsc.

Warunki pracy były dobre. Słuchacze mieszkali w Domu Studenta przy ul. Niepodległości 57. Zajęcia szkolne odbywały się w 5-ciu salach oddanych do dyspozycji S[tudium] N[auczycielskiego] przez P.[ańswowe] Liceum Pedagogiczne [w Olsztynie].

Tak rozpoczęła się symbioza obu Zakładów.

[k. 3]

P[54c]iękna jest ziemia Warmii i Mazur. W samej szmaragdowej toni jezior przeglądają się lasy. Nad wodą unoszą się białe motyle żagli. Studenci S[tudium] N[auczycielskiego] i Z[aocznego] S[tudium] N[auczycielskiego] wczuwają się w piękno przyrody i piękno gwary mazurskiej, świadczącej o tym, że lud ten wiernie trwał przy mowie ojców swoich. Wielu z nich opracowuje w pracach dyplomowych zagadnienia językowe, literackie, geograficzno-gospodarcze tego regionu. Kierunek geografii w Z[aocznym] S[tudium] N[auczycielskim] opracowuje na podstawie zebranych materiałów i badań szereg monografii powiatów tut. [ejszego] województwa.

Poziom wykładów dobry. Absolwent kierunku matematyki Z[aocznego] S[tudium] N[auczycielskiego] Ob. Bryja z Gdańska tak charakteryzuje ten poziom: „ażeby studiować w S[tudium] N[auczycielskim] w Olsztynie trzeba poprzednio skończyć uniwersytet".

---

52 [a] *Tytuł zapisano czarnym wersalikiem. Po nim umieszczono rysunek otwartej książki, ekierki i zestawu kreślarskiego, zaś w stopce strony wpisano rok* 1959. *Tekst i zdobienia na stronie wykonane zostały techniką introligatorską.*

53 [b] *Litera* W *została umieszczona na tle odręcznie wykonanego ołówkiem portretu Mikołaja Kopernika.*

54 [c] *Litera* P *została umieszczona na tle odręcznie wykonanego ołówkiem jeziornego pejzażu Warmii i Mazur.*

Warunki pogarszają się w szybkim tempie. W r. 1957/[5]8 są już następujące kierunki w S[tudium] N[auczycielskim]: filologia polska, matematyka, fizyka, biologia, prace ręczne. Ilość studentów wzrosła do 300. W Z[aocznym] S[tudium] N[auczycielskim] czynne są te same kierunki i kierunek geografia.

Dom Studenta z trudnością mieści studentów a szkoła otrzymuje nowy budynek przy ul. [Stefana] Okrzei 1a.

[k. 4]

R[55d]atusz olsztyński, domy starego miasta, zamek olsztyński, gdzie mieszkał wielki [Mikołaj] Kopernik, to urocza część Olsztyna.

Studenci nasi, idąc szlakiem [Stanisława] Noakowskiego, rysowali często podsienia i portale zabytków architektonicznych miasta.

Studium Nauczycielskie posiada już w roku szkolnym 1956/[5]7 26 etatowych wykładowców. Warunki lokalowe nie ulegają zmianie.

W obsadzie personalnej zachodzą zmiany. Od września 1956 [roku] przejmuje Zakład jako dyrektor Ob. Ratyński Zdzisław[56]. W r.[oku] 1957/[5]8 prowadzi Zakład Ob. [Bolesław] Wytrążek.

Starania o lepsze warunki lokalowe zawodzą. S[tudium] N[auczycielskie] w Olsztynie ukończyło już 215 absolwentów. Nowa organizacja studiów przewiduje studia jednokierunkowe z wyjątkiem kierunku rysunków i pracy ręcznej. Pracę dydaktyczno-pedagogiczną na poszczególnych kierunkach prowadzą i osiągają dobre wyniki kierownicy sekcji: mgr Lindner Jadwiga[57], Kottik Zofia[58], Zapaśnik Władysław[59], mgr Bogdan Zygmunt[60], Okulewicz Witold[61]

[k. 5]

---

[55] [d] *Litera* R *została umieszczona na tle odręcznie wykonanego różową kredką szkicu Ratusza Miejskiego w Olsztynie.*

[56] Zdzisław Ratyński był nauczycielem. W latach 1947–1949 kierował Szkołą Podstawową nr 3 w Ostródzie. Następnie został skierowany do pracy w Kuratorium w Olsztynie. Pełnił tam m.in. funkcję kierownika sekcji języka polskiego Wojewódzkiego Ośrodka Doskonalenia Kadr Oświatowych w Olsztynie. W. Chełchowska, *Biblioteki pedagogiczne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1972,* Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1974, nr 2, s. 120.

[57] Jadwiga Lindner ur. 1904. Studiowała filologię polską na Uniwersytecie Warszawskim. Współorganizatorka i nauczycielka Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Olsztynie, które otwarto 4 września 1945 roku. W latach 1948–1949 kierownik Państwowego Liceum Pedagogicznego w Olsztynie, a następnie jego nauczycielka języka polskiego. OBN, zespół: Zbiory Specjalne sygn. R-322 – Jadwiga Lindner, k. 5. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli. Stan z dn. 01.10.1947, k. 63.

[58] Zofia Kottik, ur 1904. Ukończyła Uniwersytet Warszawski. Pracowała jako nauczycielka biologii w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli. Stan z dn. 01.10.1947, k. 63.

[59] Władysław Zapaśnik ur. 1898, studiował w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Pracował jako nauczyciel matematyki w Państwowego Liceum i Gimnazjum Żeńskim w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/IV/1, Państwowe Liceum i Gimnazjum Żeńskie Olsztyn ul. Wyzwolenia. Stan z dn. 01.10.1947, k. 28.

[60] Zygmunt Bogdan, urodzony w 1906 roku. Ukończył Uniwersytet Warszawski. Pracował w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Olsztynie i w Państwowym Liceum i Gimnazjum Żeńskim w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli. Stan z dn. 01.10.1947, k. 63, OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/IV/1, Państwowe Liceum i Gimnazjum Żeńskie Olsztyn ul. Wyzwolenia. Stan z dn. 01.10.1947, k. 28.

[61] Witold Okulewicz ur. 1914, ukończył Państwowy Instytut Robót Ręcznych w Warszawie – podharc-

N[62e]ajpiękniejszy jest jednak zamek[63f] przeglądający się czerwienią murów przez zieleń krzewów i drzew w wodzie Łyny. Tymczasem w S[tudium] N[auczycielskim] zachodzą zmiany personalne. Od dnia 1 września 1958 [roku] obejmuje dyrekturę obu Zakładów mgr Mysłowski Emil.

Zmiany sięgają głęboko w organizację całego życia szkolnego.

[64g]Warunki lokalowe i urządzenia.[g]

Trzeba było zastosować specjalną [65h]taktykę i strategię.[h] Problem budynku dla S[tudium] N[auczycielskiego] musiał stać się aktualnym. Ukazuje się szereg artykułów w prasie wykazujących konieczność załatwienia sprawy budynku dla S[tudium] N[auczycielskiego]. [66i]13 pism[i] skierowanych do odpowiednich czynników uaktualniło ten problem.

Delegacje[67j] studentów zjawiają się w Olsztynie i Warszawie.

[k.6]

M[68k]ożna stawiać wymagania szkole, gdy się jej zapewni odpowiednie warunki. Studium miało warunki fatalne. Marzeniem naszym[69l], na tym etapie,[l] był budynek szkolny przy ul. Niepodległości 18. W tym kierunku szły nasze usilne starania i argumenty.

Długa i mozolna była droga. Trzeba było pisać i mówić aż do znudzenia, stać się natrętnym i nawet znienawidzonym. Wreszcie cel został osiągnięty. 1 września 1960 [roku] miało Studium otrzymać budynek przy ul. Niepodległości 18[70].

[*na stronie wycinek prasowy*[71]]

[k.7]

---

mistrz, nauczyciel Państwowego Liceum Pedagogicznego w Olsztynie, instruktor WODKO. Od 1954 roku kierownik Sekcji Pracy Ręcznej w Studium Nauczycielskim w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli w dniu 30.09.1951, k. 60. B. Łukaszewicz, *Olsztyn 1945–1985 zapis czterdziestolecia*, Pojezierze, Olsztyn 1987, ss. 21–22. J. Sempioł, op. cit., s. 148. [b. a.], Historia kierunku Edukacji Techniczno-Informatycznej, http://www.uwm.edu.pl/wnt/zeti/historia.html [dostęp 03.06.2017].

62 [e] *Litera* N *została umieszczona na tle odręcznie wykonanego kolorowymi kredkami rysunku Zamku Kapituły Warmińskiej w Olsztynie.*

63 [f] *Chodzi o Zamek Kapituły Warmińskiej w Olsztynie.*

64 [g-g] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*

65 [h-h] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*

66 [i-i] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*

67 [j] *Wyraz zapisano czerwonym kolorem.*

68 [k] *Litera* M *została umieszczona na tle odręcznie wykonanego kolorowymi kredkami i farbami rysunku budynku szkolnego przy ul. Niepodległości w Olsztynie.*

69 [l-l] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*

70 Budynek szkolny przy ul. Niepodległości pochodzi z 1894 roku. Po II wojnie światowej był spalony, następnie zajęty przez Wojewódzki Wydział Zdrowia, który umieścił tam w latach 1950-1958 Państwową Szkołę Pielęgniarską. Dopiero w 1958 roku Wydział Oświaty w Olsztynie odzyskał budynek i zajął się jego remontem. Od 1960 roku lokal zaczęło użytkować Studium Nauczycielskie w Olsztynie. OBN, zespół Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Zestawienie statystyczne rozwoju szkół podstawowych w mieście Olsztynie, k. 28.

71 E. Mysłowski, *Potrzebna tysiąc pierwsza szkoła*,

[*logo Zrzeszenia Studentów Polskich*]

Z[72ł]achodzą głębokie zmiany w życiu młodzieży. [73m]Dyr.[ektor] [Emil] Mysłowski[m] stwarza dogodne warunki dla życia kulturalnego, pracy społecznej i ideologicznej studentów. Dobudowuje się dwie sale w domu studenta i miejsce mrocznych korytarzy zajmują czyste i pięknie urządzone: [74n]klub, świetlica i radiowęzeł.[n] Zebrania i koncerty odbywają się w pięknej [75o]sali koncertowej.[o]

Organizuje się dobrze wyposażone ambulatorium[76p], a młodzież ma zapewnioną opiekę lekarską i dentystyczną. Uaktywnia się organizację studencką [77r]Z[rzeszenie] S[tudentów] P[olskich][r]. Już w marcu 1959 [roku], a więc po 7 miesiącach tej pracy, organizuje nasze Studium, w porozumieniu z Ministerstwem Oświaty i Radą Naczelną Z[rzeszenia] S[tudentów] P[olskich], [78s]Krajową Konferencję delegatów Rad Ucz.[elnianych] Z[rzeszenia] S[tudentów] P[olskich][s] w Olsztynie. Podstawą do dyskusji był referat: [79t]Mgr Emil Mysłowski // Zagadnienia wychowawcze // w Zakładach Kształcenia Nauczycielskiego[t] //

[k.8]

W sierpniu 1959 [roku] zorganizowano u nas Obóz Szkoleniowy Z[rzeszenia] S[tudentów] P[olskich].

[*1945 wrzesień 8, Warszawa – Pismo przewodniczącego Zrzeszenia Studentów Polskich do dyrektora Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, mps*]

[*logo ZSP*] ZRZESZENIE STUDENTÓW POLSKICH // RADA NACZELNA

POLISH STUDENTS ASSOCIATION. союз польских студентов. ASSOCIATION DES ETUDIANTS POLONAIS

[*adres i numery telefonów*]

Warszawa, dnia 8 września 1959 r.
L. dz. 3560/BKW/59

Magister Emil Mysłowski
Dyrektor Studium Nauczycielskiego
w Olsztynie

72 [ł] *Litera Z została umieszczona na tle odręcznie wykonanego logo Zrzeszenia Studentów Polskich.*
73 [m-m] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*
74 [n-n] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*
75 [o-o] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*
76 [p] *Wyraz zapisano czerwonym kolorem.*
77 [r-r] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*
78 [s-s] *Fragment zapisano czerwonym kolorem.*
79 [t-t] *Fragment drukowany i tu wklejony w stopce strony.*

Komitet Wykonawczy Rady Naczelnej Zrzeszenia Studentów Polskich składa serdeczne podziękowanie Dyrekcji i pracownikom Studium za umożliwienie przeprowadzenia Centralnego Obozu Szkoleniowego aktywu ZSP ze Studiów Nauczycielskich w obiektach Studium Nauczycielskiego w Olsztynie.

Dobre zabezpieczenie przebiegu szkolenia pozwoliło na pełne zrealizowanie programu, jak również na dobry wypoczynek dla działaczy ZSP reprezentujących wszystkie Studia Nauczycielskie w kraju.

Wyrażamy nadzieję, że w następnych latach będziemy mogli korzystać z gościnności Studium Nauczycielskiego w Olsztynie.

Łączymy wyrazy szacunku

Sekretarz RN[80] [[81b]] Przewodniczący ZSP
/Jerzy Wilczyński/ /Stefan Olszewski/[82a]

Do wiadomości:
Ministerstwo Oświaty –
Tow. Władysław Bieńkowski.

[k.9]

[*logo Związku Młodzieży Socjalistycznej, logo Towarzystwa Szkół Świeckich, logo Studium Nauczycielskiego*]

Organizacja Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej] liczyła w r.[oku] 1958 1 aktywnego członka – [Józefa] Kabalę – oraz 5 „cichych". Pod koniec r.[oku] szk.[olnego] 1958/9 liczyła 70 aktywnych członków. Grupa Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej] nawiązała ścisły kontakt i współpracę z młodzieżą robotniczą fabryki mebli w Olsztynie i fabryką maszyn rolniczych w Dobrym Mieście. Załoga Warfamy organizuje wspólne zebrania, nasze zespoły biorą udział w uroczystościach organizowanych przez załogę. Rada Zakładowa funduje stypendium dla studenta S[tudium] N[auczycielskiego] – członka Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej] – przeznaczając na to 5000zł. Nasi studenci pracują aktywnie w Komitecie Miejskim i Wojewódzkim Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej]. W obozach szkoleniowych Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej] bierze udział 16 studentów. Pod opieką wykładowcy mgr. [Lucjana] Tomasika organizuje się Klub Z[wiązku] M[łodzieży] S[ocjalistycznej] i wspólnie z Kołem T.[owarzystwa] S[zkół] Ś[wieckich] zebrania dyskusyjne na tematy polityczne i światopoglądowe. Koło T[owarzystwa] S[zkół] Ś[wieckich] liczy 71 członków, w tym 20 wykładowców. Bardzo aktywnym organizatorem i opiekunem był mgr [Zygmunt] Bogdan. W wieczorach dyskusyj-

[80] Chodzi o Radę Naczelną ZSP.
[81] [b] *Na środku pieczęć okrągła* Zrzeszenie Studentów Polskich. Rada Naczelna
[82] [a] *Podpisy odręczne nieczytelne.*

nych brało udział po 120 – 150 osób. Przychodziły również słuchaczki szkoły pielęgniarskiej[83]. Wykładowcami byli prof. dr Knigielewicz, mgr [Konstanty] Judenko (PAN) mgr [Kazimierz] Rokoszewski[84], mgr [Zygmunt] Bogdan i inni.

Bardzo czynny udział w tej pracy bierze P.[odstawowa] O.[rganizacja] P.[artyjna], która pod kierownictwem ppłk. [Piotra] Parchomicza organizuje szereg zebrań „otwartych" dla wykładowców i młodzieży.

[k.11]

[*odręczny rysunek człowiek z kilofem*]

[*wycinek prasowy*[85]]

Studenci S[tudium] N[auczycielskiego] poświęcili w r.[oku] szk.[olnym] 1959/60 1200 godzin pracy społecznie-użytecznej dla S[tudium] N[auczycielskiego] i miasta. Miejsce zwalisk i gruzów dookoła Domu Studenta zajmują zieleńce i kwietniki. Zamiast słów i sloganów – praca użyteczna.

[*1960 maj 16, Olsztyn - Pismo przewodniczącego Prezydium Miejskiej Rady Narodowej do Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, mps]*

[[86a]]

Studium Nauczycielskie
w Olsztynie

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Olsztynie składa za pośrednictwem organizacji związkowej i kierownictwa pracy Waszej załodze serdeczne podziękowania za udział w pracy przy porządkowaniu, urządzaniu nowych zieleńców i skwerów, usuwaniu pozostałości gruzów na terenie m.[iasta] Olsztyna.

Wykonane prace w czynie 1-majowym są nie małym wkładem do podniesienia estetyki miasta Olsztyna, a czynny udział załogi jest wyrazem wielkiego przywiązania do swojego pięknego grodu – stolicy prastarych ziem polskich Warmii i Mazur oraz jest potwierdzeniem słuszności rzuconego hasła przez Wojewódzki Komitet Czynu, aby i nasze miasto było czyste, uporządkowane, tonęło w kwiatach i zieleni.

Składając podziękowanie Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Olsztynie prosi o ponowne podejmowanie zobowiązań i zadeklarowanie swojego udziału w II-m etapie, który obecnie jest rozpoczęty i trwać będzie do 22 lipca b.r.

Przewodniczący
Prezydium Miejskiej Rady Narodo.[owej]
/J.[ulian] Molenda/

---

83 Chodzi o Państwową Szkołę Pielęgniarską w Olsztynie.

84 Kazimierz Rokoszewski był w tym czasie sekretarzem KW PZPR.

85 [b.a], *1-majowe zobowiązania słuchaczy Studium Nauczycielskiego*, Głos Olsztyński 1960, nr 97, s. 5.

86 [a] *Pieczęć prostokątna* Prezydium// Miejskiej Rady Narodowej// w Olsztynie.

Olsztyn, dnia 16 maja 1960r.
[*wycinek prasowy*[87]]

[k. 12]

[[88a]]

Najgorszym doradcą młodzieży jest nuda. Jedyną ucieczką przed nudą były karty i wino. W r.[oku] szk.[olnym] 1958/9 wkraczają na teren szkoły zespoły. Kwiat młodzieży należy do 80 osobowego chóru. Wielka to zasługa entuzjastki śpiewu prof. [Weroniki] Ichilczyk[89]. Dyrekcja kupuje za 50tys. kostiumy, za 30tys. instrumenty. Pracują zespoły: muzyczny, fotograficzny, radiotechniczny, malarski, techniczny, motocyklowy, samochodowy, gospodarstwa wiejskiego, ochrony przyrody. Dom Studenta rozbrzmiewa śpiewem i muzyką. Ćwiczy zespół taneczny. Brak miejsca na nudę. Klub, świetlica, sala koncertowa czyste i estetyczne. Zespoły dają występy w KBW[90], Kuratorium[91], wyjeżdżają w teren.

[*wycinek prasowy*[92]]

[*1960 styczeń 26, Olsztyn - Pismo kierownika szkoły ćwiczeń przy Liceum Pedagogicznym w Olsztynie do Dyrekcji Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, mps*]

[[93a]] Olsztyn, dnia 26.I. [19]60 r.

Dyrekcja
Studium Nauczycielskiego
w Olsztynie[[94b]]

[[95c]] Szkoły Ćwiczeń w Olsztynie składa serdeczne podziękowania wszystkim tym profesorom i studentom Studium Nauczycielskiego, którzy w ramach cennej współpra-

87 [b.a], *Studium Nauczycielskie – szkole w Pluskach*, Głos Olsztyński 1960, nr 104, s. 7.

88 [a] *W nagłówku strony trzy odręczne rysunki instrumentów muzycznych oraz nut.*

89 Weronika Ichilczyk ur. 1913, wykształcenie wyższe zdobyte w Konserwatorium Muzycznym, nauczycielka śpiewu w Liceum Pedagogicznym w Olsztynie. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Zatrudnienie w zakładach kształcenia nauczycieli w dniu 30.09.1951, k. 60.

90 Prawdopodobnie chodzi o pułk Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, który stacjonował w Olsztynie w latach 1945–1965. M. Jaworowski, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1965*, Warszawa 1984.

91 Pierwszego lipca 1958 roku Wydział Oświaty Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej przemianowano na Kuratorium.

92 E. Mysłowski, *W odpowiedzi na artykuł „Mówi młodzież szkolna"*, Głos Olsztyński Głos Młodych 1959, nr 2, s. 1.

93 [a] *Pieczęć prostokątna* Szkoła Ćwiczeń // przy Liceum Pedagogicznym // w Olsztynie.

94 [b] *Tak w tekście.*

95 [c] *Wyraz zaklejony, niemożliwy do odczytania.*

cy obu zakładów zorganizowali bogatą w treść i piękną akademię w dniu 21 stycznia 1960 r.[oku] z okazji rocznicy wyzwolenia Olsztyna spod jarzma niemieckiego.

Dziękujemy!

M.[aria] Koblańska[96]

/Kier.[ownik] Szkoły/[97d]

Zespół sportowy Żak pod kierunkiem Kol.[egi] [Mariana] Pierwonickiego[98] zdobywa laury zwycięskie i przechodzi do klasy A.

[k. 13]

[*wkładka zaproszenia* PIĘCIOLECIE // STUDIUM NAUCZYCIELSKIEGO // W OLSZTYNIE // 1954–1959]

5 lat pracy Zakładu w ciężkich warunkach. Świta perspektywa lepszej przyszłości. Kurator Fr.[anciszek] Sikora[99] oświadcza, że odda do użytku S[tudium] N[auczycielskiego] budynek szkolny przy ul. Niepodległości 18, dom po sądzie wojewódzkim, następnie otrzymamy internat po P[aństwowym] L[iceum]P[edagogicznym], zbuduje się salę gimnastyczną dla S[tudium] N[auczycielskiego]. Studium otrzyma własną szkołę ćwiczeń. Dzięki pomocy Kuratorium można będzie nasz Zakład uczynić jednym z pierwszych w kraju. Studium wydaje na 5-lecie biuletyn i organizuje wielką wystawę.

[*wycinek prasowy*[100]]

[k. 14]

[*wklejona ulotka pt. „Wystawa pięciolecia Studium Nauczycielskiego"*]

[*trzy fotografie bez podpisu przedstawiające zwiedzających wystawę z okazji 5-lecia Studium Nauczycielskiego przy ul. Jagiellońskiej w salach Liceum Pedagogicznego w Olsztynie*]

Wystawa powstała dzięki pracy Całego Grona, ale największą zasługę ma sekcja rysunków i pracy ręcznej pod kierunkiem kol.[egi] [Witolda] Okulewicza. Dzięki pracy wszystkich kierowników sekcji przedmiotowych osiągaliśmy coraz

[96] Maria Koblańska ur. w 1899 roku, ukończyła Wyższy Kurs Nauczycielski. Pracę w charakterze nauczyciela rozpoczęła w 1923 roku. Obowiązki kierowniczki Szkoły Ćwiczeń w Olsztynie przejęła we wrześniu 1951 roku. OBN, zespół: Zbiory Specjalne, sygn. R-158/V/3, Nauczyciele szkół ćwiczeń w dniu 10.X.1952r., k. 57.

[97] [d] *Poniżej nieczytelny podpis odręczny.*

[98] Marian Pierwonicki w Studium Nauczycielskim w Olsztynie uczył przedmiotów m.in. wychowanie fizyczne, higiena szkolna. Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Karta przebiegu studiów studenta studium nauczycielskiego, bez paginy.

[99] Prawdopodobnie oświadczenia te kurator Franciszek Sikora przedstawił podczas wykładu inaugurującego 5 rok Studium Nauczycielskiego w Olsztynie dnia 9 września 1959 roku. Tematem wykładu był „Rozwój szkolnictwa na Warmii i Mazurach w ciągu minionych 15 lat". [b. a.], *347 kandydatów na nauczycieli rozpoczęło naukę,* Głos Olsztyński 1959, nr 215, s. 7.

[100] (s), *Pięć lat*, Głos Olsztyński Archipelag 1959, nr 149, s. 9.

lepsze wyniki, dzięki pracy kierownika praktyki mgr. [Bolesława] Wytrążka i pracy wykładowców metodyki osiągano dobre i bardzo dobre wyniki w praktyce, dzięki miłej współpracy kier.[owniczki] Domu Studenta kol.[eżanki] Laudańskiej. Otoczenie internatu stało się piękne. Idealna współpraca łączyła mnie z zasł.[użoną] dyr.[ektor] mgr Badurą Emilią[101] i sekcją matematyki pod kier.[unkiem] prof. Zapaśnika Władysława.

sierpień 1960r. mgr Mysłowski Emil
dyrektor
[k. 15]

WYSTAWA[102a] // V[103b c]– LECIA // STUDIUM // NAUCZYCIELSKIEGO[104c]
[k. 16–24]

[[105d]]
[koniec kroniki]
Źródło: Archiwum i Muzeum UWM, sygn. M-2983, *oryginał, rps.*

Maria Radziszewska, *Lehrerseminar in Olsztyn in den Jahren 1954-1969. Betrag zur Erforschung der Lehrerausbildung in Ermland und Masuren*

Zusammenfassung

Das Lehrerseminar in Olsztyn wurde 1954 auf Initiative des Pädagogen Bolesław Wytrążek gegründet. Seine Aufgabe war, die Grundschullehrer für die Klassen V-VII in der Olsztyner Wojewodschaft ausbilden zu lassen. Es war ein Tages- und Fernstudium. In der Olsztyner Bildungsanstalt wurde das Lehrprogramm unter Berücksichtigung von Hauptfächern und fakultativem Unterricht realisiert. Die Ausbildung wurde aufgrund des Testats in Pflichtfächern und der pädagogischen Praxis abgeschlossen. Zudem musste man eine Diplomarbeit schreiben und eine Diplomprüfung bestehen. Die Absolventen durften ihre Ausbildung im 3. Studienjahr an den pädagogischen Hochschulen fortsetzen. Das Lehrerseminar in Olsztyn wurde 1969 geschlossen. Seine Aufgaben wurden von der Lehrerhochschule in Olsztyn übernommen.

Die im Anhang vorgeführte Chronik des Lehrerseminars in Olsztyn ist in der Originalfassung erhalten, es ist das einzige Exemplar der Handschrift. Sie befindet sich in den Beständen des Museums und Archivs der Warmia und Mazury-Universität in Olsztyn. Der Text der Chronik wurde in der Antiqua-Schrift gedruckt, die Autorin nutzte die Kursivschrift für Fußnoten und Abkürzungen

Übersetzt von *Alina Kuzborska*

[101] Mgr Emilia Badura prowadziła przedmiot pedagogika oraz seminarium pedagogiczne w Studium Nauczycielskim w Olsztynie. Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie, Karty słuchaczy SN studia dzienne. Karta przebiegu studiów studenta studium nauczycielskiego, bez paginy.

[102] [a] *Napis wersalikiem w kolorze niebieskiej farby.*

[103] [b] *Cyfra V w kolorze czerwonej farby. Ozdobiona gałązką zielonych liści.*

[104] [c-c] *Fragment zapisany wersalikiem w kolorze szarej farby.*

[105] [d] *Na 8 stronach kroniki odręczne czytelne i nieczytelne wpisy osób zwiedzających wystawę. Dodatkowo, z tego wydarzenia, wklejona jedna fotografia bez podpisu.*

Maria Radziszewska, The Teachers' Training School in Olsztyn in 1954–1969. A Contribution to Research on Pedagogical Education in Warmia and Masuria

Summary

The Teachers' Training School in Olsztyn was founded in 1954 by the pedagogue Bolesław Wytrążka. Its task was to educate primary school teachers in grades V–VII to meet the needs of the Olsztyn voivodeship. The studies took place in daily and extramural forms. In the Olsztyn branch, the curriculum implemented compulsory subjects as well as compulsory classes. The programme of education consisted of compulsory subjects and pedagogical practice, writing diploma theses and submitting diploma exams. Graduates were able to continue their studies at the third year of higher education. The Teacher Training College in Olsztyn was liquidated in 1969. His task was taken over by the Higher School of Teachers in Olsztyn.

The chronicle of the Teacher's Studies in Olsztyn presented in the annex is preserved solely in the original and not in any other copies of the manuscript. It is stored in the collections of the Archives and Museum of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn. The text of the chronicle was printed, and the use of cursive enabled the author to apply footnotes and to deal with shortcuts

Translated by *Aleksander Pluskowski*

ódła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie
– Ministerstwo Oświaty: sygn. 940

Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
– sygn. M-2983, Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie 1959
– D. Janicka, *Wyższa Szkoła Nauczycielska w Olsztynie w latach 1969–74*. Praca magisterska wykonana pod kierunkiem dr J. Sempioł, Olsztyn 1983. [maszynopis].

Archiwum Kuratorium Oświaty w Olsztynie
– Księga immatrykulacyjna nr 3/63/64, Kierunek studiów,
– Księga ewidencji wydanych indeksów i dyplomów 1955–1971
– Karty słuchaczy SN studia dzienne.

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
– Zbiory Specjalne: sygn. R-158/III/15, sygn. R-158/IV/1, sygn. R-158/V/3, sygn. R-322 – Jadwiga Lindner, sygn. R-811 – Piotr Limanowski

Źródła drukowane

Dzienniki Urzędowe Ministerstwa Oświaty za lata 1954–1965
Dzienniki Ustaw za lata 1961–1969

Prasa

„Głos Olsztyński"
„Warmia i Mazury"

Opracowania

16 lat SFOS
1962 *16 lat SFOS na Warmii i Mazurach*, Bałtroczyk A. przy współudziale Zameckiego W. i Dudzińskiej Z., Olsztyn.

Achremczyk Stanisław
2010 *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie*, [w:] *Olsztyn Akademicki 1945–1950–2010*, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn.

Chełchowska Wanda
1972 *Biblioteki pedagogiczne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1972,* Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2, ss. 117–162.

Jaworowski Mieczysław
1984 *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1965*, Warszawa.

Koźmian Danuta
1986 *Kształcenie i dokształcanie nauczycieli szkół podstawowych w województwie szczecińskim w latach 1945–1970*, Warszawa–Poznań.

Łukaszewicz Bohdan
1987 *Olsztyn 1945–1985 zapis czterdziestolecia*, Olsztyn.

Meissner Andrzej
2003 *Galicyjskie seminaria nauczycielskie na tle szkolnictwa pedagogicznego monarchii austro-wegierskiej,* Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne, nr 14, ss. 83–96.

Radziszewska Maria, Zakrzewska Aldona
2014 *Zakłady kształcenia nauczycieli na Warmii i Mazurach w okresie PRL*, [w:] *Pobrzeża badań pedagogicznych*, red. J. Górniewicz, M. Warmiński, Olsztyn.

Sempioł Janina
1983 *Licea pedagogiczne w województwie olsztyńskim 1945–1970*, Olsztyn.

[b. a. i m.w.], Historia kierunku Edukacji Techniczno-Informatycznej, [publikacja elektroniczna: http://www.uwm.edu.pl/wnt/zeti/historia.html (dostęp: 03 VI 2017r.)].

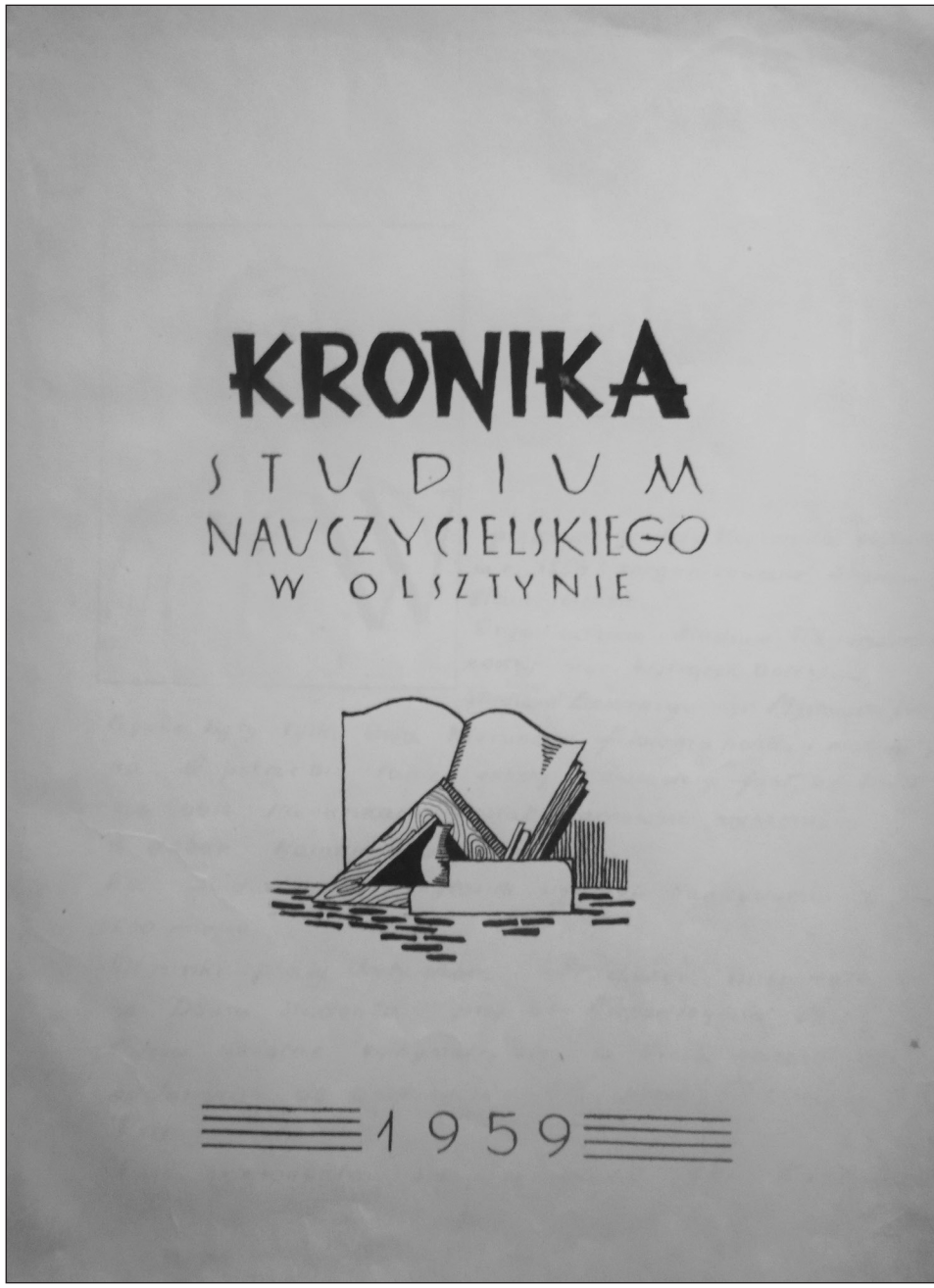

Źródło: Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, sygn. M-2983, Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, b. p.

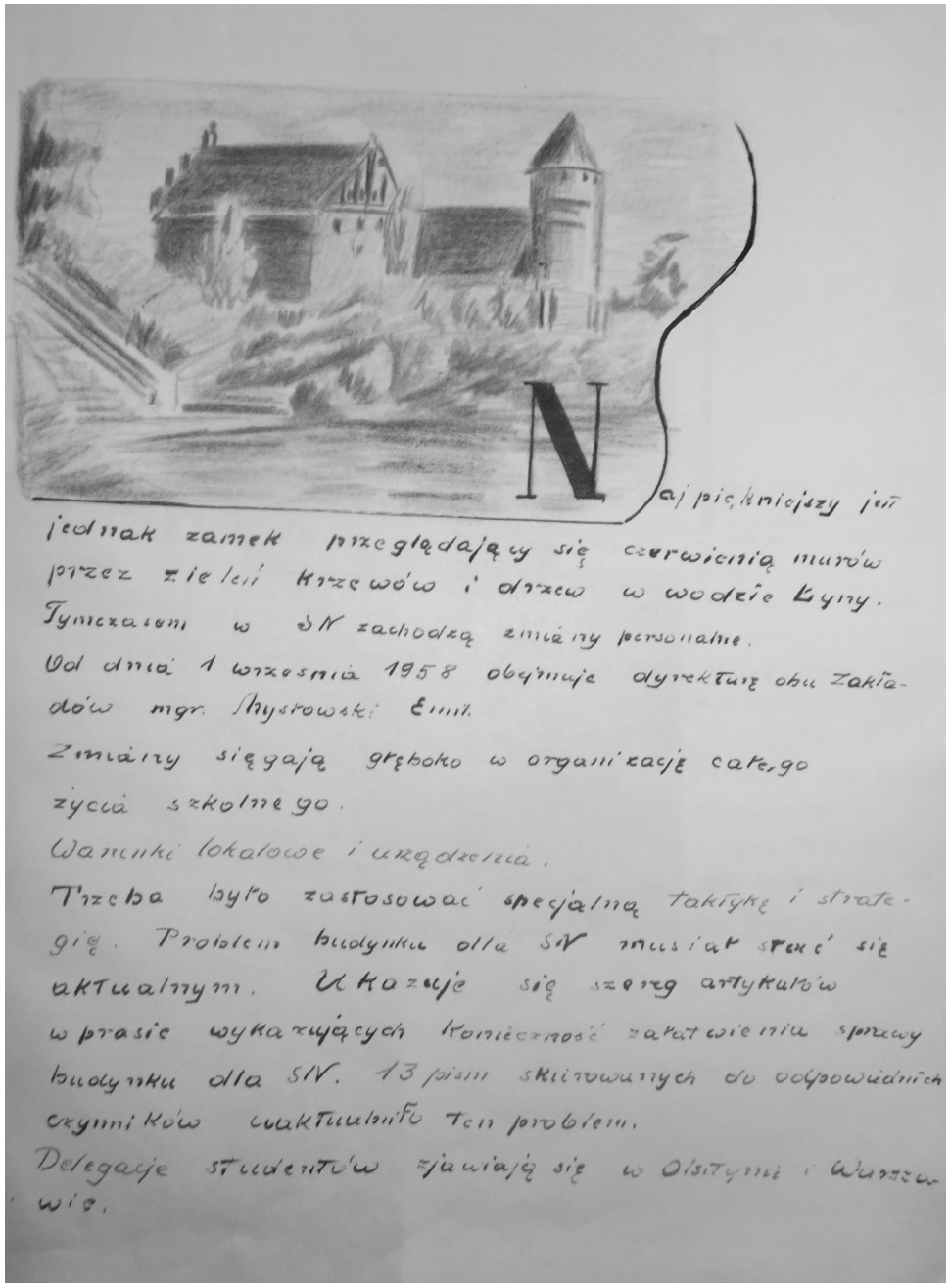

Najpiękniejszy jest jednak zamek przeglądający się czerwienią murów przez zieleń krzewów i drzew w wodzie Łyny.
Tymczasem w SN zachodzą zmiany personalne.
Od dnia 1 września 1958 obejmuje dyrekturę obu Zakładów mgr. Mystowski Emil.
Zmiany sięgają głęboko w organizację całego życia szkolnego.
Warunki lokalowe i urządzenia.
Trzeba było zastosować specjalną taktykę i strategię. Problem budynku dla SN musiał stać się aktualnym. Ukazuje się szereg artykułów w prasie wykazujących konieczność załatwienia sprawy budynku dla SN. 13 pism skierowanych do odpowiednich czynników uaktualniło ten problem.
Delegacje studentów zjawiają się w Olsztynie i Warszawie.

Źródło: Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, sygn. M-2983, Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, b. p.

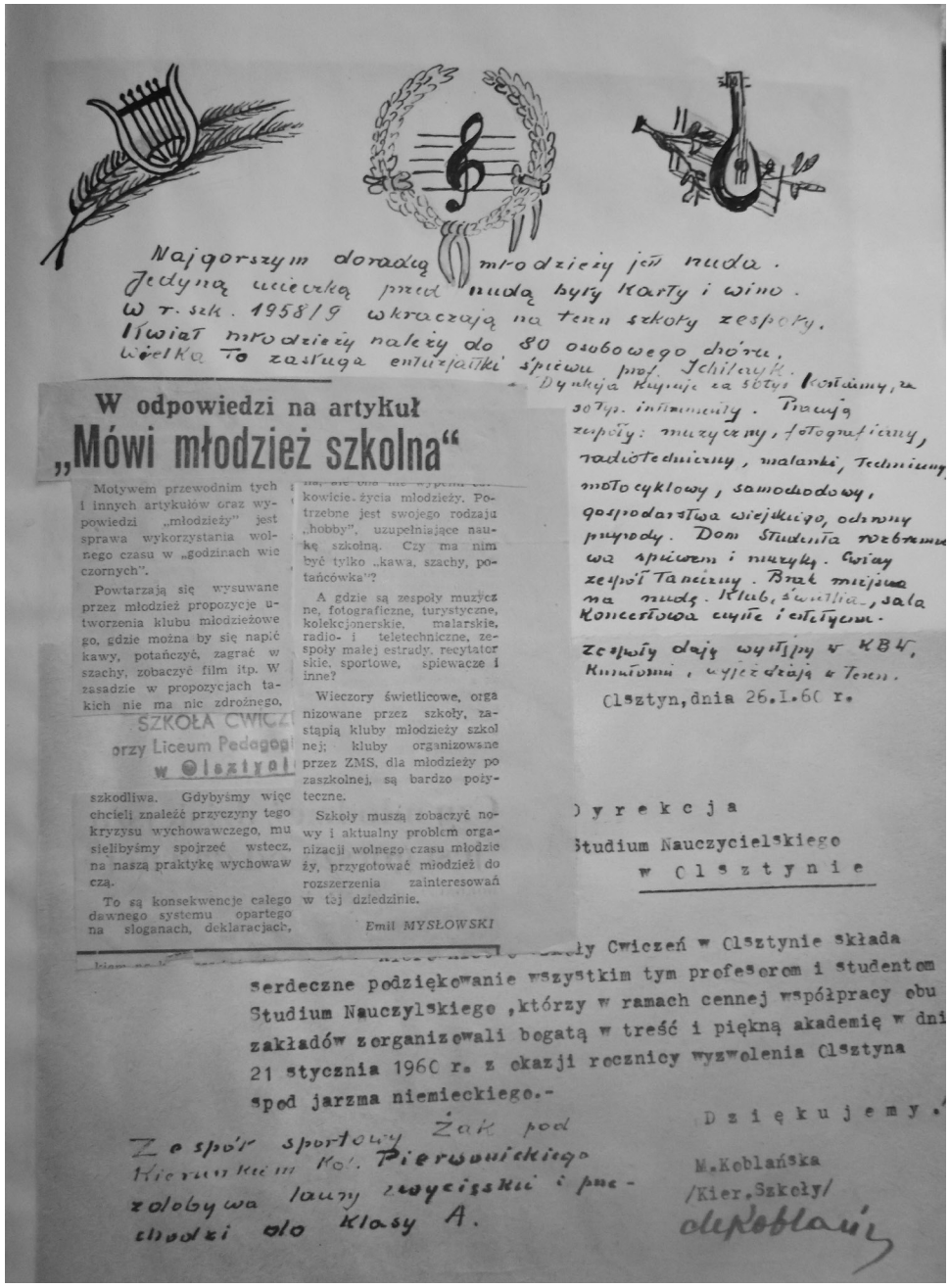

Najgorszym doradcą młodzieży jest nuda. Jedyną ucieczką przed nudą były karty i wino. W r. szk. 1958/9 wkraczają na teren szkoły zespoły. Kwiat młodzieży należy do 80 osobowego chóru. Wielką to zasługa entuzjastki śpiewu prof. Schilczyk. Dyrekcja kupuje za 50 tys. [illegible] 30 tys. instrumenty. Pracują zespoły: muzyczny, fotograficzny, radiotechniczny, malarski, techniczny, motocyklowy, samochodowy, gospodarstwa wiejskiego, ochrony przyrody. Dom Studenta rozbrzmiewa śpiewem i muzyką. Gwiazdy zespół taneczny. Brak miejsca na nudę. Klub, świetlica, sala koncertowa czyste i estetyczne.

Zespoły dają występy w KBK, Kinotowni, wyjeżdżają w teren.

Olsztyn, dnia 26.I.60 r.

Dyrekcja
Studium Nauczycielskiego
w Olsztynie

Zespół Ćwiczeń w Olsztynie składa serdeczne podziękowanie wszystkim tym profesorom i studentom Studium Nauczycielskiego, którzy w ramach cennej współpracy obu zakładów zorganizowali bogatą w treść i piękną akademię w dni 21 stycznia 1960 r. z okazji rocznicy wyzwolenia Olsztyna spod jarzma niemieckiego.-

Dziękujemy.

M. Koblańska
/Kier. Szkoły/

Zespół sportowy Żak pod kierunkiem kol. Pierwunickiego zdobywa laury zwycięski i przechodzi do klasy A.

W odpowiedzi na artykuł

„Mówi młodzież szkolna"

Motywem przewodnim tych i innych artykułów oraz wypowiedzi „młodzieży" jest sprawa wykorzystania wolnego czasu w „godzinach wieczornych".

Powtarzają się wysuwane przez młodzież propozycje utworzenia klubu młodzieżowego, gdzie można by się napić kawy, potańczyć, zagrać w szachy, zobaczyć film itp. W zasadzie w propozycjach takich nie ma nic zdrożnego, szkodliwa. Gdybyśmy więc chcieli znaleźć przyczyny tego kryzysu wychowawczego, musielibyśmy spojrzeć wstecz, na naszą praktykę wychowawczą.

To są konsekwencje całego dawnego systemu opartego na sloganach, deklaracjach, [illegible] kowicie życia młodzieży. Potrzebne jest swojego rodzaju „hobby", uzupełniające naukę szkolną. Czy ma nim być tylko „kawa, szachy, potańcówka"?

A gdzie są zespoły muzyczne, fotograficzne, turystyczne, kolekcjonerskie, malarskie, radio- i teletechniczne, zespoły małej estrady, recytatorskie, sportowe, śpiewacze i inne?

Wieczory świetlicowe, organizowane przez szkoły, zastąpią kluby młodzieży szkolnej; kluby organizowane przez ZMS, dla młodzieży pozaszkolnej, są bardzo pożyteczne.

Szkoły muszą zobaczyć nowy i aktualny problem organizacji wolnego czasu młodzieży, przygotować młodzież do rozszerzenia zainteresowań w tej dziedzinie.

Emil MYSŁOWSKI

SZKOŁA ĆWICZ
przy Liceum Pedagog
w Olsztyn

Źródło: Archiwum i Muzeum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, sygn. M-2983, Kronika Studium Nauczycielskiego w Olsztynie, b. p.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Rafał Panfil, *Dzieje badań nad raportem Wulfstana oraz próby lokalizacji Truso w latach 1599–1873* 379

Rafał Zielonka, *Losy studentów Alumnatu Papieskiego w Braniewie w XVI i XVII wieku* 409

Sławomir Jan Maksymowicz, *Źródła do dziejów I wojny światowej w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie* 445

Karol Maciejko, *Od Państwowych Nieruchomości Ziemskich do Państwowych Gospodarstw Rolnych (1946–1982). Charakterystyka źródeł do dziejów rolnictwa upaństwowionego w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie* 457

MISCELLANEA

Tadeusz Oracki, *O pochodzeniu królewieckiego profesora medycyny Andrzeja Jana Orloviusa (Orłowskiego)* 499

Krzysztof Obremski, *„Niezgodna zgodność" pochwały i nagany:* Do króla *a staropolski panegiryk królewski* 505

ŹRÓDŁA

Maria Radziszewska, *Studium Nauczycielskie w Olsztynie w latach 1954–1969. Przyczynek do badań szkolnictwa pedagogicznego na Warmii i Mazurach* 517

INHALTSVERZEICHNIS

ARTIKEL UND MATERIALIEN

Rafał Panfil, *Forschungsgeschichte des Berichts von Wulfstan sowie der Lokalisierung von Truso in den Jahren 1599–1873* 379

Rafał Zielonka, *Das Schicksal der Studenten des päpstlichen Alumnats in Braunsberg im 16. und im 17. Jahrhundert* 409

Sławomir Jan Maksymowicz, *Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges in den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn* 445

Karol Maciejko, *Vom staatlichen Grundeigentum bis zur staatlichen Landwirtschaft (1946–1982) –Charakteristik der Quellen zur Geschichte der verstaatlichten Landwirtschaft in den Beständen der Staatsarchivs in Olsztyn* 457

MISCELLANEA

Tadeusz Oracki, *Über Herkunft des Königsberger Medizinprofessors Andrzej Jan Orlovius (Orłowski)* 499

Krzysztof Obremski, *„Widersprüchliche Übereinstimmung" Lob und Tadel:* An den König *als altpolnisches Lobgedicht an den König* 505

QUELLEN

Maria Radziszewska, *Lehrerseminar in Olsztyn in den Jahren 1954–1969. Betrag zur Erforschung der Lehrerausbildung in Ermland und Masuren* 517

CONTENTS

ARTICLES AND PAPERS

Rafał Panfil, *The History of Research on Wulfstan's Report and Attempts to Locate Truso in 1599–1873* 379

Rafał Zielonka, *The Fate of the Students of the Papal Alumnate in Braniewo in the 16th and 17th Centuries* 409

Sławomir Maksymowicz, *Sources for the History of the World War in the State Archives in Olsztyn* 445

Karol Maciejko, *From State Real Estate to State Farms (1946–1982) – The Characteristics of Sources for the History of Agriculture Nationalised in the State Archives in Olsztyn* 457

MISCELLANEA

Tadeusz Oracki, *On the Origin of the Königsberg Professor of Medicine, Andrzej Jan Orlovius (Orłowski)* 499

Krzysztof Obremski, *"Incompatible Conformity", Praise and Reprimand:* To the King *as an Old Polish Royal Panegyric* 505

SOURCES

Maria Radziszewska, *The Teachers' Training School in Olsztyn in 1954–1969. A Contribution to Research on Pedagogical Education in Warmia and Masuria* 517